

શાંતિ કુંવર.

રચી હયાવી પ્રસીદ્ધ / રનાર,
માણેકલાલ ચુનીલાલ મુતરીઆ.

એમ. એ. એલ. એલ. એમ.

મુંબાડીયાવાડ, મુરત,

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૫૮૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ શાંતિ ડુંપર

વિષય દે- : ૩૫

શાંતિ કુંવર.

શાર્દુલ લિપિમાં લેખેલું છે.

યા રાકા શશિ શોભના ગતવના સા ચામિની ચામિની ।
યા સૌંદર્ય ગુણાન્વિતા પતિરતા સા કામિની કામિની ॥
યા ગોવિન્દરસ પ્રમોદ મધુરા સા માધુરી માધુરી ।
યા લોકદ્વય સાધની તનુમૃતાં સા ચાતુરી ચાતુરી ॥ ૧ ॥

અર્થ—જે રાત્રી ચંદ્રથી શોભી રહી, વાદળા વગરની નિર્મળ
હોય તેજ ચામિની કહેતાં રાત્રી સમજવી, જે સ્ત્રી સૌંદર્ય ગુણથી
ભરપૂર હોય અને પતિ પ્રાણી હોય તેજ ખરી સ્ત્રી સમજવી,
જેમાં શ્રી ગોવિંદ કહેતાં પ્રભુના પ્રમોદ કહેતાં આનંદથી મધુર
એવા અમૃતથી મીઠી લાગતી માધુરી તેજ માધુરી કહેતાં બીજા-
મૃત છે, અને આ લોક અને પરલોક બેઉ લોકને સાધવાવાળી
જે દેહધારીઓની ચતુરાઈ હોય તેજ ખરી ચતુરી છે.

રચી છપાવી પ્રસીદ્ધ કરનાર,
માણેકલાલ યુનીલાલ સુતરીઆ.

એમ એ. એવ એવ. એમ.

મંથાડીયાવાડ, સુરત.

સં. ૧૯૭૭.

પ્રત. ૫૦૦,

રૂ. ૧૬૨૧.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૯

Printed by J. N. Vakil at The Gnyatibandhu
Printing Press Co. Ltd.

1870-72 Oppo. Panabhai's Wadi Gheekanta
Ahmedabad.

અ. સા. શાંતિકુંવર મુતરીયા

અર્પણ પત્રિકા.

મારી બાલી બહેનો—આર્ય મહિલાઓ, સ્વદેશના મહોદયના પાપા રૂપ માયાવી માનુનીઓ—સહૃદય મુશીલ શીયળવતી સદ્ગુણી સ્ત્રીઓ—કે જેને, કંટાળો નહીં લાવતાં ખંત રાખી, એકવાર નહીં, પણ અનેકવાર આ વર્ણન વાંચી, એમાંથી ખુણેખોચરે ન્યાંથી જડે ન્યાંથી સાર શોધી કાઢી, પાણી પાણી જુદું કાઢી દુધ દુધ ઉપયોગમાં લઈ હંસણી થઈ, લેશ પણ લાલ લેવાની ઈચ્છા હોય, તથા કાઢવાળા કાનારા ખુંદી તેમાંથી પસાર થઈ સ્વચ્છ સરિતાના નિર્મળ નીર પીવાની હેંસ હોય, તેમજ જાશ વલોવી માખણ કહાડવાની અભિલાષા હોય અને રજકણમાંથી રત્ન કાઢવાની ઉત્કંઠા હોય, અથવા માયામાંથી બ્રહ્મ જાણવાની જીજ્ઞાસા હોય અને એવી રીતે “શાંતિ” પાઠમાંથી શાંતિ મેળવવાની મરજી હોય, તેવી સર્વે આર્ય જાગિનીઓને, દરરોજના દર્પણ રૂપ આ લઘુ વર્ણન અર્પણ કરી કૃતાર્થ થાઉં છું.

મુરત, સંઘાડીયાવાડ. }

તા. ૧ ઓગસ્ટ ૧૯૨૧ }

લિ.

માણેકલાલ સુતરીઆ.

શાંતિ કુંવર.

ભાગ ૧ લો.

શાંતિ વિરહ.

(શતક)

મનહર છંદ.

પતિ તણાં કટ કાપી, શાંતિને દેનાર સાત,
પ્રિય શાંતિ પીંજરેથી, હિડી ગઈ હાયરે;
શાંતિ જતાં શોકને શરણુ થયાં સગાં રનેહી,
લોક પણ કહેવા લાગ્યા, “આ તે શું કહેવાયરે”;
પતિનું જીવન સ્થાન, ખરું અધિપ્તાન ગયું,
માત તાત બ્રાતનું આ, રત્ન રેલે જાયરે;
શાંતિ કુંવર આમ કેમ, શાંત થઈ ગઈ સઘ,
હાય હાય કેમ કહે, હૈયું આ ચીરાયરે. ૧

દ્વિવિજય છંદ

તું મુજ બદલી ગઈ તદ્દનંતર અંતર દુઃખ નિરંતર આવે,
શાંતિ ગઈ સુખ કષ્ટ શત બેજન, બેજન કે કશું અન્ય ન ભાવે;
સાંપતી ને હતી સારથી તું, પતિ સ્વારથીનો રથ ફાણુ ચલાવે,
કટ કયા કદું કોની કને, નહીં રહેત પડે, દુઃખ ફાણુ કલાવે. ૨

(૨)

દાહરો.

મીડું વળ્યું ગૃહ મંદિરે, સદન સદનમાં શોક;
ગૃહ લક્ષ્મી દેવી સમી, શાંતિ ગર્ભ પરલોક.

૩

મનહર છંદ.

જ્ઞાલાના વિન્નેગવાળી, વેદનાની વિગત તો,
જે જને જાણેલી હોય તેજ જન જાણશે;
પ્રસવની પીડા અપ્રસૂતા તો પિંજાણે નહીં;
પ્રસવની પીડા તો પ્રસૂતા જ પિંજાણશે;
ધાયેલની વેદના તો ધાયેલ ધણીક જાણે,
અવર તો એ વિશે અંદેશો ઉર આણશે;
ઉદરડીનો જીવ જાય, બીલાડાને મોજ ચાય,
તેમ જમરાય હરખાઈ મોજ માણશે

૪

ઈંદ્રવિજય છંદ.

ગામ ગરાસ ધરા ધન ધામની, ખોટનું દુઃખ ખરું પણ ખોટું,
સંતતી હીન કુટુંબ કુસંપનું, છાતી તણું દુઃખ તે પણ છોટું;
કોઈ રિપુ તણું કોણ ગણે, કદિ યોગણું આવી ચડી દુઃખ ચોંટ્યું,
લણી ગણી નિજ નારી જતાં, દુઃખ પ્યારી વિન્નેગનું સર્વથી મોટું. ૫

સોરઠો.

વચને પ્રીત વિવેક, એવી ત્રિયા અનેક છે;
છાતી રંજન છેક, એકજ જડે અનેકમાં.

૬

મનહર છંદ.

લાડની લડાવનાર, નાર દિલદાર ગર્હ,
ધણ હવે મને લાડ કોડથી લડાવશે;

સુખ દુઃખનો પોકાર શબ્દનાર ચાલી જતાં,
 કાણુ હવે સુખ દષ્ટ, શોકને સમાવશે;
 હિતકારી હિમત દેનાર, ધાવ કારી દષ્ટ,
 ગદ્ય હવે કાણુ મને હિમત ધરાવશે;
 અરે પ્રાણુ પ્યારી તું તો, પતિ વિશે મગ્ન રહી,
 કાણુ હવે “ પતિ, પતિ ”, રટણ ચલાવશે, ૧૭
 વિચારી વિચારીને વિસારી દષ્ટએ વાત પણ,
 વિસરતી નથી શું વિસારતાં વિસારીએ;
 ધારી ધારી ફૂતીઆનું જોઈ ધીર ધારીએ પણ,
 ધારતાં ધરાતી નથી ધીરજ શું ધારીએ;
 ઠરવાનું ઠમ ગયું માટે કોઈ ઠમ મન,
 ઠરતું નથી કાંચે ઠેકાણે ઠરી ઠારીએ;
 પ્રાણુ પ્યારી “ શાંતિ ” જતાં, શાંતિનો વિચાર થયો
 કાળજી ઉચલાઈ જાય, વાટ જોઈ પ્યારીએ. ૧
 મરતાં એ મગ્ન થઈ, ખોળે માથું મુકી રહી,
 “ શાંતિ છે તમારી અહીં ” એમ મુખે લાખતી:
 દેશ પરદેશ મહીં, આગળ આગળ થઈ,
 સરસ મુશ્કમ શોધી તળવીજ રાખતી;
 પરલોક પંથે પણ પ્રથમથી દોડી જઈ,
 મારે માટે લાથું લગવાને અલિલખતી;
 અરે પ્રાણુ પ્યારી સ્વર્ગમાંથી સ્થળ સાફ જોઈ,
 રાખજે સંભારીને, રખે વિસારી નાંખતી. ૯
 મુલક મુલકમાંથી ક્યાં ક્યાં નો મેળાપ થાય,
 ક્યાં મહીપ મુગટ ને કોહીનુર ક્યાંહીનો;

જુવો હાથી દાંત કાણુ જાણે ક્રીયા જંગલનો,
ચળકતો ચૂડો બન્યો બાઇઓની બાંકીનો;
અંતર અતિથે તોયે, પ્યારીને પ્રીતમ બન્યા,
કુમુદિની ક્યાંની અને શશિ નભ માંહીનો;
દૈવ ગતિ અતિ ન્યારી, વાત તો જુવો વિચારી,
લાડી મોવાડાની અને મૂરતીઓ આંહીનો.

૧૦

સોરઠો.

તલના તરને જેહ, સ્નેહ તણો સંબંધ નહી,
તલમાં ક્યાંથી તેહ, એ અકળિત ઇશ્વર કળા.

૧૧

છંદ્ર વિજય છંદ.

છેક અશક્ય બનાવ બને, વરતાય નહીં વિધિ કૃત્યની વાતો,
સૂર્ય વસે દુર આલ વિશે, કમલીની તણો જળવાસ સુહાતો;
કાગળ પત્ર પિછાન નહીં, પણ દૈવબળે શુભ પ્રેમ બંધાતો
તેમ છતાં પ્રિય“શાંતિ”જતાં, ટૂટયું આલ ને સૂર્ય ફરે અંખવાતો. ૧૨

મનહર છંદ.

લંકા તણી લાડી અને ઘોઘાનો વર, એમ છેક
મોવાડેથી સુરત પધારી શું પીછાણુથી;
પ્રેમ ઘડી એકમાં તેં નજરે નીહાળી કાઘો,
પાતળાયા સાથે પ્રેમવશ થઈ પ્રાણુથી;
કાઘો તેં અપાર પ્યાર, લીધો સહુ સંસાર સાર,
પાસે રાખ્યો પાંખેમાં અધીક ઓળખાણુથી;
સર્વ સુખદાયક તું, લાયકથી લાયક તું,
ત્રાયકી તારી લખી શકાય ન લખાણુથી.

૧૩

(૫)

દેલગામ પેલી મેર, દેવકર્ણુ મોવાડું મેં,
 શોધી કાઢી જીવ જોડયો પ્યારી તારી સાથમાં;
 મારે માટે પ્રભુજીએ મોટાલાલ તણે ઘેર,
 પ્રગટાવી દેવી જેવી, સોંપી મારા હાથમાં;
 પાસે રહે પાંચગણો, દૂર જતાં દશ ગણો,
 પ્રેમ તેં વધાર્યો પ્યારી, રાખી સદા આથમાં;
 પણ નહીં છોડતી ને, કેમ તેં વછોડી દીધો,
 કેમ ગઈ એકલી તેં લીધો ન સંગાથમાં.

૧૪

ઇંદ્રવિજય છંદ.

જન્મ લીધો એક ગામડે તોપણ, શહેર મહીં તુજ ખ્યાતિ જણાઈ,
 એક થયું મળીને મન આપણું, પ્રાણ પ્રિયા અર્ધાંશ ગણાઈ;
 પાંડ જુદો પડવો ન ગમ્યો પણ, ફાવી નહીં જમ આચળ કાંઈ,
 કેમ હવે રહું તું વિણ એકલો, કેમ ન મોકલે કાગળ ચાલી. ૧૫
 તેં મુજને તનને મન મેળવી, લાડ અધીકથી ખૂબ લડાવ્યો,
 હૃદય કમળ માંહો સમાવીને, ભમતા ભ્રમરને ટોચે ચડાવ્યો;
 “ કથીર છું ” કહી કંચન નીવડી, સ્પર્શમણી ગણી પ્રેમ નીભાવ્યો,
 આગળથી સુખ આપ્યું અધીકને, પાછળથી હવે કેમ રડાવ્યો. ૧૬
 શાકરથી તન શાંતિ થતી નથી, શાંતિ કરી શકશે સું નિશાકર,
 પા કર ઝાઝી પ્રીતિ રસ પ્યારિ તું, કષ્ટ વિલોડા કૃપાળુ કૃપા કર:
 ના કરતી કદી એક ઘડી દુઃખ, રે કરણા રસની રતનાકર,
 ધા કરવો ન ઘટે ઘટ ભીતર, ઓ પ્રિય શાંતિ તું નેહ નીધા કર. ૧૭

મનહર છંદ.

ઉતરે નહીં ઉતારી, તારી માયા મોહકારી,
 પ્રેમ તારો બાહ્ય થકી અધીક ભીતરથી;

(૬ :)

વિસરે નહીં વિસારી, છખીલીની છખી પ્યારી,
ઉડી ગઇ મેના મ્હારી, મુંઝાઉ અંદરથી;
કાઈપણ કામમાંહી, ક્રોધ કે કસુર નાંહી,
“શાંતિ” તારી શાંતિ વધુ, વધી નિશાકરથી;
જ્હાલી ત્હારા જ્હાલીડાના આંસુ લૂછવાને આવ,
દૂર કર દરદ આ, નીરખી નજરથી.

૧૮

ધનાક્ષરી છંદ.

પાઈ પાઈ પ્રેમ પાન, પ્રથમ તેં પુષ્ટ કર્યો,
પછી પીઠા પમાડી વિન્નેગ પાન પાઈ પાઈ;
કાંઈ કાંઈ મસે મોજ માણુતાતા હરખડી,
વિધ્યાના વિનોદ માંહી થઈ નય કાંઈ કાંઈ;
ગાઈ ગાઈ ગીત તું રીઝાવતીતી કાયલડી,
ગુનરૂં છું દીન રાત ત્હારા ગુણુ માઈ ગાઈ;
ડાહી ડાહી વાત કહી, ભોળવ્યો તેં ભાવ ધરી,
ગાંડી તું તો બળેલાને, બાળે, તોયે ડાહી ડાહી.

૧૯

મનહર છંદ.

જે જે જગા ત્હારી જોડે જોતાં જીવ રાજી થતો,
તે તે જગા આજ અતિશે ઉદાસી આપે છે;
કાગળો ત્હારા દેખીને જ્હાલી દુઃખ દૂર થતું,
એજ કાગળો આ કાળે કાળજીને કાપે છે;
જે જે ત્હારા વચનોથી સર્વથા વ્યથા જતી તે,
વચનો વિચારતાં વ્યથા વિશેષ વ્યાપે છે;

દેવ રૂઝો જાણ્યું, જ્યારે, બિટી ગતિ જણાઇ,
 જે જે શાંતિ દેતું તે, “ શાંતિ ” જતાં મંતાપે છે. ૨૦
 જે તું જળ સ્વચ્છ રૂપે, તો હું અનુ મત્સ્ય રૂપે,
 જે તું ચંદ્ર હોય તો ચંદ્રાર થવા ચાહું છું;
 જે તું હોય દીપક તો. ધરું હું પતંગ અંગ,
 કાકીલા હું તારા ટહુકાર પૂડે ધાઉં છું;
 જે તું હોય વૃક્ષ રૂપે, તો હું તારો પંખી અનુ,
 કમળ તું હોય તો હું ભ્રમર ભરાઉં છું;
 કેવે રૂપે થઈને ક્યાં ગઈ તેની ગમ નથી,
 એથી અહો મનોરમા મનમાં મુઝાઉં છું. ૨૧

દાહરો.

રવગે વિશે તું મંચરી, શન્ય દીસે સહુ સ્થાન,
 હાય હાય હું શું કરું, ગઈ ગોરી ગુણવાન. ૨૨

હરિગીત છંદ.

ગોરી ગઈ ગુણવંતી ગઈ શું વાત એના બહાણી,
 ગુમ થઈ ગઈ રે અજ્ઞ કૃતિ છે કાળની વિકાળની;
 રૂમ ઝૂમ કરતી હસતી રમતી સર્વ ઉત્તમ ખ્યાલની,
 દુસ્તર જગત તરી પાર હિતરી ખ્યારી માણેકલાલની. ૨૩

છંદ્રવિજય છંદ.

કાણુ હવે કરશે પ્રતિ પાલન સંકટમાં ઝટ દાલ ધરીને,
 કાણુ હવે કરશે તરેહવાર બહેવાર તહેવારના બહાલ કરીને;
 “શાંતિ” જતાં સુખશાંતિ ગઈ, સહુ હોંસ ગઈ હોંસ કોસ હરીને,
 બંદુ વિલાસ રડે પોસ આંસુ, નમાઈ થઈ આશોસ કરીને. ૨૪

દોહરો.

“શાંતા બા” કહી બાલિકા ખેડ કરે કલ્પાંત,
શાંતિકુંવર સંતાપ શું, કરો આવીને શાંત.

૨૫

મનહર છંદ.

સ્વામીને સંતાપે એવી સ્ત્રીયો કાંઈ દેખતી તો,
સ્નેહ કરી તેમને સુનીતિઓ સુઝાડતી:

હૈતથી હળીમળીને હસતું વદન કરી,

મહા મીઠી વાણી થકી સારી જાપ પાડતી:

સર્વ શું સવાઈ સ્નેહ, રહેજમાં વધારી સદા,

ભાળે ભાવે માન આપી, દોષ દૂર ટાલતી:

દોષ દોષ દૂર કરી, રાખતી સંતોષ સ્નેહ,

વિવેકી વિદુષી થોતે સુખુદ્ધિ સુઝાડતી.

૨૬

“ભણી ભણી સ્ત્રીયોને શું કરવું છે સદૃષ્ટિ મલી,

પાંચડી પહેરીને કંઈ કમાવાને જવું છે;

વિદ્યા ભણેથી તો કંઈ વનિતાઓ વંડી જાય,

ચીડી લખી વાંચી કંઈ ખારીસ્ટર થવું છે:

બાયડીઓ ભણે તે તો વાંઝણી કે રાંડી રહે,

ભણવાનું આજ કાલ એ તો છેક નવું છે.”

આરી આવી દલીલેથી દીન દાઝે જાણી લીધું,

અભણ બિચારી અવિચારી હજી બહુ છે.

૨૭

પ્રથમ તે પેટલાદમાં જઈને વાદકીયો,

ભાપણ તે ભણતર માટે રૂડાં આપીયાં:

પેટલાદની સ્ત્રીયોને, બાધ તહારો લાગી ગયે,

અભણ બિચારીઓના, દુઃખ દર્દ કાપીયા;

(૯)

અભણ પસ્તાવા લાગી, ભણેલી કુઝાવા લાગી,
પુત્રીને પઢાવા લાગી, પુસ્તકો પણ છાપીયાં;
ભણવાનાં સ્થાન વધ્યાં, પતિઓનાં માન વધ્યાં,
શાંતિકુંવર પ્રતાપે, સ્ત્રીમંડળો સ્થાપીયાં.

૨૮

શાંતિ ત્હારા સદ્ગુણ સંભરશે સદાકાળ,
વિધ વિધ વાતો સારી વિશ્વ વિશે વ્યાપશે;
કામ, ક્રોધ લોભને તેં, પ્રથમથી જીતી લીધાં,
કૃપાનાથ તેથી ત્હારા કર્મ બંધ કાપશે;
ધર્મર આરાધન તો સ્વર્ગ તાણું સાધન છે,
કર્તવ્ય કર્યાથી તને મોક્ષ પદે સ્થાપશે;
આશીશ અમારી હવે છેલી છેલી એજ છે કે,
“શાંતિ” ત્હારા આતમાને પ્રભુ શાંતિ આપશે.

૨૯

દ્વિવિનય છંદ.

કાર્ય વિશે થઇ મંત્રી અને કરણે વળી દાસી થતાં નહીં હારી,
ભોજનમાં કાળજી માતૃ સમાનને સ્થાને રંભા બની તું વિહારી;
પતિ અનુકુળ વશ તું વરતીને ધરતી ક્ષમા ધરતી સમ સારી,
દ્રુણ દીવી બહુ જીવી નહીં પણ પેઢી તેં સાત અમારી ઉદ્ધારી. ૩૦
કૈક ત્રિયા વર સાથ રહી પણ ત્હારી તો વાત અતિશય ન્યારી,
શી ગણતી સતિમંડળ સ્ત્રી તણી, શું હું લખું તુજ ગુણ સંભારી;
કંઈક કુટુંબમાં કંઈક સ્ત્રીઓતણી રોજ ફજેતીની વાત વિચારી,
એમજ કહેવું પડે પ્રિય પ્યારી કે લાખમાં શાખ તો તેંજ વધારી. ૩૧

મનહર છંદ.

મળ્યાં હશે માનવીને મોટાં મોટાં માન પત્ર,
ચીંથરા થઇ જશે તે ચુંથાઇ ચુંથાઇને;

બનાવી બનાવીને બેસાર્યો હશે બાવલાં તે,
 પાવલાની કીમતે કદી જશે વેચાઇને;
 મસીદો મીનારા કે કરાવેલા કંઈ કીર્તિ સ્થંભ,
 ઘણે દહાડે તેતો જશે સમુળાં ઘસાઇને;
 પરંતુ આ કાવ્યથી તો સદાકાળ સર્વ સ્થળે,
 “શાંતિ” ત્હારા સુજશ તો રહેશે સચવાઇને. ૩૨
 સતિઓની દેરીઓમાં પગલાં પનોતા તોયે,
 દેરીના દર્શને જઈ કાણુ યાદ આણે છે;
 સીતા તારા દ્રૌપદીની છખીઓ રૂપાળી તોયે,
 અસલની આબેદૂઝ કાણુ તે પીજાણે છે;
 મોટાં મોટાં માન મેળવીને કૈંક મરી ગયા,
 તેને પણ જગતમાં આજ કાણુ જાણે છે;
 પરંતુ પતિવ્રતાના ચરિત્ર લખાય તે તો,
 વિશ્વ વિશે વ્યાપવાથી વિશ્વ સૌ વખાણે છે. ૩૩

ગરબી (સારંગ)

સતિ શાંતિકુંવર, માનવતી તું માનુની માણેકલાલની,
 કર નેક નજર, કેમ વિસારી વાત પતિના બહાલની. ટેક.
 તને કાળ વિકાળે ઘેરી લીધી, તેં કાશીશ બચવા બહુ કીધી,
 દૈવે દૈવેચ્છા પૂર્ણ કીધી.
 સતિ શાંતિ કુંવર, માયા કેમ તજી તેં માણેકલાલની,
 કર નેહ નજર, કર કંઈ શીકર પતિના હાલ હવાલની. ૩૪

ઇંદ્રવિજય છંદ.

સાર અસાર વિચાર કરી સહુ સાર ગ્રહી યશ ખૂબ વધાર્યો,
 દુઃક કપટથી દૂર સદા રહી બોળપણે ભલ તેં તો સુધાર્યો;

કાળની ઝપટ માંહી ફસાઈ તેં પ્યારા પતિને કેમ વિસાર્યો,
 “શાંતિ” તેં ક્રાંતિથી બ્રાંતિ વધારીને ધાવ કરી મને જીવતો માર્યો. ૩૫
 આવી આશ્વાસન કંઈક કરે છે તે એકજ વાત મુખેથી ઉચ્ચારે,
 સદ્ગુણી વિદૂષી બાધને ધન્ય છે, બેદ બુદ્ધિ જેને નાંહી લગારે:
 હતી સુશીલ ને શાણી સુશિક્ષિત, એમ કહી હર કોઈ સંભારે,
 આખર સુધી તેં શાંતિ દાધી તોયે હવે તું અમને કેમ વિસારે. ૩૬
 જ્ઞાન થકી ભરપૂર થઈ કુળદીપક કંચનની કુળ દીવી,
 લાખ પ્રકાર કર્યા અભિલાખ તથાપિ આ સૃષ્ટિ ગણી તેં નજીવી:
 શ્રુષ્ટિ કરી સુખની તેં ધણી પણ કષ્ટની પ્યાલી હવે રહી પીવી,
 દેહ ધરી, પતિ પ્રેમ ધર્યો, પણ ત્રીશ વરસ પુરાં નહીં જીવી. ૩૭

મનહર છંદ.

જીવી હોત જો તું પાંચ દશ વીશ વર્ષ વધુ,
 કરત ઉદ્ધાર ગુજરાતમાં સ્ત્રી જાતનો:
 હતી તું વિનીતને વનિતાનો વિશ્રામ હતી,
 વિદ્યા કળા કૌશલ્યે ન વાંધો કશી વાતનો:
 સો ધણો સહસ્ર ધણો જશ હજી પામી લેત,
 જેમ જગ જશ ગાય મોટી અંખે માતનો:
 જગતમાં જેનો ખપ પ્રભુને ત્યાં તેનો ખપ,
 તેથી આન્યો હુકમ ત્રિલોકી તણા તાતનો.
 દુઃખીયાનું દુઃખ હર્યું, દુંકમાં વિશેષ કર્યું,
 સારમાં, સંસારમાં, વિચારમાં, આચારમાં;
 ખચિત ન ધર્યું ચિત્ત અનુચિત કામનામાં,
 ખારમાં, દુશરમાં, ધિક્કારમાં, નકારમાં;

માનવીને માનદીધાં, ખાન પાન દાન દીધાં,
ભારમાં, આભારમાં, ઉચ્ચારમાં, હકારમાં;
આધિ વ્યાધિ ઉપાધિમાં, પતિની સંભાળ લીધી,
પ્યારમાં, વિકારમાં, આહારમાં, વિહારમાં.

૩૬

માત તાત તુલ્ય મહા સંકટ મટાડનાર,
પ્રીતે પતિ પીડને મટાડતી મઝાગણી;
સર્વને સમાન દેતી સુખ સન્માન સદા,
પતિને વિવેક વાત કહેતી તું ધણી ધણી;
માન પાન પામતી પણ નહીં અભિમાન ઉર,
ધન્ય તને શાંતિ કુંવર, તને સૌની લાગણી;
કામ કાળે દોડ વાળી, ખરી લાડ કોડ વાળી,
સુંવાળી સુસોડ વાળી, ગર્ભ તું સુહાગણી.

૪૦

દંદ્રિવિજય છંદ.

કોઈ તણા મરણે દુઃખી થાય છે, આશ્રિત કે સુખ સ્વારથ પ્યાસી,
કોઈ તણા મરણે દુઃખી થાય છે, બહાલાં કે વાસ સમીપ નિવાસી;
કોઈ તણા મરણે દુઃખી થાય છે, નાત તણાં નરનાર નિરાસી,
શીયળ શીલ આ “શાંતિ” જતાં, સહુના મનમાં થઈ બહુજ ઉદાસી.

૪૧

મનહર છંદ.

સંભળ્યું જે શાંતિ ગૌરી, મૃત્યુ વશ થયાં તેથી,
સહુ નરનારીઓ નિશાસા લાગ્યા નાંખવા;
કેટલાએ વાત નહીં એતો કંઈ સાચી માની,
માની તેતો લાગ્યા બહુ દિલગીરી દાખવા;

સુરત મુંઝાઈ મોવાડું કઠોર નવસારી,
અમદાવાદ પેટલાદ સહુ લાગ્યા લાખવા;
આંખે નીર વહ્યાં જાય, આ તે કેમ થયું હાય,
દામ ઉધરાવી કરો કામ નામ રાખવા.

૪૨

દાહુરે.

અનેક સ્ત્રીયો થઈ ગઈ, સદ્ગુણી સતી અનેક,
“શાંતિ” સૌમાં મોખરે, અનેકમાં એ એક.

૪૩

મનહરે છંદ.

એક તો સખીઓ સાથે, સમદષ્ટિ સ્નેહ રાખ્યો,
ખીજું હાસ્ય વદનથી, સદન, શોભાવીઆ;
ત્રીજું ત્રિલોકીમાં યશ હામ હામ પ્રાપ્ત કર્યો,
ચોથું ચતુરાએ લક્ષ્મી લાલથી વધાવીઆ;
પાંચમું પ્રસાદ આપ્યો, શાંતિએ તો શાંતિનોજ,
છઠું છંદં છેલ રોજ આનંદ ઉલ્લસવીઆ;
પડ્ગુણેને સાથ લીધા, બહાનિ વઘેડી દીધાં,
તેથી “શાંતિ” સાથે છ એ વાનાં એ સીધાવીઆ.
શશિને અભાવે આખી રાતમાં અંધારું ધોર,
“શાંતિ”ના જવાથી બધે ઉઘસી જણાય છે;
બંગલા બબર બાગ જંગલની આડી જેવાં,
ધીરજ ધરાય નહીં એવાં ખાવા ધાય છે;
દેહ એહ થકી સ્નેહ છોડ્યો નવ છૂટે તોયે,
હવે તો નિવૃત્તિ વિશે મન લલચાય છે;
સોખતી સિધાવ્યાથી સિધાવ્યાનો સમય હવે,
સમીપમાં આવ્યો એવું શુદ્ધ સમજાય છે.

૪૪

૪૫

સંખ્યા સમે મરણુ શરણુ થઈ “શાંતિ” ત્યારે,
 અવગોચરો રાતો આજ ચઢીને અગાસીએ;
 જાણે શાંતિ કુંવરના જગત તણ જવાથી,
 ભૂમિએ ભગવો ભેખ ઓઢ્યો છે ઉદાસીએ;
 સૂર્ય શશિ સામ સામા પશ્ચિમ પૂરવ પાસે,
 તેની ઉપમા તો તેવા તર્કથી તપાસીએ;
 જોગણી બની જરૂર, “શાંતિ” જતાં બહેન હામા,
 કાંધે ધરી કાવડ ધરણી ધાઈ કાશીએ.

૪૬

ઇંદ્રવિજય છંદ.

જે જર માલનું જોખમ થાય, પગાય ઉપાય પુરો કરીને,
 આત્મર માન મહાન મળે, ધનદાન દીધે ધીરતા ધરીને;
 જ્ઞાની મળે ધન દાની મળે, અભિમાની મળે લલકો જારીને,
 રત્ન અનેક મળે મણિ માણેક “શાંતિ” હવે મળે ક્યાં કરીને.

૪૭

મનહરે છંદ.

શાણી સલાહકાર ગઈ, હેતુ હિતકાર ગઈ,
 નોંધારા આધાર ગઈ, હવે કેમ થાયરે;
 દયાળુ દિલદાર ગઈ, દાઝ જાણનાર ગઈ,
 ભુદ્ધિનો બળર ગઈ મનતો મુઝાય રે;
 સુખની દેનાર ગઈ, દેવાંશી દાતાર ગઈ,
 સૃષ્ટિનો શૃંગાર ગઈ, “શાંતિ” ગઈ હાય રે;
 સદ્ગુણ ભંડાર ગઈ, કીર્તિનો કાકાર ગઈ,
 શીલવતી નાર ગઈ, હવે ક્યાં મળાય રે.

૪૮

(૧૫)

ઇંદ્રવિજય છંદ.

સાથ વિનોદ વિચાર કરી શુભવાત હૈયે ધરીને સુખ દેતી,
આદર અન્ય કરે ન કરે પણ ધન્ય તને મુણગ્રાહી તું રહેતી;
મોંઘી હતી મણિ માણેકથી, “પતિ સાત જનમ નવ છોકું” તું કહેતી,
રે પ્રિય “શાંતિ” તું આવ ફરી મળ, તારા વિના મ્હારી ચાય ફળેતી. ૪૬
રે રતનાગર સાગર સાંભળ, રત્ન કીચું સધળા થકી સાંઝે,
કોસ્તુભ કામ દુધા ગજરાજથી, રત્ન રૂંડું ધનવંતરી ધારું;
એક થકી ગુણ એક વશેક, વિવેક થકી દદિ વાત વિચારું,
લક્ષ્મી સ્વરૂપ તો “શાંતિ” સર્વોપરિ, રત્ન હતું રત્નાકર તારું. ૫૦

મનહર છંદ.

અરે મેઘરાય હાય, વેગળા શું નાશી જાય,
લોક ત્રાહે ત્રાહે ચાય, વેગે વહેશે આવજે;
“શાંતિ” સિધાવ્યાની વાત, જાણુતો નથી શું ભાઈ,
શોધ કરી અમારી આ “શાંતિ” પાછી લાવજે;
માનવીના મિત્ર ને પવિત્ર છો જરૂર ખેડ,
મળી જાય તો તો મેઘદૂત મને કહાવજે;
શોક પોક પરહરી, દુઃખ દર્દ દૂર કરી,
“શાંતિ” આપી અંતરે આરામ ઉપજવજે. ૫૧

ઇંદ્રવિજય છંદ

રે “દુઃખ” રૂપી ભુંડા ભમરા તું રખે કદી ભોળપણે ભમી ભૂલે,
પેખી પડયો દિલપંકજમાં, ચતુરાષ્ટ્ર ચતુર પડી તુજ ચૂલે,
નીસરવાની ન રાખીશ આશ, ખરેખરું બંધન ખોલ્યું ન ખૂલે,
આ મનપંકજ માણેકલાલનું “શાંતિ” વિના ફરીથી નહીં પુલે. ૫૨

ચાતક તું શીદ આ તકમાં અમથો ત્રિય ત્રિય પોકાર કરેરે,
 ફાગટ તું ફરીઆદ કરે પણ એ અરજી ઉર કાણુ ધરેરે:
 સાંભળનાર ગઈ સટકી પટકી પટકી શીર શીદ મરેરે,
 તે પણ ત્યાં “ પિયુ પિયુ ” કરે પણ સાંભળવા નથી કાન અરેરે. ૫૩
 છેડું પડે હવે દિન પ્રતિદિન, સુખ છુટે દુઃખે છાતી છવાતી,
 છેક નિરાશ ઉદાસ થયો! હવે, આશ નથી, નથી ધીર ધરાતી:
 ઉઠતી આંચ અચાનકમાં નિજ થાનકમાં પણ ચાનક થાતી,
 “ શાંતિ ” જતાં હજીએ નથી ફાટતી, છેક કઠોર કરી મુજ છાતી. ૫૪

મનહર છંદ.

ધરર ધરર ઘણો, ધન તણો ધોષ શુભી,
 ચરર ચરર ચિત્ત દાઝે દિલગીરમાં;
 ફરર ફરર ફરે, પવન અવની પર,
 સરર સરર વાગે શીરમાં શરીરમાં;
 ખરર ખરર જળ ચક્ષુ તાદળેથી ખરે,
 ઝરર ઝરર ઝરે, નેવ નીર નીરમાં;
 થરર થરર કાય કંપી કંપી થથરે છે,
 ચરર ચરર થાય, ચિત્ત તો અધીરમાં.

૫૫

દ્વંદ્વવિજય છંદ.

દુષ્ટ દુકાળ કરાળ કૃતિ તજ, ક્રોધ હવે ન કરીશ કદાપિ,
 “ શાંતિ ” ગઈ તેથી શોક સમુદ્રમાં, લોક કુળ્યા છે અનેક અઘાપિ:
 હિંમત ગઈ, હથીઆર પડ્યા પછી, આમ શું કેર કરે તું સતાપી,
 ચાહી ચંપાવ ચડ્યા પર ચોટ, પડ્યા પર પાટુ ન મારીશ પાપી. ૫૬

આવી હવે વરસાદ તુ ને, વરસાદ થતાં ફરી ધીરજ ધારી,
 સૃષ્ટિમાં ઘટ્ટિ થઈ સુખકારક, કષ્ટી કંઈ મનમાંથી વિસારી;
 વાર તહેવારને આવતા ભાળીને, માન્યું કે મહાલલા આવશે પ્યારી,
 તોય હજી વર—સાદ થતાં પણ તું પ્રિય “શાંતિ” ફરી ન પધારી, ૫૭

સોરઠો.

- વહાલી તારાં વેણુ, સ્વપ્નામાં પણ સાંભરે;
 નેહ ભરેલાં નેણુ, ફરી ન દીકાં મીકડી. ૫૮
- સુખકર “શાંતિ” આવ, બેસી કરીએ ગોઠડી;
 કેમ પતિની હાય, ફિકર ન રાખે વહાલી તું. ૫૯
- “વહાલા ફલગીર ના થશો, વહેલેરા મળશું વળી,”
 એમ કહીને ગઈ, હજી ફરી તું ના મળી. ૬૦
- હિયરી કદી ન એક, જુઠો દીવાસો જીમથી;
 છોલી વારે છેક, હદ કરી તેં હાયરે. ૬૧
- અંદેશો બહુ થાય, અંદેશો પણ નહીં મળ્યો;
 કાગળ પણ એક કાપલી, લખ્યો નહીં એ વહાલી તેં. ૬૨
- હેતે જાણ્યો હાથ, લેશ કદી નવ છોડતી;
 મળ્યો મોક્ષનો માર્ગ, કેમ ગઈ એ મીકડી. ૬૩
- દૈવ રૂઠ્યો ને ભાગ્ય, ફૂટ્યું મહારૂં એકદમ;
 ફૂટ્યું પ્રીતિ પાત્ર, રે રે “શાંતિ” વિયોગથી. ૬૪
- ભાખ લડાવ્યા લાડ, સુખ તે તો સ્વપ્ને ગયું;
 અંતે દુઃખનાં ઝાડ, ચાવી ગઈ કેમ વહાલી તું. ૬૫
- અંતરની ગત એક, ઈશ્વર જાણે આપણો;
 છેટું પડ્યાથી છેક, મહા ઉદાસી મીકડી. ૬૬

તહારા મોલ તણા જ બાણકારા વાગે ધણા;
છખી નજરમાં તરે, ફરી ક્યાં મળથું વલ્લભા, ૩૭
નેણે વરસે નીર, “શાંતિ” તું બહુ સાંભરે;
મનોહારી ઝટ આવીને, કર પતિની પ્રતિપાલણા. ૩૮

મનહર છંદ.

અરે જીવ બન્યું જગ જીવને બનાવ્યું જેમ,
તેનો પરિતાપ કાઢે પાપ ફળ ફળશે;
કાઢાથી હમેશ કલેશ, વેદના વિશેષ વધે,
કાંતો તારું કળજી, ટકાવમાંથી ટળશે;
તે માટે તું તજ શોક, આંસુને તું રોક રોક,
પોક મુકે “શાંતિ” તને ફરી નહીં મળશે;
ગયાં એટલાં વરસ તહારાં હવે જવાં નથી,
શાંતિ તહારી તને ફરી મોક્ષમાંથી મળશે. ૩૯

દોહરો.

વિનાશ વાળી વસ્તુ જે, તે સાથે શો રનેહ,
ગયા પછી બહુ સાંભરે, દિન દિન દાઝે દેહ. ૭૦

મનહર છંદ.

એક ધ્યાન એક જ્ઞાન, ધર્મ કર્મ મર્મ એક,
ચતુરાઈ એક ચિત્ત એકજ વિચારના;
એક ભક્તિ એક ભાવ, એકજ રૂડો સ્વભાવ,
દંપતી આ પુણ્યશાળી, નામ તો સવારના;
પત્ની તો પતિવ્રતા ને પતિ પતિવ્રત પાળે,
દેહ જુદી દીત્ર એક એક દીલદારના;

આનંદમાં એક તાન, દ્વૈતનું તો ભૂલે જ્ઞાન,
જેમ આપે એક સુર તાર જે સીતારના.

૭૧

વાંચનારને વિશેષ વિસ્મય પમાડનારી,
પ્રકાશમાં મુકી વાત પ્યારના પ્રભાવની;
શુદ્ધ જ્ઞાન શોધનારી, ખીન્નજ્ઞાને બોધનારી,
પતિવ્રતા સતિજ્ઞાના વાંચનના દાવની;
વરણવી એમાં વાત, ખરેખરી થવા ખ્યાન,
સ્નેહવંત શાણી સ્ત્રીના સદ્ગુણી સ્વભાવની;
લલે લલે ઠામ ઠામ વાંચે સ્નેહીજ્ઞા તમામ,
એમ ધારી લખી વાત બનેલા બનાવની.

૭૨

હસિત છંદ.

ચરર શું થયું, શાંતિ ક્યાં ગઈ, કરીશ શું હવે, એકલો રહી;

પત્રક વારમાં, તું ગઈ ઉડી, સમજ ના પડી, શું કર્યું ભુંડી. ૭૩

ચરર ચિત્તતો, આ ચિરાયરે, નયન નીરતો, ના સુકાયરે:

ધિરજ શું ધરું, ના ખમાયરે, લણી ગણી ગઈ, હાય હાયરે. ૭૪

પતિ તણું ખરું, સત્વ તું હતી, નવનિધી તણું, તત્વ તું હતી:

સુશિલ “શાંતિ” તું, આવ આવરે, સરલ સ્વામિને, ના દુભાવરે. ૭૫

રાગ પરજ.

શાંતિ મ્હારી આવશે ક્યારે રે,

મને કેમ રવડાવ્યો અત્યારે રે. ટેક.

પ્રસ્વી અઢારસે ત્રાણું માંહી, જન્મી મોવાડે ગામ,

ટુંક ઉમરમાં ઉત્તમ નીવડી, કીધું કર્તવ્ય તમામ.

શાંતિ. ૧

શાંતિકૂવર શાંતિદાયક, નિર્મળ તારું નામ,

કુળ દીપક તેં કુળ ઉદ્ધાર્યું, કીધાં રૂડાં કામ.

શાંતિ. ૨

- દશ વરસની ઉમરે તું તો, આવી સુરત મોઝાર,
પરણી માણેકલાત્ર સંગાથે, ચક્ષાવ્યો ગૃહ સંસાર. શાંતિ. ૩
- ખંત ધરી ઉદ્દગોગ કરીને, વશવર્તી ગુણુ ગ્રામ;
સેંકડો માંહી સંભારણું રાખી, મુકી ગઇ શુભ નામ. શાંતિ. ૪
- સુરત નવસારી કઠોરમાં પણ, પામી રૂકું સન્માન;
અન્ય રથગે પણ ધન્ય ધન્ય કહી, થાય ત્હારાં ગુણુ ગાન. શાંતિ. ૫
- વિધ્યા કળા ગુણુવંત વિવેકી, સદ્ગુણી ને તું સુખણુ;
લખાણુમાં હું શું રે કરું સતિ, શાંતિ ત્હારાં વખાણુ. શાંતિ. ૬
- મુંખઇ હિંદુ સ્ત્રી મંડળમાં, લાખણુની કરી ખેલ;
ગુણુવંતી ગંભીર ગુણોથી, તું તો ઠરી છે ઠરેલ. શાંતિ. ૭
- તેમ છતાં એકદમ ઉડી જઇને, કાધાં છેક નિરાશ;
મનોહારી ફરી મળશે ક્યારે, અંતર રહી ગઇ આશ. શાંતિ. ૮
- દુર્ગુણનું તો નામ નહીં ને, સદ્ગુણનુંજ સુપાત્ર;
ઈશ્વરે ત્હારા અંતઃકરણમાં મ્હેલેલા સદ્ગુણુ માત્ર. શાંતિ. ૯
- રનેહની સરિતા શીયળવંતી, મુખમાં ભરેલી મીઠાશ;
પર ઉપકારી હાસ્ય વદનની, કર્તવ્યમાં ન કચાશ. શાંતિ. ૧૦
- હાપણુ વાળી તું લ.વ્યશાળી, રંક ઉપર ધરિ રહેમ,
અભાગીઆને રવગાવી ચાલી, વિસરશે તું કેમ. શાંતિ. ૧૧
- આળસ તો તારા અંગમાં નહોતું, કરતી અતિ ઉધ્યોગ;
કર્તવ્ય કરતાં દેહ ગણી નહી, વધી ગયો જોથી રોગ. શાંતિ. ૧૨
- પંદર દીવસ પથારી વશ રહી, તજી દીધો તેં દેહ;
નામ તારું નથી નાશ થવાનું, મનથી ખસે નહીં એહ. શાંતિ. ૧૩
- સન ઓગણીશેં એકવીશનો, જીન માસ રવિવાર;
ઝોગણીસમીની સાંજ તેં સાધી, મરતાં ન લાગી વાર. શાંતિ. ૧૪

મરી ગઈ એવી ખખર પડતાં, ખૂખ પામ્યા સહુ ખેદ;
 શાંતિ વિશ્રાંતિ સનેહી જનોની, જતાં થયો ઉદ્વેગ. શાંતિ. ૧૫
 અંગ્રેજ અબ્યાસ કરીને, પૂરી કરી પતિ હોંસ;
 ભણી ગણી મહારી મેના ઉડી ગઈ, કેમ મટે અકશોસ. શાંતિ. ૧૬
 કાણુ હવે કરશે પરિપાલન, હતી પતિ વિશ્રામ;
 સારી સારી કહી સહુ સંભારે, જશ લઈ આવી સ્વધામ. શાંતિ. ૧૭
 એ પ્રભુ આપે ત્યાં એવીજ આપજે, ગઈ ખરી દીલદાર;
 તુજને ગમ્યું તે ખરું પ્રભુ તેમાં, ઉપાય નહી તત્ત્વહાર. શાંતિ. ૧૮
 અંતર મહારું બહુ અકળાયે, ગયું સર્વસ્વ તમામ;
 શાંતિ તેંતો કીધા છેવટ મુજને, છેલી બાકીના રામોરામ. શાંતિ. ૧૯
 મહારી સાથે રહી થઈ વેદાંતી, તેનો મળ્યો તને લાલ;
 મરતી વેળાએ ધૈર્ય તજ્યું નહીં, ભલે ટુટી પડ્યું આલ. શાંતિ. ૨૦
 “ ભલું થયું ભાંગી જંગળ ” એ, ભજન નર-સિંહ ગાય;
 નર્કનો કીડો નર્કથી છૂટે, તોય તેનો જીવ જાય. શાંતિ. ૨૧
 પોપટને પીંજરામાં પૂરે, પાંખ બંધાઈ જાય;
 છોડી મુકે તોયે પીંજર શોધે, માયામાં પ્રાણી બંધાય. શાંતિ. ૨૨
 તોયે તું મેના ઉડી પિંજરથી, માયા તજી થઈ ન્યાલ;
 મુક્ત થઈ તેથી પાછી ન આવી, વાટ જીવે માણેકલાલ. શાંતિ. ૨૩
 બહુ ઉપયોગીને બોલાવી લીધી, વિધિએ તજ્યો વિવેક;
 લેખ ત્હારો લખવા મને રાખ્યો, લખાવ્યો કરતો છેક. શાંતિ. ૨૪
 દિલ દલપતની કાવ્ય વાડીમાં, છૂટથી કર્યો વિદાર;
 તારે માટે સહુ કાંઈ કરું હું, મળ તું એકજ વાર. શાંતિ. ૨૫

ભાગ ૨ જો.

શાંતિ ચરિત.

દોહરો.

આદર્શ અધુરા રહ્યા, હરસે કીયા ન હેત,
અખ પસ્તાયે કયા હુવા, જખ ચીડીયાં ચુગ ગધ ખેત. ૧

૧. અ. સૌ. શાંતિકુંવર ઉર્ફે શાંતિગવરી સુતરીઆ, શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના વડોદરા સંરથાનના કડી પ્રાંતમાં આવેલા દહેગામની પાસે દેવકરણના મોવાડા નામના ગામડામાં સને ૧૮૬૩ માં જન્મી હતી. આ વિદૂષી બાઈનું જીવન પતિ સહવાસથી માંડી મરણ પર્યંત સ્વપતિમય હોય સ્વકર્તવ્યપરાયણ હતું, બાળપણ નિર્દોષ ગામડામાં ગામના પટેલ ગણાતા સ્વજાતિમાં સન્માન પામેલા શેઠ મોટાલાલને ઘેર સાદાર્થ તથા સરળતાના સહજ સુખમાં અને પ્રકુલિત દોડધામમાં ગાળી, બાલ્યાવસ્થાને ઉચિત રમત ગમતમાં વ્યતીત કર્યું હતું. દેવકરણના મોવાડાથી પૂર્વ દિશાએ આશરે દોઢ માઈલ ઉપર ઉત્કંઠેશ્વર (ઉંટડીઆ) મહાદેવનું પવિત્ર સ્થળ આવેલું છે. અને પશ્ચિમે ૭ માઈલ ઉપર પ્રાંતિજ રેલવેનું દેહગામ સ્ટેશન આવેલું છે. દહેગામથી અમદાવાદ જવાય અવાય છે. અને મોવાડાવાળાનો સંબંધ દેહગામની આસપાસના નવ ગામોમાં હોય મુખ્ય શહેરી જરૂરીઆતો માટે તેમને અમદાવાદ સાથે સંબંધ રાખવો પડે છે.

૨. ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં માંડવીની પોળમાં શેઠની પોળમાં મરહૂમ શેઠ કશનલાલ ન્યાલયંદ જે એક વખત શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યમાં નાયબ સુખાના માનવંતા ઓદ્યાપર ખિરાજમાન હતા. અને અમદાવાદમાં પણ મ્યુનિસિપાલિટી વગેરેમાં ઓદ્યા ભોગવી શ્રીમંત બ્રીટીશ સરકારના માનનીય વર્ગમાં હતા, તેઓ મોવાડાવાળા શેઠ મોટાલાલના સગા સ્નેહી હોવાથી મોટાલાલ એક દીવસ તેમને મળવા અમદાવાદ ગયા હશે, ત્યારે અને ત્યારબાદ, શાંતિકુંવર, મોટાલાલની દીકરી પાર્વતીની દીકરી હોવાથી, રા. બા. કશનલાલને ત્યાં જતાં આવતાં એમને ત્યાંની રૂડી રીતભાતના સંસ્કારવાળી થયલી.

૩. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનું નવસારી પ્રાંતનું ગામ વેશ્મ એક રળીયામણું સ્થળ છે. ત્યાં રૂના મોટા વેપારી લખેશરી મરહૂમ શેઠ પ્રાણવલ્લભદાસ ઉર્ફે પ્રાણજીવનદાસ મોટા જીનના માલિક હોઇ આસપાસ સારી નામના મેળવી સ્વકાર્ય કરી સ્વધર્મ નિષ્ઠ સરળ જીવન પસાર કરતા હતા. તેમનું લગ્ન દેવકરણના મોવાડાની એક સ્વરૂપ વતી સ્ત્રી રત્ન ચમૂના ઉર્ફે જમના સાથે થયું હતું. દેવકરણના મોવાડા તરફના દશાનાગર જ્ઞાતિના સગજનો કન્યા વિક્રયને પાપ તરીકે સ્વીકારવાનું આચરણ કરતા નથી. ૩. ૭૦૦૦] સાત હજારનો આશરો આપી શેઠ પ્રાણવલ્લભદાસે આ બાઈ જમના સાથે પાણી ગ્રહણ કરી સ્વસદન શોભાવ્યું હતું. તેમને ગજરાકુંવર નામે પહેલું પુત્રી રત્ન પ્રાપ્ત થયલું. બીજી પુત્રી લલિતા નામે હાલ હયાત છે. અને તેનું લગ્ન સુરતના અમદાવાદી દશાનાગર વિભાગના જ્ઞાતિ શેઠ મગનલાલ ભાઈદાસ લાલાજી સાથે થયું છે. જેઓ થાણા જીલ્લામાં ડિસ્ટ્રીક્ટ કોમ્યુટીના માનવંતા ઓદ્યા ઉપર હાલ ખીરાજે છે. અને મરહૂમ

સ્વર્ગસ્થ સૌ. ગજરાકુંવરના બાઇ શેઠ મણીલાલ પ્રાણજીવનદાસ બી. એ. સુધી અભ્યાસ કરી વિદ્યતા પ્રાપ્ત કરી આજે વેશ્માંમાં તેમના પિતાના ગુન્યા બાદ તેમનો માનવંતો ધંધો ધમધોકાર ચલાવી રૂના વેપારી વર્ગમાં પ્રમુખ પદ ભોગવી સર્વ સદગુણ સંપન્ન હોઇ સ્વકીર્તિ તથા મોભો જળવી રહ્યા છે.

૪. સુરત સંઘાડીયાવાડમાં સુતરીઆ કુટુંબ સ્વજાતિમાં જાણીતું ઘણા વર્ષોથી પોતાની ગરીબાઇ છતાં આજરૂ સાથે કુટુંબ નિર્વાહ ચલાવતું હતું. એ કુટુંબમાં વડીલ મોતી જગુ વાછરડાના પુત્ર રા. ચુનીલાલ મોતીરામ રેલવે નોકરીમાં જીવન વ્યતીત કરી તા. ૧૦ જુલાઇ ૧૮૭૩ ને રોજ અમદાવાદ મુકામે ગુજરી ગયા. એક વિધવા બાઇ શ્યામકુંવર જે હાલ હયાત છે તે, તથા મોટો દીકરો છોટાલાલ, તથા નાનો દીકરો માણેકલાલ, તથા એક દીકરી નામે ભાગીરથી જે તા. ૧૦ જુન ૧૮૯૧ ને રોજ સ્વર્ગસ્થ થઇ તે, એટલાં પાછળ મુકી રા. ચુનીલાલ પોતાની ૩૨ વર્ષની નાની વયમાં ગુજરી ગયા. માણેકલાલ સુતરીઆના પ્રથમ વિવાહ (લગ્ન) તા. ૨૩ જાને-વારી ૧૮૯૩ ને રોજ લગભગ ૨૬ વર્ષની વયે વેશ્માંના શેઠ પ્રાણ-વલ્લભદાસની મોટી પુત્રી ગજરાકુંવર સાથે થયલા. સૌ. ગજરા-કુંવરનું અવસાન તા. ૪ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૦ ને રોજ થયું. તે ભાગ્ય-શાળી બાઇ વેશ્માંના હાલના શેઠ મણીલાલ પ્રાણજીવનદાસનાં ભગિની થતાં હતાં.

૫. શેઠ મણીલાલ પ્રાણજીવનદાસ મુંબઇ વગેરે સ્થળે ફાલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા. અને તે પ્રસંગે અમદાવાદના શેઠ કસનલાલ ન્યાલયંદ સાથે તેમનો સારો સંબંધ હોવાથી તેમને ત્યાં એમને

કેટલીક વાર અમદાવાદમાં મુકામ પણ થતો હતો. તે દમ્યાન માણેકલાલ સુતરીઆ વિશે શેઠ કશનલાલ ન્યાલયંદને ઉંચો મત અને અભિપ્રાય બંધાયાના પ્રસંગ આવેલા, અને તેઓ માણેકલાલ સુતરીઆને માનની નજરે જોતા.

૬. શેઠ કશનલાલ ન્યાલયંદ કન્યાવિક્રયના કદા શત્રુ હતા. છતાં કન્યાવિક્રયથી થતા ગેરલાલ ત્યાં ન હોય ત્યાં તેના કન્યાવિક્રયમાં સમાસ કરતા નહીં; એક અપવાદ રૂપ એમને એમ લાગ્યું કે શાંતિકુંવર તથા માણેકલાલના વિવાહ બેઉ પડ્દને લાલદાયા છે. કેમકે માણેકલાલનાં વેશમા વાળાં ધર્મ પત્ની સૌ. ગજરાકુંવર ગુજરી જવાથી તે વાત એમને ત્યાં મોવાડેથી આવેલા શેઠ મોટાલાલને કહવામાં આવે તો મોટાલાલની દાકરી બાઇ પાર્વતીની છોડી સોમી (શાંતિ કુંવર) નું હિત જગાશે. એમ ધારી તેમણે મોટાલાલને તે વાત કરી. જેને પરિણામે, જોકે તે દમ્યાન મોટાલાલ મોવાડે પાછા ગયા બાદ માંદા પડી મરણ પામેલા છતાં, તેમની આજ્ઞા મુજબ “ સિંહના બચ્ચા સિંહ હોય ” એ તેમના વાક્યનું માન જળવી સ્વજાતિ તરફની હરેક અડચણ નહીં ગણકારતાં દૃઢ સંકલ્પથી સુરત મુકામે સુરતની જ્ઞાતિએ કંઈ કંઈ અડચણો આપ્યા છતાં એમના પુત્ર આશાલાલે મક્કમ રહી. સન ૧૯૦૨ માં માણેકલાલ સુતરીઆ જોડે સૌ. શાંતિકુંવરનો હસ્ત મેળાપ કરાવ્યો. શાંતિકુંવર એ શાંતિકુંવરીનું લાડવાચક નામ છે. શાંતિકોર, શાંતિ ગવરી, વગેરે નામો મશહૂર છે. આ લગ્ન એવાં આવકાર દાયક નીચડયાં કે શાંતિના શુભ પનોતાં પગલાંયા ઘરમાં ધન ધાન્ય સુખ સંપત્તિ પણુ ધીરે ધીરે ડોકાયાં કરવા લાગી. આ શાંતિકુંવર

સાથે આટલે દૂર છતાં લગ્ન થવા પ્રસંગ કેમ આવ્યો તે જાણવા જોવી ખીના છે.

૭ સુરતની અમદાવાદી દશાનાગર જ્ઞાતિમાં એક સાધારણ પૈસાદાર કુટુંબ રહેતું હતું. અને તેનો મુખ્ય પુરુષ હરગોવિન્દાસ નામે કાપડનો વેપારી હતો. તેની સ્ત્રી રામકુંવર નામે હતી. અને તેઓ મુંબઈમાં જંદર આગળ એક માળામાં રહેતા. ત્યાં પૈસા કમાઈ લાલ સુરત આવેલા હતા. તેમને એક લખમીદાસ નામે દીકરો અને જોકાર તથા મણી નામે બે દીકરીઓ હતી. આ કુટુંબ કમનશીબ હોઈ ધીરે ધીરે દુઃખી સ્થિતિમાં આવતું ગયું. એ રા. માણેકલાલનું દરનું મોસાળ કહેવાય. લખમીદાસને સેંકડો રૂપિયા ખરચી એક પાંચાની રૂપાળી કન્યા નામે મંછાકુંવર ઉર્ફે મંછી સાથે પરણાવ્યા. પણ લખમીદાસ લાડમાં ઉછરેલા હોવાથી એક ડાગળી ખસી ગયલી જાણુઈ અને બાઈ મંછીનું ચલણ ઘરમાં થવા પામ્યું. બાઈ જોકાર નાની વયમાં બાળ વિધવા થઈ, મુંબઈમાં તેનો ઘણી હોવાથી તેની દુકાન વેચી સાટી સુરત આવી રહી. સુરતમાં રામકુંવરની અને જયકુંવરની રીતઝાત ન્યાતને શંકાસ્પદ જણાઈ ન્યાતવાળાઓએ લખમીદાસને પાંચાની કન્યા લાવવા નિમિત્તે અને સ્ત્રી વર્ગને રીતઝાત સંબંધે જ્ઞાતિ ખઢાર કર્યા. રા. માણેકલાલનું કુટુંબ ગરીબાવસ્થામાં હતું. અને બાલ્યાવસ્થામાં વારંવાર એમનું રામકુંવરને ત્યાં જવું રહેતું થતું. તે દરમિયાન કંઈક કટેવ કુવચનોના પાઠ રા. માણેકલાલને તે સ્ત્રીઓ પોતાની મોજ તથા હાસ્યને ખાતર શીખવતી અને માણેકલાલ બોળો બાળક, બટુક બચુ, કણુ, તે સઘળું નિદોષ જતાં શીખ્યો. માણેકલાલનું લાડનું નામ તેના પિતા રા. ચુનીલાલે

“ કષુ ” “ કષુડી ” પાડ્યું હતું. તેથી તેના બાળ સ્નેહીઓને “ કષુતર ” કહી તેને ખીજવવાનું હીક બની આવતું.

૮ એ બાઇ જોકારના મા બાપ એકેક દીવસને અંતરે ગુજરી ગયા અને એનો ઘણી પણ મુંબમમાં ગુજરી ગયો. તેથી એ હવે સુરત આવી રહી અને એણે ન્યાતમાં આવવા અરજ કરી. ન્યાતવાળાએ મોટે મંદીરે વૈષ્ણવ માર્ગના મહારાજ મારફત જોકારને પાવન કરાવી, ન્યાતના એક અગ્રેસર ઘેલુ કીરપારામને તેની દેખરેખ છ મહીના રાખવા આજ્ઞા કરી. સદરહુ મુદત વીત્યાબાદ ન્યાતમાં લેવા નક્કી કર્યું. પરંતુ ઘેલુ કીરપારામે તે છ માસ દરમ્યાન ન્યાતની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી સદરહુ બાઇ સાથે ભોજનાદિ બહેવાર ભરૂં કીધો. તેથી ન્યાતે તેને પણ ન્યાત બહાર મુક્યો અને બાઇને ન્યાતમાં લેવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો, હરેક ન્યાતમાં ન્યાતિ બંધન તોડવાના કારણે બની આવે છે અને ન્યાતની સત્તા સામે અસહકાર ઉભો થઈ ન્યાતની સત્તા ધીરે ધીરે ઓછી થતી જાય છે. જે વેળા ન્યાત “ ગંગાનો પ્રવાહ ” કહેવાતી હતી. તે વેળા “ ન્યાતથી કાંઈ મોટું નથી ” એ વાક્ય સાર્થક ગણાતું. રા. ઘેલુ કીરપારામે ન્યાતના મોટા ભાગ સાથે ખાનગી ભોજનાદિ બહેવાર વધારી મોટો પક્ષ કર્યો અને મહાજને તેને પાવન કર્યા છતાં ન્યાતે તેના વિરૂધ વર્તન ચાલુ રાખ્યું. રા. માણેકલાલને આ પક્ષમાં પરાણે ખેંચનાર રા. નાનાલાલ કશવલાલ જે સન લાઈફ વીમા કંપનીના એજન્ટ હતા, તેમણે આખર તેનો પક્ષ કંટાળાને છોડી દીધો. પણ રા. માણેકલાલે ઘેલુભાઈને હાથ આપ્યા પછી ભરદરીએ છોડી દેવું ઉચિત ધાર્યું નહીં. આ વેળા રા. માણેકલાલ સુરત તથા ભરૂચ ડીસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટની સનદ મેળવી વકીલાતનો ધંધો કરતા હતા. મામલો પૂર જોસમાં કોર્ટ

ચડ્યો અને સુરતમાં કીલ્લામાં ન્યાતી ગૃહસ્થોનો મેળો ભરાવા લાગ્યો. ઘેલુભાઇની સાથે ખાનગી ભોજન કરનારા ન્યાતવાળાઓએ તેનો પક્ષ છોડી દીધો. તેની સાથે ભોજન કરનારાઓમાંના ધણુખરા પોતે જમ્યા નથી એમ કહી મુક્ત થયા. ન્યાતે તેમનું તે કથન જાણી ખુઝી ખુશીથી સ્વીકાર્યું. રા. માણેકલાલ તથા તેના અનુસંગી ઘેલુભાઇના ભત્રીજા રા. ભગવાનદાસ તથા રા. કાકોરદાસ વગેરેને તેવું કથન કરવા ઉપરાયાપરી આગ્રહ એ તરફથી થયો. પરંતુ તેમણે જ્ઞાતિ સમય પોથીમાં અલણ હોઈ સમયસૂચકતા વાપરી નહી, ન્યાતિ પાડ સ્વીકાર્યો નહી, અને વણિક છતાં વાણીઆગત કાધી નહીં, તેથી તેઓ ન્યાતિ ખંડાર મુકાયા.

૬ એ અરસામાં રા. માણેકલાલના વેસ્માવાળા પત્ની સૌ. ગજરાકુંવરનું અવસાન થયું, તે ન થયું હોત તો વેસ્માવાળાનો પક્ષ સખળ હોવાથી ન્યાતિ સમય પોથીના કાનુનોને અનુસરી રા. માણેકલાલનો ઇનસાફ જુદીજ રીતે થાત. પરંતુ રા. માણેકલાલનું ફરી અ. સૌ. શાંતિકુંવર સાથે પાણિગ્રહણ થવું નિર્મિત હશે તેથીજ આ ન્યાતિખંડારનો પ્રસંગ નક્કી થયો.

૧૦ રા. ઘેલુભાઈ ઉસ્તાદે માર્ગ દર્શાવ્યો. રા. માણેકલાલ પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ મમતને ખોતર કન્યાની શોધમાં ચાલ્યા. દેવકરણના મોવાડા વગેરે ગામેની કન્યાઓ નિરીક્ષણાર્થે આવી પરીક્ષણ કરી છેવટ પસંદગી શાંતિકુંવર ઉરફે સોમી તરફ થઇ. સોમવારે જન્મેલી તેથી સોમી નામ પડેલું, તે શશિવદની શશિસમાન શાંતિદાયક હોવાથી શાંતિ નામને પ્રાપ્ત થઇ.

૧૧ સોમીનો મામો આશાલાલ મોટાલાલ તેને તેડી અમદાવાદ સ્ટેશન સામેની વીશીમાં એક ઓરડીમાં બેઠો છે. રા. માણેકલાલ ત્યાં હાજર થાય છે. તે પ્રસંગે ગરીબ માણસને રૂ. ૨૦૦૦) બે હજારમાં કન્યા લેવાની ઇચ્છા, પણ કન્યાના માખાપને નવ વર્ષની કન્યાના નવ હજાર પણ ઓછા પડે, એ તે તરફના માણસોની પ્રકૃતિ પડી ગયલી એટલે તેમનો શો દોષ ? ફર તો ઘણો રહ્યો. ચોકડું બેસે એમ જણાયું નહીં. પણ દૈવે નિર્માણ કરેલું. તે કાઢી ફરે નહીં. વિધિલેખ મિથ્યા થાય નહીં. શાંતિકુંવર તે ગજરાકુંવરજી જુદે રૂપે પાછા આવી મળ્યા હોયની તેમ ભાસવા લાગ્યું.

૧૨ હવે કન્યાના બાપે ખાવા માટે નાણાં ફેટલાં લેવાં તેનો વાદ ચાલ્યો. બેંચતાણુ કરતાં રકમ રૂ. ૨૦૦૦) બે હજાર ઉપર ગર્ભ. ક્યાંથી આપવા તે પ્રજુ જાણે. લીલામમાં વધનાર જાન જુલો થઈ જાય છે; તોપણ રૂ. ૨૫૦૦) પચીશસો સુધી વધતાં કંઠે પ્રાણુ આવ્યા. પણ અમદાવાદી ગૃહસ્થ સાથે સુરતી ભોળા માણસનો પ્રથમ વહેવાર કેવો હોય તે અનુભવીજ જાણે. હવે સેંકડે નહીં વધતાં પચીશ પચાશનો વધારો કરતાં આખરે રૂ. ૨૮૦૦) અઠાવીશસો સુધી વધતાં રા. આશાલાલ જેવા સમજી ગંભીર અને ડાહ્યા માણસને સમજ પડી ગર્ભ કે હવે સુરતી “ બકરા ” માં વધુ કસ રહ્યો નથી. તાણુતાં તૂટી જશે, પૈસાને પરમેશ્વર કરવા કરતાં પોતાની ભાણીને માટે આ વિદ્વાન વકીલ વર યોગ્ય પતિ છે. અને હાલ વધુ આપી શકે એમ હોત તો પણ ભવિષ્યમાં તેનો ગેરલાભ થશે; અને હાલ વધુ નહીં આપે તો પણ એના પર ભરોસો મુકવાથી ભાણીનું ભવિષ્ય સુધરી ભવિષ્યમાં દૂધે ઢાગળા કરશે, કંકુએ પગલાં ભરશે, એમ તેણે વિચાર્યું.

૧૩ હવે આ મામેરું તો શેઠ કસનલાલ ન્યાલયદંને ત્યાં જવા તૈયાર થયું. ત્યાં જે આંકડો છેવટ ઠરે તે ખરો. શેઠ કસનલાલની સામે સફતલાલને ત્યાં સોમીબાઈ નવ વરસની ઉમરે લટકમટક કરતાં ચોકમાં પાટ ઉપર બાળવયની સૌમ્ય મૂર્તિ શોભતા હતા. (એ ચિત્ર ઉપર રા. માણેકલાલે લખેલી કવિતા નીશાની ૧ થી આ પુસ્તકમાં છાપી છે.) એવામાં તેમનાં સગાં પૈકી ચતુર, પૈસા કઢાવવામાં કુશળ અને રકઝક કરી સોદો નક્કી કરવામાં નિપુણ બાઈ ગલાબબા પધાર્યાં. તેમણે તો રૂ. ૫૦૦૦) પાંચ હજારમાં એક પઈ ઓછી નહીં કહેતાની સાથેજ નિરાશ થયેલો માણસ ચિત્ત રૂપી દારૂગોળામાં દીવાસળી મુકાતાં જેમ ચમકે તેમ એાં કેલા માણેકલાલના ચક્ષુ, હૃદય અને ગ્રાણુ ત્રણે સાથેજ એવા તો ચમક્યા કે ન પૂછો વાત. ફાંસીને લાકડે લઈ જવાયલા સખસ જેવી કફોડી સ્થિતી થઈ પડી. “ ના મ્હારે તો નથી પરણવું, હવે મને સીધો પાધરો જવાદો. ” એવા લાણુકારા વાગવા માંડ્યા. આ સઘળી વાત તરફ ડાહ્યાડમરો સોમીબાઈના કાન સચોટ લાગી રહ્યા હતા. અને તેના ચક્ષુ નવા મ્હેમાન રા. માણેકલાલ તરફ છાના છાના ખેંચાતાં હતાં. હાં હાં કરતાં છેવટ રૂ. ૩૫૦૦) હોય તો કબુલ, નહીં તો સહુ સહુને ઘેર. એમ ગલાબબાએ દરખાસ્ત મુકી. રૂ. ૨૮૦૦) ઉપર એક પછ પણ ક્યાંથી કાઢવી ? રૂ. ૨૮૦૦) પણ કેમ અને કેવા થાય ? તે વિચાર આવતાંજ સાફ “ ના ” કહી રા. માણેકલાલે ચાલવા માંડયું અને સોમવારની સૌમ્ય સોમીએ પૃચ્છના કરી કે કેમ ? મયા ? શું થયું ? આ સંભળી ગલાબબાએ રા. માણેકલાલને પાછા બોલાવ્યા અને શેઠ કસનલાલ પાસે લઈ ગયા, તેમણે બેઠે પક્ષને અનેક રીતે સમજાવી કહ્યું કે “હું કન્યાવિક્રયનો કદો શત્રુ છું. પરંતુ આમાં બેઠે

પક્ષનું હિત જળવાશે એમ મારી ખાત્રી છે. માટે લોભ છોડી દઇ આ યોગ્ય વરને ખુશીથી આ છોડી દઇ કૃતાર્થ થાવ.” અને તેમણે રૂ. ૩૨૦૦] બત્રીશસો નક્કી કરી રૂ. ૭૦૦] સાતસે’નું પલ્લું મળી રૂ. ૩૬૦૦] નું નામ પાડ્યું અને તરતજ તે રથને કરાર લખાયા. સહી શાખ થઇ. સર્વ રાજ થયાં. સોમીબાઈને ખબર પડતાં તે પણ ખુશ થયાં. પણ રૂ. ૩૬૦૦] નું કેમ ?

૧૪. ગરીબાઈ કેવી છે ? ગરીબાઈને નફ્ટ કાગડી કહીએ તોએ આવે. લક્ષ્મીની જ્યાં કૃપા છે તેને તો કંઈ હિસાબ નથી. પણ નિર્ધનને તો એક પઈ માટે ઝેર ખાવાના પ્રસંગ આવે છે. એ જેને વીતી હોય તેજ જાણે. પરણ્યો પીગએ મરે ને કુંવારો ફાડે મરે, એક તરફથી હરખ અને બીજી તરફથી હડખવા. ચિંતા ચિંતા સમાન છે. માત્ર ગિંદુનો તકાવત છે. પરંતુ સુજન તે સુજન. દુનિયાદારી સમજનાર ગમે તેમ ગમ ખાઈને પણ મુદ્દો ચુકતા નથી. તેમજ થયું. રા. આશાલાલે અનેક રીતે ગમ ખાધી. મુદ્દો સાચવી લીધો, અને કાર્ય સાધ્યું. હવે લક્ષ્મ તરત થવાં જોઈએ, અમદાવાદમાં કરવાં કે સુરતમાં ?

૧૫. સૌં ગજરાકુંવરને ક્ષય થયો હતો. તે દરમ્યાન તેણે અંતકાળે ડાહ્યા સન્નિપાતમાં કે કાણુ જાણે કેમ, રા. માણેકલાલ પાસે દૂર પડેલી એક ગાંસડી મંગાવી તે છોડાવી અને જેમની તેમ પાછી બંધાવી. ગાંસડીમાંથી માંગ્યું કે લીધું કંઈ નહીં. આમ કરવાનું શું પ્રયોજન તે તે વખતે તરત સમજમાં આવેલું નહીં. પરંતુ એક ગાંઠ છૂટે છે અને બીજી બાંધજો એવી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હોય એમ જણાયું. દરેક પતિને પોતાની પ્રિય પત્નીના મૃત્યુથી આવું

જાવું ધણું કહેવાનું હશેજ, પણ ધણું તો મુંગો ગોળ ખાઈ મનમનિ
મનમાં મુઝાય, તેમ બીજાને કહેવા જેવું ભાગ્યેજ હોય, ભાગ્યેજ કહી શકાય,
આતો પરિપૂર્ણ થયલું તળાવ જેમ છલકાઈ જાય તેમ કંઈ કંઈ શોકના
ઉદ્ગાર મુસ્તક રૂપે બહાર પડવા પામ્યા છે. “હું શું કહું કથની મહારી
આજ” એમ મનમાં સધળું ઉપર નીચે થઈ રહ્યું છે. ગજરા કુંવરના
ગુજરવાથી માણેકલાલે તો એવુંજ મનમાં ધારેલું કે ફરી લગ્ન કરવું
નથી, છતાં ન્યાતની લડત શા નિમિત્તે થઈ હશે? મમત ભરાયો કે
ખાઈ જેઠાર અને ઘેલુભાઈ બેઉ ન્યાત બહાર અને મહાજન બહાર
હોવાનું વગર દોષે ન્યાત ખોટું જણાવે છે. આવી સમજથી તે વાત
ખોટી પાડવા માટે એક કન્યા બહારથી લાવી સુરતમાંજ લગ્ન ક્રિયા
કરવી. એવું નક્કી કર્યું. એટલે રા. ૩૬૦૦] ઉપરાંત લાગતા વળગતા
માણસોનો રેલ્લે ભાડું વગેરે ખર્ચ કબુલ કરી સુરત સધળાને
તેણ્યા અને સુરતમાં લગ્ન સમારંભ ચાલુ થયો.

૧૬. ઘરમાં લગ્નની તૈયારી ચાલી. પાડોશના વાડામાં લગ્નની
ચોરી બધાઈ. લગ્નમાં સેંકડો રૂપીઆ ખર્ચી જે ધામધુમ થાય છે
તે થવા પામી નહી. પણ હરખની દોડધામ ઓછી ન હતી. ન્યાતિ
ઝગડો અને દ્રવ્યની તાણ. એ બે કારણે ટુંકામાં પતાવ્યું. પણ
ન્યાતવાળા જાપીને બેઠા નહીં. તેમાંના અગ્રેસરોને તો અત્યંત
મુઝવણ થઈ. આ લગ્ન કેમ અટકે તેના હરેક અનેક ઉપાય લાગતા
વળગતાએ યોજ્યા. ઘેલુભાઈ ઉસ્તાદે આ લગ્ન કેમ સાંગોપાંગ ઉતરે
તેની વ્યવસ્થા એક સૈન્યાધિપતિને જાણે એવી રીતે વિદાવી. મોતી-
લાલ ફોજદારના વખતથી ધાધરાપલટણનો એમને સારો અનુભવ
હતો. પોતે અખાડાના ઉસ્તાદ હતા. અને શારીરિક તેમજ આનસિક
દાવપેચ પણ જણતા હતા. જાતિવાળાનો ઝગડો માણેકલાલ વિરૂદ્ધ

દેખાતી રીતે છતાં વાસ્તવિક રીતે ઘેલુ કીરપારામની વિદ્ય હતા. માણેકલાલ તો નિમિત્ત માત્ર મૂઢપણે પકડાઈ ગયા હતા. ઘેલુભાઈને ન્યાતના લોકો સાથે ખાનગી ભોજન વહેવાર કરાવી હરેક રીતે ન્યાતમાં લેવા કોશીય કરનાર, ફરી તેને અડધે દરીએ ફૂંપાડી તથા દેનાર, અને તેને રા. માણેકલાલ વગેરેએ તજ્યો નહોં તેથી મનમાં ખોટું લગાડનાર રા. નાનાલાલે ન્યાતવાળાની માણેકલાલ તરફ મીડી નજર છતાં ન્યાતવાળાને ઉસ્કેરી ખટપટ શરૂ કરી. અનેક લંગાણો પડ્યા, માંહેમાંહે લડાવ્યા. કન્યાની માને સમજાવી હજાર બે હજાર વધારે અપાવવાની લાલચ આપી નવા મુરતીઆ (વર) ખતાવ્યા બહારથી આવેલા કન્યાના સગામાંથી કેટલાકને ફેડાડ્યા. કન્યાનો બાપ લોભી તથા કંઈક વિચિત્ર વિચારનો તેને બહેકાવ્યો પણ કન્યાની મા બાઈ પાર્વતી ગ.મડાની છતાં એક શહેરી સ્ત્રીને પણ ઘડીભર નીચું જોવડાવે એવી સમજી વિવેકો તથા ટેકી-તે એકની બે થઈ નહોં; ત્યારે કન્યાને હંચકી લઈ જઈ નસાડી જવાનો ગુન્હો કરવા સુધી પ્રયત્ન આપ્યા પણ ઘેલુભાઈ ઉસ્તાદની આગળ કોઈની ઉસ્તાદી આલી નહી. સર્વ કોશીશોને કળી જઈ તે નિષ્ફળ થાય એવી સામી કોશીશો કરી, અસ્ત્ર શસ્ત્ર સામે તેનું બળ હરનારા શસ્ત્રાસ્ત્ર મુઝી સર્વ જ્ઞાતિ ભાઈઓને પાણી પાય એવા ઘેલુભાઈ ઉસ્તાદ હતા. હતા તો પોતે નિર્ધન પણ ન્યાતમાં એવો બળવીર પાકવો મુશ્કેલ છે. આખરે રા. માણેકલાલના વડીલ ભાઈ રા. છોટાલાલને ઘેલુભાઈ સાથે લડાવ્યા પણ ઘેલુભાઈ એમ રીસ ચડાવી રણયુદ્ધમાં પાછી પાતી કરી ખરી જાય એવા ન હતા હવે કન્યાના બાપે બધા ફૂંપીઆ રોકડા લેવા કહ્યું. નોટો લેવા ના પાડી તે પરથી માંહે માંહે સળગી. ન્યાતિ ગોરને લગ્ન વિધિ માટે આવતા અટકાવ્યો.

ગોરે હૈન્ડખીલ છપાવ્યા કે તેનો વડીલ દીકરો જુદો નીકળ્યો છે અને તે તેનું કહ્યું માનતો નથી. તે દીકરાએ આ લગ્ન કરાવવા કબુલ્યું. પણ આ યુવાન ગોરે લગ્ન કરાવતાં વર કન્યાના બેઉ પક્ષના પોતાના દાખા ઉપરાંત રૂ. ૨૦૦) કઢાવવા પેરવી કરી. કન્યાને વાંસે સાપેણ છે. માટે રૂ. ૨૦૦) ગોરને આપે તોજ તેનું પ્રાયશ્ચિત થાય. રા. માણેકલાલે કહ્યું “ એ વિષે આપ જરાએ ચિંતા કરશો નહી. કન્યા જોવા ગયા ત્યાં કન્યા તો ઘણી આવી હતી. પણ જેને સાપેણ હોય તેનેજ પસંદગી મળે એવી ઇચ્છા હોવાથી જાણી જોઈને સાપેણ પસંદ કરેલી છે તેનું પ્રાયશ્ચિત કરવા કારણ નથી. ” આ ઉપરથી ચતુર અને ચાલાક ગોરે રકબક છોડી દીધી. આ વેળા રા. માણેકલાલે તીંગેરી તપાસી તો રૂ. ૨૦૦) ક્યાંથી આપે ? જેણે રૂ. ૩૨૦૦) જેમ તેમ કરી પૂરા કરેલા તેની પાસે માત્ર રૂ. ૧૧ સવા નીકળ્યો. રૂપીઆ ભરેલું વાસણ ઉપાડનાર રા. છોટાલાલ તથા રા. ભગવાનદાસને તેનો ભાર કન્યાના કરતાં ભારે લાગ્યો. પહ્લાંના રૂ. ૭૦૦) માટે આશરે રૂ. ૪૦૦) ના દાગીના આશાલાલે પરિરિચિત તથા પ્રસંગ સમજી જઈ ત્રાહિતને ત્યાં મુકવાને બદલે રા. માણેકલાલના સગા નવલરામ અંબારામ સુખડીઆને ત્યાં ગનામત મુકાવ્યા. જે તેણે રા. માણેકલાલને પાછળથી તરતજ પાછા આપી દીધા. આ પ્રમાણે તા. ૨૬ મે ૧૯૦૨ ને રોજ લગ્ન તો થયા. પણ તેમાં ઘણા વિધ્ન આવ્યા. હરેક ન્યાતમાં ગૃહસ્થોને સહન શીલતા શીખવાના પાઠ તથા વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થઈ વેદાન્ત ભણવાની કસોટી અવશ્ય આવે છે. મેજસ્ટ્રેટને તથા સમજજને પણ આ વેળા આ બાબતમાં ધ્યાન આપવા પ્રસંગ આવ્યો. મેજસ્ટ્રેટ રા. લાખીઆ ન્યાત પક્ષ તરફ હતો. અને તેની કેટલીક

હકીકત મુજબ હાઈ કોર્ટના જજ પાસે કસમ ઉપર લેખી રજુ થઈ હતી. તેથી મી. લાખીઆને ત્યાંથી ઘેલુભાઈનો કેસ ટ્રાન્સફર થયો હતો. તેથી તે ચીડાયો હતો. સમજળ રા. સરૈયા લગ્ન પ્રસંગે સ્થળપર હાજર હોવાથી કંઈ હુલડ થયું નહીં. પરંતુ એ લગ્ન ગેર કાયદે કહી તે વિધિ પૂર્વક નહીં હોવાનું જણાવી હેન્ડખીલો વિધન સંતોષી વિરોધી તરફથી જોયવામાં આવ્યા. ખતાવટી તારે તથા ગપ ગોળા ઉભા કરવામાં આવ્યા. અમદાવાદ કાગળો લખાવ્યા ખોટા તાર ખઠારથી આવેલા જણાવી મહેમાનોને ખતાવવામાં આવ્યા કે “ તમે આ લગ્નમાં સામેલ થયા તેથી અમદાવાદની ન્યાતે તમારું ઘર ન્યાત ખઠાર મૂક્યું. ” ગજરાટ ફેલાયો લાગતા વળગતામાં નાદાન અને ભોળા લોકમાં નાલક રડાગેળ ચાલી રહી. કંઈક જતા રહ્યા. પણ તમામ વાત ખોટી ઠરી એક પત્ર મોવાડાના નવ ગામના પંચ ઉપર લખાયો કે “ માણેકલાલ જેવો નીચ અને નાગો માણસ કોઈ નથી. દારૂનો બહુજ ખરાબ વ્યસની છે. શરાબનું ખાનું ખરાબ છે. એવા દારૂડીયાને કન્યા આપવાથી સદા પરતાપો રહેશે અને ન્યાત ખઠાર થયલા વટલેલા માણસને-મુસલમાન ધર્મ ગયલાને કન્યા આપતા પહેલાં પંચે માણસો નીમી તપાસ (મેઝર) કરવા જરૂર છે. ” આ પત્રથી નવ ગામની ન્યાતો ખળભળી ઉઠી, અને ભેગી મળી ગોરે પત્ર વાંચ્યો. ગોર ખાપુલાલ પીતાંબર ડાહ્યો ઠાવકો અનુભવી હોવાથી તેણે એકજ વિચાર દર્શાવ્યો કે એવા માણસ માટે રા. કશનલાલ ન્યાલયદંદ નાયબ સુખા જેવા ઠરેલ માણસ બલામણુ કરેજ નહીં. ધીમે ધીમે સહુ ઠંડા પડ્યા પરંતુ ચાર માણસની સમિતિ નીચાઈ. તેઓ તપાસ કરવા નિમિત્તે નીકળવાની તૈયારી થઈ પરંતુ લગ્ન થઈ ગયાં એવા સમાચાર મળવાથી

તેઓ પાછા ફર્યા. સાચું સહુ જણાશે, વાગતું વામતું માંડવે આવશે ”
 એમ ગણી સ્વસ્થ થયાં. સુરતમાં તો લગ્નની ન્યાતમાં ન્યાતવાળા
 કાંઈ જમે એમ હતું નહીં તેમજ રા. માણેકલાલ તે સમયની પરિ-
 સ્થિતિ જોતાં જમાડે એમ પણ હતું નહીં પણ મોવાડે લગ્નની
 ન્યાતો કરવાની તેથી તે પ્રસંગે રા. માણેકલાલે પોતે નવ ન્યાત
 સમીપ જાતે લાગર થઈ સધળો ખુલાસો કર્યો. “ પુત્રના લક્ષણ
 પારણેથી, ને વહુના લક્ષણ પારણેથી ” એ કહેવત ખરી છે.
 યદા યદા મુજ્જતિ વાકયં વાણં તદા તદા જાસિ કુલ પ્રમાણમ્
 તેમ માણેકલાલના ભાષણથી તરતજ સર્વને જણાયું કે અદાવતનું
 તોડાન છે. અદાવત અને ઇર્ષ્યા ક્યાં સુધી અતિશયોક્તિ કરી પાય-
 નાફી કરવા પ્રયત્ન કરે છે તે પરિપૂર્ણ સમજાયું. આ માણસ જે
 ખાંડી સરખી પીતો નથી, કાંઈ જાતનું જેને વ્યસન નથી. પારકે દુઃખે
 દુઃખી થઈ ટેક જાળવી સત્યને ખાતર સધળું વેઠે છે. વિદ્વાન છે.
 વીર છે. ભક્ત છે સરળ છે શાંત છે સદ્ગુણી છે. સત્યની પ્રીતિ-
 વાળો છે. વિનીત છે. વિવેકી છે. વગેરે વગેરે. કાંઈ કંઈ ને કાંઈ
 કંઈ કહેતા કહેતા વિચારમાં સર્વે નિમગ્ન થયા.

૧૭. આ વેળા રા. માણેકલાલે મોવાડાની કન્યાસાળાની મુલાકાત
 લીધી. તો સર્વ છોડીઓમાં સહુથી છેલ્લો નંબર સોમીનો હતો. એક
 ગીત ગવાયું તે બધીને આવડ્યું, પણ સોમીને આવડ્યું નહીં.
 (આ ગીત ની. ૨ થી જાણ્યું છે.) એવી વિદ્યાભ્યાસ તરફ જે દરકાર
 રજીસ્ટ્રે જેની પ્રથમ હતી, તેજ સોમી કથીર કંચન થાય તેમ શાંતિ-
 હુન્નર કહેવાઈ, સર્વત્ર માનનીય અને માન્ય ગણાઈ. લગ્ન સમાપ્તિ બાદ
 સુરતમાં પતિ સહવાસમાં રહેતાં એ ઉદ્યોગી પત્નીએ ઘર જંગળ

ઉપાડી લીધા. પીંચેરમાં માત્ર આળસમાંજ વખત ગાજેલો, કાંઈ પણ ગૃહશીક્ષણ કે અક્ષર જળવણી લીધેલી નહીં. ચુલો સળગાવવાનું શિક્ષણ પણ અહીંજ લીધું, સવારે વહેંચા ઉઠવાની ટેવ પડવા લાગી. “ વહેલાં સુઈ જે સદા, વહેંચાં ઉઠે વીર, બળ બુદ્ધિ ધન બહુ વધે, સુખમાં રહે શરીર. ” એ કહેવત મોઢે કરી, જેનું અંગ્રેજી “ Early to bed, and early to rise, makes a man healthy, wealthy and wise. ” આગળ જતાં પાઠે થયું. જાતે ચોકર અને ચપળ તેથી એણે સાસુ શ્યામકુંવર સાથે પ્રેમ વૃત્તિ તથા માયાળુ પણાને વશ વર્તી આજ્ઞાકારી થઈ સ્વકાર્યકુશળ થવા માંડ્યું. એક રાત્રે તો સવાર પડી ગઈ એમ જાણી રાતે એક વાગે દીવો સળગાવી ચુલો સળગાવ્યો, ખગર પડી કે હજી તો મધ્ય રાત્રી છે, એટલે પાછી એક ઊંઘ કહાડી, એટલી ચીવટ અને ખંત તથા કાળજી હોવાથી આખું જીવન ઉમંગમાં અને ગૃહકાર્યના ઉત્સાહમાં આનંદ સાથે વ્યતીત કર્યું. સવારમાં પાંચ વાગે પાક શરૂ થાય એ મુજબ ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી અભ્યાસ ધીમે ધીમે વધાર્યો અને હવેથી “ આલસ્યં हि मनुष्याणां शरीरस्थो महा रिपुः नास्त्युद्यमः समो बन्धुः कृत्वायं नाव सीदति । એ શ્લોક મોઢે કરી આળસ તણ ઉદ્યોગમાં મગ્યા પગ્યા રહ્યા.

૧૮. અમદાવાદમાં પારડી દરબારનો ઉતારો છે ત્યાં ગયા તો ત્યાં સારો પોશાક હોરણી ચણીઓ પહેરેલાં. ઓઢણી ઓઢવાનો તથા છોડા ખેંચવાનો લટકો જોઈ કાંઈ પણ જાણે કે ચતુર મુગ્ધા છે. રા. માણેક્ષાલ હાલના પાટડી દરબાર શ્રી દૌલતસિંહજીના અગ્રાહી શિક્ષક (ટ્યુટર) હતા. તેથી તે ઉભારેથી ખુશાલીની મીઠાઈ તથા

ફીઓ આપવામાં આવ્યો. એવામાં સોમીને મુકીને સોમીની મા પાર્વતી પોતાને ગામ જવાની હતી. તેનાથી છૂટા પડતાં સોમી રોયાં કરે, પરંતુ એ પૈસાના મમરા સેવ અપાવ્યા. એટલેથી સંતોષ માની રોવાનું છોડી તેને ગામ જવા રજા આપી પોતે શાંત પડી, આવી નાની બાળતો પરથી મોટા વિચારો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે એમ જાણી અત્રે આ વાતો નજીવી છતાં ખાસ લખી છે. આ વેળા રા. માણેકલાલના ભાઈ રા. છોટાલાલનું કુટુંબ અમદાવાદમાં ધર રાખી રહેતું હતું. તેથી આ બેઉ કુટુંબ થોડો વખત ત્યાં બેળા રહ્યા. તેવામાં રા. માણેકલાલને પગે ફોલ્લા થઈ ખરજવાની શરૂઆત થઈ. શાંતિકુંવર આ વેળા ગૃહકાર્યમાં મદદ કરતાં શીખી અને રા. માણેકલાલનું ખરજવું સારું કરવાની કાળજી તો મરણુ પર્યંત રાખી. એવામાં રા. માણેકલાલને રતલામ સખજના ઓદ્ધા ઉપર જવું થયું. ત્યાં શાંતિકુંવરને સાથે લીધા. મુઝાવસ્થામાં મુસાફરી તથા પતિ સહવાસ થવાથી ધીરે ધીરે પૂર્ણ પ્રેમ પ્રગટ થઈ પ્રકાશવા માંડ્યો.

૧૯. રતલામના મરહૂમ દીવાન સાહેબ ખા. આ. ખરસેદજી થાણાવાલાને ગુજર્યાને એક વરસ થયું હતું. પી. બાબુરાવ તેમની જગ્યાએ દીવાન પદે આવેલ હતા. રા. માણેકલાલ સુરતમાં વકીલાત કરતા હતા. એવામાં સખજની જગ્યા ખાલી છે અને તે લગલગ છ સાત મહીનાથી હજી પુરાર્થ નથી. એમ જણાતાં રા. માણેકલાલ રતલામ (રત્ન લલામ) ગયા. ત્યાં પી. બાબુરાવને મુકામે ખચર કહાડતાં તેઓ સાહેબ રતલામ હાઇસ્કુલના મક્કતમાં મેલાવડામાં પ્રમુખ પદે ખીરાજમાન હતા. ત્યાં પ્રથમ મુલાકાત થઈ. ત્યારથી પ્રથમ દર્શનેજ પી. બાબુરાવની સહજ પ્રીતિ માણેકલાલ ઉપર થતાંજ તેમણે સ્વકાર્યથી પરવારી માણેકલાલને પોતાને મુકામે લીધા.

અને એક પખવાડીયું મુકામ ઉપર મેહમાન તરીકે રાખવાનો અલબ્ધ
લાભ આપ્યો. તે દરમ્યાન તેમણે રા. માણેકલાલને કામકાજથી
વાકેફ કરી સખજજની જગ્યાએ નેમણુક કરી રાજ સાહેબ શ્રી
સજજન સિંહજીનો હુકમ મેળવ્યો. આ નીમણુક થઇ તેથી સ્વપતિ
સાથે પતિ રત્ન લલામ સૌ. શાંતિકુંવરનું પણ રતલામ રહેવું થયું.
એ વેળા દીવાન સાહેબનો ખાસ માણસ “ હાં ” નામનો બ્રાહ્મણ
હતો. તે રા. માણેકલાલના પટાવાળા તરીકે સોંપવામાં આવ્યો. અને
આખા રતલામમાં રા. માણેકલાલની આગર વધી. કે તવા સમજજ
દીવાન સાહેબનું ખાસ પ્રીતિ પાત્ર છે. થયું પણ તેમજ. શ્રી રાજ
સાહેબ પાસે રા. માણેકલાલના કામની, કાયદાના જ્ઞાનની, હુશીઆ-
રીની ઘણી ઘણી તારીફ મે. દીવાન સાહેબ કરવા લાગ્યા. અને
તેમની મોટી દીકરી બનાબાઇ સાથે શાંતિ કુંવરને બેનપણા થઇ
ગયા. અને દીવાન સાહેબના ઘણીઆણી બહુજ દયાળુ, માયાળુ, શ્રદ્ધાળુ,
ભક્તિવાન સ્ત્રી રત્ન હતાં. અને તે દરેક પર માયા રાખે એવા હોઈ
શાંતિ કુંવરને પોતાની દીકરી માફક ગણી પરાણા ચાકરી કરવા
લાગ્યા. અને શાંતિ કુંવરે એમની પાસે કેટલાક સારા ગુણો શીખી
સંધરી લીધા. હવે સૌ. શાંતિકુંવર બાઇ સાહેબ થયાં. કાઇપણ
“ બાઇ સાહેબ ” સીવાય બીજા ઉપનામથી બોલાવે નહી. એ-
મના મા પાર્વતી મોવાડેથી ડાયલાલ નાથજીને તેડીને મળવા આવ્યા.
દાળીયા પતાસા લેતા આવ્યા. તે પોતાની છોડી સોમીને આપ્યા.
અને મે. દીવાન સાહેબને ત્યાં આ કીમતી પ્રસાદ મોકલાવ્યો.
દીવાન સાહેબ બી. એ. એલ. એલ. બી. હોઇ અંગ્રેજી સાયન્સીક પદ્ધત
વાળા અને સુધરેલા વિચાર તથા આચારવાળા પણ સરળ માર્ગ
ના અને ગુણ ગ્રાહક હતા. સર ન્યાયાધીશ એક કાશ્મીરી રા. બીજી

મોહન નાથજી મુન્સી. ખી. એ. એલ. એલ. ખી. હતા. તે પણ રા. માણે-
કલાલ પર પોતે વડીલ અંધુ હોય એવો પોતાના આ નવા કનિષ્ઠ અન્ધુ
પર પ્રેમ રાખવા લાગ્યા. શાંતિ કુંવરને રસોઇમાં હરી મદદ કરતો.
અને તે પોતાની મરજી મુજબ ધી વગેરેનો પોતાને માટે ઉપયોગ
કરતો તથા જગાડ પણ કરતો. અને માણેકલાલ તથા શાંતિ કુંવર
તો ઘણો વખત નરસિંહ મહેતા અને મીરાં બાદની પેઢે ગાયન શિક્ષક
બાવા ધારસીદાસજીની શીતાર સાથે તથા બાવા પૂરણદાસના
ટપલા સાથે ગાન તાનમાં મુખ્યત્વે કરીને સવારનો વખત વ્યતીત
કરતા. એ રસ્તે થઈને શ્રી રાજ સાહેબ પ્રસંગો પાત પધારતા તો
તે હારમોનીઅમ વગેરે તાનના નાદથી ગુલતાન થતા થતા એ માર્ગે
રાજી થતા સીધાવતા. શ્રી રાજ સાહેબ સંજ્ઞન સિંહજીની તહેનાતમાં
નૃત્ય કરનાર કંઈક ગવૈયા નાયકાદિ રહેતા. પરંતુ પોતાના અમલદાર
પણ મોજલા છે જાણી તેઓ રાજી રહેતા. રતનામમાં મુખ્યત્વે
કરીને મારવાડમાં નહાનાં મોટાં સર્વેને નૃત્ય કરવાનો શોખ હોય
છે. પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ તમામ નાનપણથીજ અનેક પ્રકારનાં નૃત્ય
શીખે છે. સૌ. શાંતિ કુંવરને પણ શિક્ષકોએ ખાસ કાળજી રાખી
રીતારની ગતો સાથે અને ટપલાના ઠેકા સાથે સારું નૃત્ય શીખવ્યું.
અને કહાન ગોપી જે જે નૃત્યો કરતા તેમાંના ઘણાં નૃત્યો માણે-
કલાલ અને શાંતિ કુંવર બેઉ સાથે શીખ્યા. રાસમાં પહેરે છે તેવા
કીમતી રંગ બેરંગી કીનારીવાળા પોશાકમાં સાથે નૃત્ય કરવામાં
આ મોજલાં દંપતીએ જરાએ સંકોચ ગણ્યો નહી. ફૂદડીઓ ફરવામાં
કારડા ગુંથવામાં તેમજ રંગીત દાંડીયે રમવામાં કસર રાખી નહી.
આ કળા કલ્યાણકારી કસરત આપનારી અને આનંદદાયી છે. જો
કે યુવરાત તરફ તે હાસ્યને પાત્ર ગણાય છે. તેથી તેમની આ

આવડત આ તરફ ફાઇના જાણવામાં લાગ્યેજ આવી હશે રા. જગ-
 વાનદાસ તે વેળા રતલામ પાસે જવરા સંસ્થાનમાં શિક્ષક હતા તેથી
 તેમને તથા તેમના ધણીઆણી સૌ. સરસ્વતિ જે રા. છોટાનાના
 મોટી પુત્રી જે ત્યાં સાથે હતા તેમને રતલામ તેઓ આવે તેથી ખમર
 પડેલી. આ વેળાએ આ દંપતીના આ અપાર સુખનું વર્ણન કરવું
 અશક્ય છે. રતલામની રાસલિલા અલૌકિક લીલા હતી એ મોજ
 પણ સ્પનવત્ થઈ ગઈ. બપોરનો વખત રા. માણેકલાલ ઓરીસમાં
 ગાળતા. અને શાંતિકુંવર અબ્યાસમાં તથા એશ આરામમાં વ્યતીત
 કરતાં. રતલામમાં રા. માણેકલાલ સગજના ઓઢાપરથી ડીસ્ત્રીકટ
 મેજરટ્રેટના તથા એકટીંગ મેજિસ્ટ્રેટ જનના ઓઢાપર ચડ્યા. એ
 દરમ્યાન સુરતથી તાર આવ્યો કે ઘેલુ કીરપારામ ઉસ્તાદને પ્લેગ
 લાગ્યો છે. તેના તેડાવવાથી માણેકલાલ રજા લઈ એકદમ સુરત
 આવ્યા. સુરતમાં ન્યાતની તકરારને લીધે ન્યાતીના તેને ઉપાડવા
 આવશે નહીં એવી બીતિથી એક શીગરામ કરી તેમાં તેને બેસાડી
 અશ્વની કુમાર લઈ જઈ ત્યાં એક મુકામ એમના પક્ષના એમના
 સગા એક ડાશીદાસની માલકીનો હતો તે ઉધડાવ્યો. પરંતુ તે
 મકાન અવાવડું હોવાથી તેમાં સુકાઈ ગએલા મુવેલા ઉદરો
 પડેલા હતા તે એક રૂખીઓ આપતાં પણ ફાઇ કહાડે નહો. આખરે
 માણેકલાલે જાતે તે કહાડી નાંખી કચરો વાળી સાફ કર્યા અને
 દેશરીત મુજબ મકાનને સ્વચ્છ કર્યું. રા. ઘેલુબાઈની બરદાસ્તમાં
 માણેકલાલ પોતે તથા બાઈ જેકાર માશી, તથા કાશીદાસની મા
 બાઈ જેકાર એટલા હતા. તથા એક નીમકહલાલ શાગીર્દ નોકરીમાં
 હતો. અશ્વની કુમાર જતાં રસ્તે સુરત સ્ટેશન આગળ સુરતના
 જાણીતા અને ઠરેલ ડાકટર એદલ ખેરેરામ મળ્યા. તે માણેકલાલને

ચીઓસોફીસ્ટ બધર હોવાથી ઓળખતા હતા. સલામ થતાંજ તેમણે માણેકલાલને ગાડીમાંથી ઉતરી જવા સલાહ આપી અને કહ્યું કે “ આ પ્લેગ કેસ છે અને તમે હેરાન થશો.” પણ માણેકલાલે આ પહેલાં ખીજ પ્લેગના દરદીની એવી તો નિર્ભયપણે ચાકરી કરી હતી કે તેનો ભય સ્વકર્તવ્ય કરતી વેળા નાશી જતો હતો. તેથી પ્રાણની પણ દરકાર નહીં કરતાં સ્વકર્તવ્ય ધુનમાં મમતે મોમના થઈ તે માન્યું નહીં. બે ત્રણ દીવસની સારવાર પછી રા. ઘેલુભાઈ મરણ પામ્યા. પોતે બહુ જાણકાર વૈદ્ય હતા. તેથી છેલ્લી ધડી સુધી ભાન હતું તેથી ઉસ્તાદી તો બહુ કરી પણ પ્લેગ કેસમાં “ વૈદ્યો નારાયણો હરિ ” હોવાથી કંઈ ફાવ્યા નહીં. આ વેળા અશ્વની કુમારમાં પાંચ દશ મીનીટમાં બે ત્રણ મુઠ્ઠાં આવતા એ હીસાબે પ્લેગ ઘણોજ જોરમાં ફાટી નીકળ્યો હતો. રા. ઘેલુભાઈને તે સમયાનુસાર યથા સમય વિધિ અગ્નિ સંસ્કાર કર્યા બાદ રા. માણેકલાલનું માયું એવું તો સખત દુઃખાવે ચડ્યું કે ગભરાયા. લાંબા ગગડી ગયા. પ્લેગનો શક લાગ્યો. સુરત તરફ પાછાં ફરતાં સ્ટેશન નજીક રા. ઘેલુભાઈના ભત્રીજા રા. ભગવાનદાસ તથા રા. હંકારદાસ નવસારી હતા તે ત્યાંથી સુરત આવ્યા ન્યાતવાળાને સ્મશાન આવવા સમજાવ્યાં. પણ તેમાંથી કોઈએ માન્યું નહીં તેથી એકલા સ્મશાન આવતાં સામા મળ્યા. પણ તેઓ સમાચાર સાંભળી પાછા ફર્યા. સ્ટેશન પાસે નગર શેઠની વીંશી છે ત્યાંથી બરફ લઈ માણેકલાલે માથે ખૂંપ દર્યો. પણ કંઈ ફેદાણું પડ્યું નહીં. તરતજ ઘેર આવી ઓરીઅંટલ કંપનીમાં માણેકલાલે રૂ. ૨૦૦૦) નો જીંદગીનો વીમો ઉતરાવ્યો. સનલાઈફના એજન્ટ રા. નાનાલાલ કેશવલાલ ૨ જ્ઞાતિ બંધુ પ્રથમ કહી કહીને થાકેલા ત્યારે જોણે

ગાંઠલું નહી તેને હવે વીમો ઉતરાવવા ખાસ જરૂર લાગી. ત્યારે દશ દીવસ ગયા ત્યારે ધીરજ આવી કે પ્લેગ લાગુ પડી નથી. પાછા રતલામ આવ્યા. જેઠાર માસીને હવે સુરતમાં એકલા રહેવું અસહ્ય થઇ પડવાથી સાથે રતલામ લીધા તેમણે રતલામમાં સૌ. શાંતિકુંવરની કાળજી લીધી. માણેકલાલની ના દુરસ્ત તખ્તીઅતમાં મદદ કરી. અને રતલામમાં દીવાન સાહેબને યંગલે તથા સર્વત્ર “ માશી ” ના નામથી જાણીતા થયા, એ વેળા તખ્તીઅત સુધરતાં દરરોજ સવારમાં ચાર વાગે ઉડી રા. માણેકલાલે એક લેખ લખવા માંડ્યો અને શાંતિકુંવર પોતાના અભ્યાસમાં મશગુલ રહ્યા, રાજેશ્રી ખુચ મેટા શીઝીકસનું ઇનામ રૂ. ૪૦૦) ચારશેનું હતું, અને તે ઝંની ખેઝંટ મારફત અપાવાનું હતું હિંદુસ્તાનના ગ્રેજ્યુએટ પૈકી જે દશ વર્ષ ઉપરના ગ્રેજ્યુએટ હોય તેમની વચ્ચે એ હરીફાઈ હતી. વિષય હિંદી માનસ શાસ્ત્ર (ઈંડીયન સાઇકોલોજી) અથવા અંતઃકરણના કાર્યો (ઇન્કશન્સ) એ હતો, એનિઅંધ અંગ્રેજીમાં લખવાનો હતો, તે લગભગ ૪૦૦) પાના અંગ્રેજીમાં લખી કાઢ્યા. રા. માણેકલાલ પોતે સનાતન ધર્મ (થીઓસોફી) ના સભ્ય હતા, અને યુરોપીઅન તેમજ આર્યન શીક્ષણની સારા અભ્યાસી અને તત્વવેત્તા હોવાથી તથા થીઓસોફીના સંસ્કાર હોવાથી સારો લેખ લખી શક્યા, અને એમને તથા ખીજા ત્રણ જણને એમ ચાર જણ વચ્ચે રોકડા રૂ. ૪૦૦) વિદુષી બાઈ ઝી (ખેઝંટ મારફત જીતી આપ્યા. એ વેળા રતલામના દીવાન સાહેબ પી, બાણુરાવે રતલામ પાસે એક રામગઢ નામનું નાનું મંરથાન એ, ત્યાંનું દીવાન પદ રા. માણેકલાલને અપાવવા ગોઠવણ કરી પરંતુ રતલામના રાજા સાહેબે આવા હુશીઆર માણસને ત્યાં જવા નહી ક્રેવા અને રતલામમાંજ પગાર વધારી રાખવા એવું ફરમાન કર્યું.

૨૦. પછી રતલામ રહી રતલામના લાયાત પંચેડના કુંવરોના ટ્યુટર અને કમ્પેનીઅન તરીકે રા. માણેકલાલને નીમવા દીવાન સાહેબે સુચના કરી જેનો સ્વીકાર માણેકલાલે નહીં કર્યો તેથી દીવાન સાહેબ નારાજ થયા. વળી રતલામમાં અગીઆર વરસથી સ્ટેટ સર્જન ડાક્ટર વોરા સુરતના ગુજરાતી વણીક હતા. તે રાજ સાહેબના માનીતા હતા. અને પોતે ગુજરાતી હોઈ દક્ષણી દીવાનની વિરુદ્ધ તે કાંઈ ખટપટ કરે છે. એવો દીવાન સાહેબને વહેમ પડ્યો હશે. તે ગુજરાતી અને માણેકલાલ ગુજરાતી. ખેડિ મુરતી અને ખેડિ વણીક. તેથી માણેકલાલ તેમના પક્ષમાં હશે એ ખીજો વહેમ ગયો. તેનું એક કારણ એ હતું કે દીવાન સાહેબને ત્યાં ખીજા અમલદારો દરરોજ એકવાર સલામીએ જતા અને ડા. વોરા તથા માણેકલાલ તેડાવે ત્યારે અથવા જરૂર હોય ત્યારે જતા. ખાસ સલામી માટે દરરોજ જતા નહીં. અને ડા. વોરા અને માણેકલાલ કાંઈ કાંઈ વાર સાથે ફરતા જંગલમાં આવતા, તેથી પણ દીવાન સાહેબના વહેમને ટેકા મળવા લાગ્યો. માણેકલાલ નવા સવા અને સંસ્થાનોની સમય પોથીના ખીન અનુભવી તેથી તેમની આ નાનો જૂઠ્ઠા તેમને બારે થઈ પડી. આ અહંકાર ઉપરાંત માણેકલાલને કાયદાના જ્ઞાનનો ફાંકો તેથી તુમારી કામમાં પણ તુમાખી પછું હોવાથી કડક લખાણો કરવાથી પાણીમાં રહી મગર સાથે રસણા ચલાવવાથી દીવાન સાહેબ જેવા મોટા ઓહોદાર અને મોટું માન પામી સર્વ પાસેથી વિનીત વર્તનની આશા રાખનારને મોટું લાગે એ સ્વાભાવિક હતું, એ પ્રસંગે રા. માણેકલાલે પોતાના મુકામ પર અમલદારોનું એક મંડળ રાત્રે આખી દશ વાગા સુધી બેદાનતના વાંચન માટે કાઢેલું હતું. ત્યાં યોગવાસિષ્ઠ પોતે વાંચી સમજાવતા હતા. તેથી દીવાન સાહેબે એમને હાસ્યર્નિહ

“ પુરાણી ” નું ઉપનામ આપ્યું હતું. આ મંડળમાં નાયબ દીવાન સાહેબ ધર્મ ચુસ્ત હોવાથી મુખ્ય ભાગ લેતા, હાજરી આપતા, અને રા. માણેકલાલના ધર્મ જ્ઞાનથી મોહિત થઈ ખરી પ્રીતિ દર્શાવતા, રાજ સાહેબ પાસે પરદેશી દીવાન સાહેબ કરતાં સ્વદેશી નાયબ દીવાનનું વધારે ચલણ હતું, સંસ્થાનોમાં ખાલ્ય અમલદારો કરતાં આંતરિક માણસોનું રાજ આગળ વધારે ચલણ હોય છે, અને મોટામાં મોટા પગારના ઓદ્દેદારને સમયે ન્હાનામાં ન્હાનો નોકર નડી પડે છે. નાયબ દીવાન પ્રસંગોપાત રાજ સાહેબ પાસે માણેકલાલના વખાણ અજબ રીતે કરતા, તેની ઉંડી છાપ અને અસર ત્યાં થતી. માણેકલાલ તો હવે દીવાન સાહેબના જોટલા માનીતા હતા તેટલાજ અકારા થવા લાગ્યા, અને રાજ સાહેબ આગળ જાહેર થવા માંડ્યું કે માણેકલાલ આજસુ છે, કામ કરવામાં દીક્ષા છે. કાયદો ભૂલી જતા જણાય છે. આ વિરૂદ્ધ આ દરેકનો રદીઓ માણેકલાલના અજબજતાં નાયબ દીવાને રાજ સાહેબને આપેલોજ હોય, અને રાજ સાહેબે એક દિવસ દિવાન સાહેબને જણાવ્યું કે બીજું બધું તો હશે પણ માણેકલાલના કાયદાના જ્ઞાન વિષે તમે પોતે બહુજ વખાણ કરતા હતા તે આટલા ટુંક સમયમાં કેમ તદ્દન કાયદો ભૂલી ગયા ? આ પછી દીવાન સાહેબે માથાકૂટ કરવી પડતી મુઠ્ઠો, અને સરન્યાયાધીશ ને તાકીદ આપી કે માણેકલાલના અયોગ્ય પડતાં લખાણો તેવો સેરો કરી પાછા મોકલવા, પણ હંજુરમાં રવાના કરવાં નહીં, આનું છેવટ પરિણામ એ આવ્યું કે “ રાજનામું ” આપો એવું સર ન્યાયાધીશ મારફત કહેણ આવ્યું. મમતી માણેકલાલે જવાબ આપ્યો કે ડીસમીસ કરો પણ રાજનામું અપાશે નહીં, આ પ્રમાણે બીજા બાર મહીના નીકળ્યા, પણ છેવટે કંટાળી રા. માણેકલાલે મુંબઈમાં બીજી નોકરીનું

નક્કી કરી લીધું. પરંતુ જે પોતે નોકરીએ જાય છે, એમ જણાય તો તેમાં વિઘ્ન આવે અને રાજીનામું મંજૂર થવામાં વિલંબ થાય. તેથી M. A. ના અભ્યાસાર્થે જઈ નોકરી મળે એમ છે તે લેવાનું કહી રાજીનામું મંજૂર કરાવી લીધું, આ સમયની શાંતિકુંવરની રતલામની કારકીર્દિ આનંદમાં કુદી નાચી ખેલી ખાવાની તથા થોડો વખત વિદ્યાભ્યાસમાં કાઢવાની હતી, તેથી સવિસ્તર તે લખી નથી, બાંધ સાહેબના રતલામમાં ઠેક ઠેકાણે માન, એટલે ગૃહવ્યવસ્થામાં થોડું લક્ષ રહેતું, દરદાગીના કપડાં છૂટાં પડી રહે. નોકર ચાકર કે અજણ્યા મહેમાન પૈકી કોઈ અપંગી આવી ચડે તો કંઈ ઉપડી જાય તેની કોને કાળજી? એકાદ જે વસ્તુ ગઈ પણ ખરી, પણ મુનસફ સાહેબના ઘરની ચારીની તપાસ જાહેર કરતાં આગર જાય. આ વેળા રતલામમાં ખુમચા ભરી ભરી ખાવાનું તો એટલું બધું આવતું કે આખા મોહોલ્લામાં આપતાં પણ ખૂટતું નહીં, તે બાંધ ખવડાવી સર્વે આનંદ માનતા. રતલામનું રાજીનામું મંજૂર થયું કે તરત મુંબઈ જઈ ત્યાં નવી નોકરીએ દાખલ થયા. અને એમ. એ. નો અભ્યાસ પણ ચાલુ રાખ્યો.

૨૧. રા. માણેકલાલે સને ૧૮૯૪ માં બી. એ. થયા પછી સને ૧૮૯૬ માં પ્રથમ ડીસ્ટ્રીક્ટ પ્લીડરની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. અને તે વેળા સુરતમાં વકીલાત શરૂ કરી હતી. તે દરમ્યાન પ્રથમ એલ. એલ. બી. ની ટર્મ ભરવા સુરતથી વડોદરે જવું થતું. ત્યાં રા. મનુભાઈ સાહેબ જે હાલ વડોદરાના માનવંતા દીવાનપદ ઉપર છે. તેવળુ લૉ પ્રોફેસર હતા. તેઓના વર્ગમાં અભ્યાસ વ્યાખ્યાન રા. માણેકલાલ સાંભળતા. એઓ સુરતમાં વકીલાત કરે છે એમ તે

વણુ સાહેબ જાણતા હોવાથી વ્યાખ્યાનથી પરવારી રા. માણેકલાલ ને કટેરા (ગેલરી) માં બોલાવતા અને પોતે વડોદરામાં વકાલત પ્રસંગે જે કંઈ વિકટ પોઇન્ટ સંદિગ્ધ હોય તે ઉપર અભિપ્રાય પૂછતા. આવા વિદ્વાન, કાળજીવાળા અને બાહોસ ધારાશાસ્ત્રીને રા. માણેકલાલ જે અભિપ્રાય આપતા તેમાં ભાગ્યેજ કંઈ મહત્વ કે વજૂદ હશે. પરંતુ વિદ્વાન માણસો પોતાનાથી ઓછું જાણવા વાળા માણસ પાસેથી પણ કંઈ મળી શકે તે ખુશીથી મેળવવા મથે છે. અને પોતાનો બુદ્ધિનો વીકાસ કરનાર ગમે તેવું તત્વ આવે તેમાંથી જરૂરનું શોધી લે છે. તેનું આ ઉત્તમ દ્રષ્ટાંત છે.

૨૨. આ પ્રસંગે માણેકલાલને કસરતનો સારો શોખ હતો. તેથી તે વડોદરા કોલેજ તથા હાઈસ્કૂલને લગતા અખાડામાં કસરત કરતા, વ્યાયામ શાળા (જીમ્નેસ્યમ)માં રામ લક્ષ્મણની જોડી જેવા બે નાગર યુવક ભાઈઓ (પંડીતભાઈઓ) વિરેશ્વરાનંદ અને અનંતાનંદ ત્યાં કસરત કરવા આવતા તેમની સાથે રા. માણેકલાલને પ્રથમ ઓળખ થઈ, તે ધીમે ધીમે ગાઢી થતી ગઈ અને ત્યારથી તે ઓળખ આગળ વધી મૈત્રી રૂપે થઈ. અધ્યાપિ ગાઢ થતી નીભે છે, જો કે રા. વિરેશ્વરાનંદ સુરતમાં એક જાણીતા વકીલ તરીકે, બાહોશ મ્યુનીસીપલ કમીશનર તરીકે, એક વિદ્વાન તીખા લેખક તરીકે, નાની ઉંમરમાં સારી નામના કર્યા બાદ તા. ૨-૭-૧૯૧૮ ને રોજ સ્વર્ગસ્થ થયા છે. તેમના અકાળ મરણથી રા. માણેકલાલ વગેરે તેમના મિત્રોને, લાગતાવળગતાને તથા સગાંસ્નેહીઓને ઘણી મોટી ખોટ ગઈ છે, એમના મરણ પહેલાં હવે જ્યારે રતલામ છોડી રા. માણેકલાલ મુંબઈ નોકરીએ ગયા તે વેલા પંડીત ભાઈઓ મુંબઈમાં મોરારજી ગોકળદાસની યાત્રામાં રહેતા હતા. ત્યાં રા.

માણેકલાલ અને સૌ. શાંતિકુંવર આવી લાગ્યા. ત્યાં પણ પંડીત-
 ભાઈઓની સદ્ગુણી અને ચતુર નાગર ધર્મ પત્નીઓના સહવાસથી
 શાંતિકુંવરને સારી રીતભાત શીખવા પ્રસંગ મળ્યો. રા. માણેકલાલના
 શાંતિકુંવર સાથે સુરતમાં થયેલા લગ્નમાં પંડીતભાઈઓ તથા તેમના
 ધર્મપત્નીઓએ સારો ભાગ લઈ આનંદ આપ્યો હતો. મુંબઈમાં
 ઉપલે માળે વસુદાગૌરી રહેતા હતા. તે પણ કેળવાયલું રસિક સ્ત્રી
 રત્ન હોવાથી તે વેળા તે પણ આ સ્ત્રી મંડળીની શોભા અને શણ-
 ગાર નીવડ્યાં હતા તેમના ધણી મરહુમ ગુલાબરાય “ગુજરાતી”
 પેપરના સખ એડીટર હતા. અને તેમની પાછળ વસુદાગવરીએ
 રકોલરશીપ કહાડી તેમનું નામ અમર રાખ્યું છે. આ કુટુંબ સાથે
 પણ શાંતિગવરીને પરિચય થતાં એમની રસિકતામાં ઉમેરો થવા
 લાગ્યો. નજીકમાંજ ગીરગામ પોસ્ટ ઓશીસ પાસે એક ધુલવાડીવાળા
 ભવ્ય મકાનમાં રૂમ ખાલી થવાથી મહા પ્રયાસે નહીં મળે એવી સારી
 રૂમ મળી ગઈ તે ભાડે રાખી. આ વેળા ન્યાત ખટપટ પતી ગઈ
 હતી અને માણેકલાલ તથા શાંતિકુંવરની સાથે માશીખા મહાલક્ષ્મી
 પણ હતા. શ્યામકુંવર જેકોર અને મહાલક્ષ્મી એ ત્રણ માશી માશીની
 બહેનો થાય મહાલક્ષ્મીની મા વૃજકુંવર મુંબઈમાં આવવાની ચાલમાં
 ગુજરી ગયા ત્યારે માણેકલાલની મીડી વાણી તેમને સારી લાગવાથી
 તેમણે માણેકલાલને “ભાટ” નું ઉપનામ આપ્યું હતું. આ મહાલક્ષ્મી
 તેમની એકની એક વિધવા દીકરી હતી. મહાલક્ષ્મી એક વેળા અતિ
 રૂપવતી સર્વ સખીઓના શણગાર રૂપ પટ્ટરાણી તરીકે પૂજાતા હતા.
 અને કાઠીઆવાડમાં દીવની પાસે દેલવાડામાં તમામ કપોળ વણિકની
 વસ્તીમાં એમનું એકજ ઘર નાગરવાણીઆનું હોવાથી એ કપોળોમાં

માનનીય હતા. તે હવે મુંબઈ સુરત આવી રહેલા. એકલા પડવાથી પોતાના ભાણેજ રા. માણેકલાલની સાથે પ્રસંગોપાત રહેતા હતા. આ વેળા માણેકલાલના માતૃશ્રી શ્યામકુંવર ન્યાતની ખટપટને લીધે જીદ થયલા ને માણેકલાલની સાથે રહેવા આવેલા નહી. સુરતમાં શાંતિકુંવરને લઈ માણેકલાલ ન્યાત ખટપટને લીધે પંડીત લાદ-ઓની મારફત નાગર ફળીએ રહેવા ગયેલા. અને મુંબઈ જઈ થઈ ત્યારે પંડીત લાદઓની પડોસમાં જ ગીરગામમાં મુકામ કર્યો. આ સ્થળે માશીયા (મહાલક્ષ્મી)એ શાંતિકુંવરને ગંભીરતા વિચાર વિવેક અને પાકશાસ્ત્રમાં અનેક પ્રકારના પદ્યોનો શીખવ્યા, તથા હાલસર સાથે ગૃહશોભા કેમ રાખવી તે પાઠ ભણાવ્યા. અને શ્રી. શાંતિકુંવરે મરણ પર્વત તે વિચાર આગેહૂમ આચારમાં મૂકી સ્વકર્તવ્ય પૂર્ણ કરીધું.

૨૩. આ વેળા સુરતની ૪૩ વર્ણિક ન્યાતોતું મહાજન મુંબઈની એ ન્યાતો સાથે મુંબઈ ધરાવતું હોવાથી મુંબઈમાં પરદેશ ગમનનો જે ઝઘડો પેદા થયેલો તેના છાંટા સુરતને પણ લાગ્યા હતા. સ્પેશ્યલ ટ્રેનોમાં ધનવંત શેડીઆઓની દોડદોડી થતી હતી. અને સુરતના મહાજન ઉપર અસર કરવામાં આવતી. મુંબઈમાં સ્વદેશી વર્ણિકા અને વિલાતી વર્ણિકા એવા બે પક્ષ પડ્યા. સ્વદેશી પક્ષમાં રા. શેઠ મનમોહનદાસ રામજી, રા. શેઠ દેવકરજી વાનજી, રા. શેઠ ભાઈદાસ નરોતમદાસ, રા. શેઠ ભાઈ શેઠ વગેરે મુખ્ય હતાં. તેમના પ્રાઈવેટ સેક્રેટરી તરીકે—અથવા મુંબઈ સ્વદેશી (ગાંધી) મહાજનના સેક્રેટરી તરીકે રા. માણેકલાલની નીમણુક થઈ. આવેા માણસ માસિક રૂ. ૧૦૦)ના હુંકા પગારમાં નહી મળે, પરંતુ સ્વચ્છાતિ હિત ચાહી એ કામ પરોપકારાર્થે સ્વીકાર્યું છે એમ મનાવા

લાગ્યું. પરંતુ સુરતની ન્યાતનો ઝગડો હતો તેથી સુરતની ન્યાત કામુમાં આવશે એ હેતુથી તથા રતલામની ખટપટના કંટાળાથી આ નોકરી લેવા રા. માણેકલાલ લલચાયા હતા. તેથી અને વળી મુંબઈમાં M. A. નો અભ્યાસ કરવા પણ સગવડ મળશે. એવાં એવાં કારણોથી આ નોકરી સ્વીકારી હતી. આ નોકરી હતી તો સુખની, પણ ન્યાતિ પ્રવાહમાંથી માણેકલાલ સંગોપાંગ બચી જશે એમ રા. નાનાલાલને લાગવાથી તેણે માણેકલાલ વિરૂધ્ધ યુક્તિઓ રચવા માંડી. માણેકલાલે ઘેલુ ઉરતાડનો પક્ષ પડતો મેલ્યો નહીં અને તેની સાથે કરેલું ભોજન કમુદ્યું તેથી નાનાલાલે એકવાર કહેલું કે હવે “ અરતરા અમકાવો. ” તે વાત અમલમાં મુકવાનો અને દાદી મૂછ લેવાનો પ્રસંગ જતો રહેશે એમ તેને તથા તેના ગોડીઆએને લાગ્યું સુરતની ન્યાત પાસે એવો કરાવ કરાવ્યો હતો કે રા. માણેકલાલે ઘેલુભાઈની દાન ક્રિયા અગ્નિ સંસ્કાર કર્યા છતાં મૂછ આપી નથી તેથી સતક ઉતર્યું નથી તેથી તે ક્રિયા પ્રમથ કરે તોજ ન્યાતિ મુંબઈ રાખવો. આ કરાવનો અમલ થવો જોઈએ. કર્મ સંજોગે એવું બન્યું કે રા. નાનાલાલને મુંબઈમાં કેટલાક શેડીઆઓ તેમાં મુખ્યત્વે કરીને રા. ભાઈશેઠ સાથે ઘણું સાઈ હતું. તેથી તેમને એણે માણેકલાલ વિરૂધ્ધ ઉશ્કેર્યા. પરંતુ તેમણે કે રા. દેવકરણ નાન-જીએ કોઈએ આવી બાબત ઉપર લક્ષ આપ્યું નહીં. તેમ છતાં રા. માણેકલાલેજ પોતાની નબળાઈ, પોચાપણું, અને પાકટ અનુભવના અભાવે સુરતની ન્યાત જેમ રાજ થાય તેમ કરી સ્વચ્છાતિ-એ માગેલી મૂછ આપી, વાણીઆ મૂછ હમેશને માટે નીચી કરી. તેથી ઉપર કહ્યું તેમ ત્યારબાદ મારી મહાલક્ષ્મી પણ મુંબઈ આવી ગયા. અને સૌ શાંતિકુંવરને ઘણી અમૂલ્ય ગૃહવ્યવસ્થા કેળવણી

તેમની પાસેથી લેવા તક મળી. વિદ્યા કેળવણીમાં તેા આ વેળા શાંતિકુંવર નાની ઉમર છતાં બહુ આગળ પડતો ભાગ લેતા હતા તેમણે ખીજી બહેનોને મદદ કરી મુખ્યત્વે કરીને સૌ. કલાવતી બહેન મોતીવાળા તથા બહેન જમનાબાઈ સકકાઈ વગેરેના ઉત્સાહ ઉમંગને અનુસરી મુંબઈમાં હિંદુ ગુજરાતી સ્ત્રી મંડળ જેવી ભવ્ય સંસ્થા સ્થાપવામાં ભાગ લીધો અને પ્રથમ પ્રયાસેજ સ્ત્રીઓની મહદ્વયતા ઉપર પ્રથમ ભાષણ શાંતિકુંવરનું છે એમ છપાઈ પત્રિકા બહાર પડી તે ભાષણ ની. ૩ થી આગળ છાપ્યું છે અને જે કવિતાઓ પોતે રચી છપાવી આ સ્ત્રી મંડળમાં ગવાડેલી તેમાંની બે એમની રચેલી કવિતાઓ એમણે પ્રસિદ્ધ કરેલી ગરબાવળીમાં છાપેલી છે અને જે આ પુસ્તકના ભાગ ૩ જમાં કરી છપાવી છે તેના ગીત ૧૬ ને ૨૦ થી આપી છે, તેમજ “સ્ત્રી કેળવણી” તથા “પુણ્ય ને પુરુષાર્થ ” તથા “ મોત ” ઉપરના ભાષણનો ટેકો આપતાં જે ઉત્તમ વિચારો દર્શાવેલા તે ની. ૪-૫-૬ થી છાપ્યા છે. તથા ત્યારબાદ મુંબઈ હિંદુ સ્ત્રી મંડળના વ્યાવસ્થાપક સૌ. કળાવંતી બહેને મોકલેલો પત્ર ની. ૭ થી આગળ આપ્યો છે,

આ સઘળી ખીનાથી કેટલાક વિદ્વાન ગૃહસ્થોમાં અને વિદ્વાની સ્ત્રીઓમાં શાંતિકુંવરનું નામ અને નામના બાળીતાં થવાની શરૂઆત થઈ.

આ વેળા પ્રથમ નવસારીની ગાયનશાળામાં માણેકલાલના માસ્તર સંગીત શિક્ષક એક મદ્રાસી ગૃહસ્થ વ્યંકાપા દિક્કે વ્યંકટાપ્પા નામે હતા તે મુંબઈ આવી પહોંચ્યા તેઓ મુંબઈમાં મસ્તક પરીક્ષકનું કામ કરતા હતા તેમણે શાંતિકુંવરનું મસ્તક તપાસી જે અભિ.

પ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો તેવાજ ગુણો સૌ. શાંતિકુંવરમાં છેવટ સુધી જોવામાં આવ્યા. એ અભિપ્રાય ની. ૮ થી છાપ્યો છે.

૨૪. રા. ઓનરબલ લલુભાઈ શામળદાસ, ભાવનગરના માજી દીવાન શામળદાસજીના ચિરંજીવ અને રા. વીઠલદાસ શામળદાસ જે ત્યાર પછીના માજી દીવાન હતા, તેમના ભાઈ થાય. શામળદાસ કોલેજમાં રા. છોટાલાલ અને પાછળથી રા. માણેકલાલ ભણતા હતા. રા. છોટાલાલ તથા લલુભાઈ સાહેબ તથા મુંબઈ સુનીવરસીટીના હાલના રજીસ્ટ્રાર દસ્તુરજી સાહેબ એ ત્રણે મિત્રો તે સમયમાં ખરી મૈત્રી શું છે તેનું રહસ્ય ભાવનગરમાં અરસપરસ પ્રચારમાં મુકતા હતા. અને રા. છોટાલાલ તથા રા. લલુભાઈ તે વેળા શામળદાસ કોલેજમાં બી.એ.ના વર્ગમાં સહાધ્યાયી હતા. રા. લલુભાઈ સાહેબ રૂ. ૫૦૦)ના પગારથી ભાવનગરમાં દેવીન્યુ કમીશનર હતા. પછી બી.એ.ની પરીક્ષામાં એસવામાં વિધન આવવાથી ધણીજ દલગીરી સાથે અભ્યાસ છોડી દીધો. ઘણાં કારણોને લીધે મુંબઈ આવી ઓનરબલ થયા અને વ્યાપારી વર્ગમાં તેમજ સરકારમાં મોટી મોટી બીજી નામના મેળવી. અને લોકોપયોગી કામ કર્યા તેથી લોક માન્ય પણુ ગણાયા. એકવેળા એમને ત્યાં સુરતના જાણીતા મરહુમ વડીલ રા. કાળાભાઈ લલુભાઈ આવી ચડ્યા હશે. તે વેળા રા. છોટાલાલ તથા રા. માણેકલાલને પણુ ઓનરબલ લલુભાઈ સાહેબના માનીતા નહેમાન તરીકે દીધા. તે વેળા તેમણે પણુ તે સંગંધે મોટા સંતોષ જાહેર કર્યો. આ પ્રકારની આવી ગાદી ઓળખાણને લીધે મુંબઈમાં ઓ. લલુભાઈ સાહેબ ગીરગામવાળા મકાને એક દીવસ પદાર્થો અને પ્રસંગોપાત મુંબઈ હિંદુ સ્ત્રી મંડળમાં અપાયલા સૌ. શાંતિકુંવરના “ સ્ત્રીઓની સહાયતા ”ના ભાષણને ઉદ્દેશી તથા સૌ.

શાંતિકુંવરની નાની ઉમરમાં ઉત્સાહિત અને ઉમંગલરી રીતિ નીતિની પ્રશંસા કરી પોતાની પ્રસન્નતા દર્શાવી.

૨૫. રા. માણેકલાલના માતૃશ્રી શ્યામકુંવર ગરીબાવસ્થાને લીધે પ્રભાતમાં જ્યેષ્ઠા હિંદી ધંટીએ દળતાં પ્રભાતીઆં વગેરે ગીતો ગાતા તેના સંસ્કાર માણેકલાલ ઉપર પડેલા પણ તે બીજા રૂપે રહેલા આયત્નકળા બહાર ખીલી પ્રકાશિત થયેલી નહીં. તે સમયમાં મોરબી કંપનીની શરૂઆત હતી અને સુરતમાં નામરાદિ ગૃહસ્થોને ઘેર જુદે જુદે સ્થળે મોરબી નાટક કંપનીના ધરગથુ ખેલ થતા, તે પ્રસંગમાં “ દેશીમિત્ર ” ના અધિપતિ રા. મંજારામ બેંસાબાઈએ એક નાટક કંપની ખાનગી યુવકોની કાઠી સ્વરચિત “ માવકી મા ” નો નાટક રજૂ ઉપર મુક્યો. તેમાં રા. માણેકલાલે જાહેરમાં ન્હાના કુંવરનો પાર્ટ લીધેલો. રા. મંજારામ એમના ઉપર પિતા તુલ્ય ભાવ રાખતા. એમની ઉગર તે વેળા ભાગ્યે ઔદ વર્ષની હશે. રા. મંજારામની સોબતમાં માણેકલાલ લેખ કાવ્યાદિ લખતાં શીખ્યા. જે આયનના બીજા ગુપ્ત હતા તે આ વેળા મહા પ્રયત્ને પ્રકાશિત થયા. અને આટલી નાની વયમાં રજૂ ઉપર લોકોને દ્યાર્દ્ર ભાવ દર્શાવી આંખમાંથી અશ્રુ પડાવવાની કળા ચલાવવામાં માણેકલાલ ફતેહમંદ નીવડ્યા. તે સમયથી રા. મંજારામના દીકરા નગીનદાસ સાથે પણ માણેકલાલ સંબંધમાં આવેલા.

૨૬. રતલામ હરેક જાતના સદ્દાનું સ્થળ છે. ત્યાં સદ્દા ઉપર હકસાધના એક લાખને આશરે રાજ્યને ઉપજ થાય છે. અને સદ્દાના દાવાની પણ ત્યાં સમાધ છે, એટલે કે, ન્યાયાધીશ એવા દાવાના હુકમનામા કરી આપી હકરસી (ખજવણી) કરી આપે છે. તેથી

ત્યાં સદાને ઉત્તેજન મળે એમાં નવાઈ નથી. માણેકલાલને આવા
 ટાવા આવવાથી રતલામમાં સદાનો સારો અનુભવ થયો હતો.
 સદામાં પ્રમાણિક પણું દેખીતું બહુ સારું અને સાહુકારી ભરેલું હોય
 છે. પણ ખીન અનુભવી અને અનુભવા સાથે ભાગ્યેજ પ્રમાણિકપણું
 રાખવામાં આવે છે. ભોળા માણસો તો ભાગ્યેજ કાવે છે. હારે
 છે ત્યારે ઘણું આપવું પડે છે. અને ડીપોઝીટ કે મારજન હોધમાં
 અર્ધ જાય છે. અને જીતે છે ત્યારે રહેજ મળે છે. અથવા તો તે
 રતલા દલાલ કે આસામી કે આડતીઓ ભાગે છે. આટલા માટેજ
 સદા કરવા જન સમાજ, નીતિ, ધર્મ, વગેરે મનાઈ કરે છે. સદા
 કરનાર કમાય તોપણ તેનું મન ઉડતું, ઉછાંછળું, ઉછળતું ઉજળડ
 અને ઉસ્કેરાયલું રહે છે. ઉત્કંઠા અને અધિરાઈ એના સંગાથી રહે છે
 અને જીવ તાળવે બાંધેલો રહે છે. તેમ છતાં મુંબાઈમાં આવ્યા બાદ
 મુંબઈમાં નગીનદાસ મંછારામ મારફત ફેટલોક રા. માણેકલાલે સદા
 કરવા માંડ્યો. એવણુ જાળખીતા અને અનુભવી એટલે એમને
 નોટોની નોટો ધીરવા માંડી. અને તે સવાલા થવા માંડી. તેવણુ
 સદા ગણીમાં જઈ ફેટલોક વખતે બહાર આવીને કહે કે “ તમારા
 તો બધા ગયા પણ સાથે સાથે મારા ગયા. ” રા. માણેકલાલ પૂછે
 કે શું કહો છો ? એમ મસ્કરી શું કરો છો ? બધા તે કંઈ જાય ?
 કંઈ પણ નફો મળ્યો હશે. ઉત્તર કે “ ના, મહારા સમ, અરૂંજ
 કહું છું. સાલું નશીબજ નવતરું છે. ” એ રીતે ભરોસા પર ફેટલોક
 વખત આવ્યું. આખરે જીવને કંઈ પ્રાણુ આવે તેમ મુઝવણુ થઈ.
 ઘોડા ગાડી કરી રા. નગીનદાસ આમ તેમ ઘોડા ઘોડી કરે અને
 તરસ્યો જેમ પાણીની વાટ જોય તેમ આશામાં ને આશામાં ગરકાવ
 થતા અને ખુશ ખખરની આતુરતાથી રાહ જોતા માણેકલાલ પાસે

જાતેજ મ્હોકાણના સમાચાર લઈ રા. નગીનદાસજી હાજર થતા. આ ખેડ મિત્રને સદા સાથે લહેણું નહી. ખેડના નશીખે જોર કર્યું નહી. ત્યાર બાદ ખાનગી લેણદેણ ચાલી પ્રસંગ એવો બન્યો કે નગીનદાસ ભાઈએ એક દિવસ માણેકલાલભાઈ આગળ જાહેર કર્યું કે અમુક રકમ તેને મળે નહીં તો તેને આપવાતનો સમય સમીપ આવ્યો છે. રા. મંજારામ ઘેઘાભાઈના ચિરંજીવી, અને વળી ભીમ-સેન ગડગડાટ ચંડાળ ચોકડી વગેરેના ચાલક, ચાલક અને બાહોશ અનુભવી લેખકે ભોળા દયાળુ અને પરદુઃખ ભંજન માણેકલાલના મન પર એ વાતની સત્યતા ફાટી. એ મુજબ માણેકલાલની પાસ-અમુકમાંથી ખેંકમાં જઈ રૂપિયા નગીનદાસે મેળવ્યા અને તે ઉપરાંત આશરે રૂપિયા છશે સાતસેની કીમતની ગેણીઓ રા. માણેકલાલે પોતાના શેઠ ભાઈદાસભાઈને સમજાવી તેમની પાસે ધીરાવ્યા. તે ગેણીઓ પણ હોધ્યાં થઈ ગઈ. તે બદલ કારટમાં દાવો થયો. પણ એનું નામ કંઈ નહી. રા. મનમોહનદાસ રામજી સુધી નગીનદાસને રા. માણેકલાલે પહોંચાડ્યા. તેની આગળ પણ નગીનદાસે મુંબઈના પ્રમાણુર્મા અનેક રીતે બાહોશી બતાવી. પણ રા. મનમોહનદાસ કંઈ નગીનદાસ કરતાં ઓછા અનુભવી નહી કે સપડાય. કંઈ કંઈ રકીમ નવા કીરસા નગીનદાસભાઈએ બતાવ્યા તેમાં લાખ રૂપિયાથી ઓછું એરટીમેટ કાઢવું નહી. પરંતુ તેમાં ફાવ્યા નહીં. આવી રીતે સદા વગેરે મુંબઈની પ્રવૃત્તિનો ઠીક અનુભવ માણેકલાલભાઈએ મેળવ્યો. આ સંધળું સૌ. શાંતિકુંવરથી જરાપણ ખમાતું નહીં. કળે કળે બહુજ શિખામણ તથા ધર્મ નીતિની વાતો કાઢી સદા વિરૂપ દલીલો દર્શાવે. પરંતુ રખેને પોતાના પતિને ખોટું લાગશે એમ જાણી બહુજ નરમાસથી આ પ્રયોગનો પ્રયાસ ચાલતો. તેની અસર એ થઈ

કે તમામ સીલક સૌ. શાંતિકુવર મેનેજરને સોંપવામાં આવી કે જેથી જોઈ રસ્તે પૈસો વપરાય નહી. આતો દ્રવ્ય લોભના ફળ કહ્યા. હવે જ્ઞાન લોભની ફજેતી કહેવી રહી.

૨૭. એવામાં મુંબઈમાં રખડતા કોઈ અલમસ્ત બાવાજી હાથ લાગ્યા. તે મુંબઈ ગ્રાંટરોડ પર મળ્યા. રા. માણેકલાલને આ વેળા એવા જામ હતો કે વેદાન્તનો જાણકર કોઈ સાધુ હોય તો તેનાથી કેટલાક પ્રશ્નના ખુલાસા કરી લેવા અને અહીંજ જીવન મુક્તિ મળતી હોય તો તે સત્વર મેળવી લેવા. તેથી તેવા સાધુને આશ્રય આપવા તથા તેનો સત્સંગ કરવા ઇચ્છા થઈ પણ આ સાધુતો જાણે કે આ જાણત (માણેકલાલ) ને દીકરા, જડી બુટ્ટી, કે અપ્રીણના સદાનો આંદ્ર જોઈ તો હશે તેથી તે માણેકલાલને એક ઠંઠાણે લઈ ગયો. અને દૂર દૂર લઈ જતાં છેવટે કંટાળી માણેકલાલ પોતાનું શિરનામું આપી પાછા ફર્યા. બીજો દીવસે તેજ સાધુ બે મોટી ટ્રંક તથા બીસ્તરો લઈ માણેકલાલના મુકામ ઉપર આવ્યો. માશીખા ગાંધા. તેમણે માણેકલાલને કહ્યું કે “ બાઈ, આંહી ઘરમાં બાવા બેરાબીનું કામ નહી. પડશાલમાંએ “ પુરાણ ” મોટે સાદે વાંચીને લોંબાટ કરી મૂકે છે. પરંતુ એની ટ્રંકમાં કાણ જાણે શું હોય ? અને તે ગમે પડે અથવા પોલીસ આપણને હેરાન કરે, મુંબઈ જેવા શહેરમાં બાવા જેવાની ટ્રંકમાંથી મોયલા મુડદાં નીકળ્યાની વાત પણ સંભળેલી છે. માટે પાણી પહેલાં પાળ બાંધવી સારી છે. આગ લાગે ત્યારે કુવો જોઈવા જેવું કામ નહીં આવે. ત્યારે જો બાવાનો મંગ છૂટતો નહીં હોય તો તું બહાર તેને મળજે, પણ અહીં ઘરમાં એ તોફાન નહીં જોઈએ. બહાર પણ નહીં મળે તો સ્નાન, પણ મળે

તો સાવધાન રહે જે.” આ વેળા માણેકલાલ પોતાની ઓરડીના મુસિક ૩. ૧૦) દશ ભાડું આપત્ર. બાવાજી આ સાંભળી ટુંક ઉપડાવી ચાલ્યા. માણેકલાલ તેને થોડે સુધી મુકવા ગયા. ૨૨) બાવાજી બોલ્યા “ બેટા, ભગત, સોડા વાટર પીલા ” તેમણે દુકાનેટ સોડા પીધો. ચીટ લીધી. વીશીના બાર આના લીધા. અને જતી વખત ફરી બીજો દીવસ આવવા કહ્યું, અને કહ્યું કે “ મેરે લીગે એક અલગ બેલી કારાયે રખના ” બીજો દીવસે તે આવ્યો અને તે તથા માણેકલાલ ભાડાની ઓરડી શોધવા ચાલ્યા. ઘણા માળામાં તપાસ કરી પણ બાવાને ૩. ૨૫) થી ઓછા ભાડાની કોઈ ઓરડી પસંદ પડે નહી. માણેકલાલે કહ્યું, બાવાજી હમે કુટુંબ સાથે ૩. ૧૦) દશની ઓરડીમાં રહીએ છઈએ. જવાબ મળ્યો. “ હોગા. તુમ તો કુછબી કરો. મેં કુછ રંડી બંડી તો નહી હું ? મેરે બારતે અચ્છા મકાન વગેરા અપ કુછ ચાહીએ, તુમસે કુછ નહી હોગા. દેખો મેં અબી ટેલીગ્રામ દેતા હું. કલ રૂપે દોસો ૨૦૦) ફારન આવગા ” કહી બાવાજી ગુસ્સે થઈ ચાલ્યા. તેની રીસ અને પોતાને સંતોષ એમ માણેકલાલે સંતોષ માની ઝાંખે મોઢે ઘર તરફ પગલાં કર્યા. ત્યાં માશીબાએ બાવાઓની સોખતના માહા ફળ વિશે ફરી વિવેચન કર્યું. અને શાંતિકુંદરે તેમાં તાપસી પુરી સંતોષ વાળ્યો.

૨૮. એક મંગળ મૂર્તિ નામે બીજો બાવો અમારા શેઠ ભાઈ દાસભાઈ પાસે આવત્રે હતો. અને ભાઈદાસ શેઠ તેનું સાફ સન્માન કરી તેને ઠીક માલ મલ્લીદા પૂરા પાડતા હતા, તેની સાથે માણેકલાલને વિવાદ થતો તે વિદ્વાન છતાં ભાઈદાસ ભાઈને કાંઈ જ્ઞાન વિજ્ઞાન આપી શક્યો ન હતો, તેના મનમાં એક દીવસ એમ આવ્યું

કે ભાઈદાસ શેઠ આગળ તેનું માન ધરે એવા માણેકલાલના પ્રયત્ન છે. એમ જાણી તેણે માણેકલાલને પ્રથમથીજ દાખવા માંડ્યા. અને આખરે વાદવિવાદ વધતાં વિવાદ ઉત્તન થયો. એક દીવસ “વેદ” વિશે માણેકલાલે ફર્શાવેલા વિવાદ ભાઈદાસ શેઠને જરા આડવા પડ્યા. અને ત્યારથી તેમનું ઘીલ માણેકલાલ ઉપરથી ઉઠી ગયું. આખરે રાજનામું આપવા વખત આવ્યો. આમ નોકરીમાં રથજો રથજો રાજનામાં અપાતાં દંખી લોકોએ માણેકલાલમાં અદદતા છે, એવા આક્ષેપ મુકવા માંડ્યા. જો કે અભ્યાસની જાળમાં માણેકલાલ એક નિશ્ચયવાળા ખંતીલા અને દૃઢ હતા. અને તેનેજ લીધે વખતો વખત આસપાસના મંજેગોમાં અદદતા દષ્ટિગોચર થતી હતી. એ વાત જાણ પ્રેક્ષકોના લક્ષમાં આવવા પામી નહી. મંડળનું ફંડ અને ઉત્સાહ પણ હવે ઘટી પડ્યા હતાં તેથી રાજનામું આપી, M. A. નો અભ્યાસ ખંતથી કરવા માંડ્યો. સાથે સાથે શાંતિકુંવર પણ શાંતિ ધરી પોતાના અભ્યાસમાં ઉઘમી થઈ મંડ્યા રહ્યા, આ દંપતી વિદ્યાવિલાસી હોવાથી લક્ષ્મી કરતાં વિદ્યાને અગ્રસ્થાન આપતા. શાંતિકુંવર અંગ્રેજી અભ્યાસ પણ ખરી ખંતથી વધારવા લાગ્યા. શેક્સપીઅરની લેખિકા ટેઇલ પૂરી કરી. શાંતિકુંવરે દદતા અને ખંતીલા પાણું માણેકલાલનું જોષ તેની પાસે તે શીખી લીધું એ તેને ખતિ સમાગમનો લાલ થયો.

૨૬. સુરતમાં ગોપીપુરામાં હીરાલાલ ધરમદાસ સોલીસીટર રહેતા હતા. તે તથા માણેકલાલ સુરત હાઈસ્કૂલમાં જ્યાં ધોરણમાં મલાખ્યાયી હતા ત્યારથીજ હીરાલાલ ધણા હંશીઆર હતા હીરાલાલને ધેર અભ્યાસ કરવા માણેકલાલ જતા. જ્ઞાને તેને વાયુને સખત,

પ્રકાપ થયેલો ત્યારે માણેકલાલે સારી સારવાર કરેલી તેથી તેના ધરના સર્વે માણેકલાલ ઉપર માયા રાખતા. હીરાલાલના સારા થયા પછી માણેકલાલને ઘેર જાહેર પડદા કેસ આણી સાવકીમાનો ખેલ લજવ્યો તેમાં હીરાલાલે મુખ્ય પાર્ટ લીધો હતો. આ વખતથી હીરાલાલના મોટાભાઈ રા. ચુનીલાલ ધરમદાસ સરૈયાનો માણેકલાલ ઉપર સારો પ્રેમ હતો. અને તેમણે મુંબઈમાં ઇન્ડિયન સ્પીશી બેંક કાઢી તેમાં માણેકલાલને ખુશીથી જોડ્યા. અને અમદાવાદ ખાંચ સ્થાપવા એજન્ટ તરીકે મોકલ્યા. તે વેળા અમદાવાદમાં પણ માશી મહાલક્ષ્મી તથા શાંતિકુંવર સાથેજ હતા.

૩૦. અમદાવાદમાં એક દીવાળી જ્ઞેન નામની વિધવાનું ધર ભાડે રાખ્યું. તેણે એવી રીતે ઉપરનો ભાગ ભાડે આપ્યો કે તેમાં સમાસ કરવો ઘણો મુશ્કેલ હતો. એક બાબુએ પાણીનો છાંટો પણ નીચે નાંખી શકાય નહીં, કેમકે વચમાંના ચોક વગેરેમાં તેનો પોતાનો વપરાશ હતો. અને ધરધણી સાથે લડાઈ થાય તો તેમાં ભાડુતંત ખમવું પડે. પરંતુ માશીબાના હાથ નીચે કેળવાયાથી ગંભીર બનેલી શાંતિકુંવરે અલવડમાં સમવડ કરી લઈ ગૃહ સંસાર ચતુરાઈથી મોટું મન રાખી નીભાવ્યો. એ રહવારે ચાર વાગે જ્ઞેલી ઉઠી ઉઠું પાણી મૂકે. માણેકલાલ સ્નાનવિધિ કરી પ્રેમ દરવાજે પાટડી દરખાસના ભાયાત સગા સરયુદાસ ઉર્ફે સરબુદાસજીની કથામાં સવારે છ વાગે હાજરી આપે. ત્યાં બે હજાર માણસ ભેગું મળેલું હોય. અને આનંદ આનંદ થઈ રહે. રામ નામની ભૂટ ચાલે. રા. માણેકલાલના ગુરૂ અને મુરબી મરહુમ જે રા. લલુભાઈ મોરધનદાસ સુરત વગેરે સ્થળે ફ. ક. મેજસ્ટ્રેટ હતા, અને પુણ્ય વેદાન્તી હોઈ સન્યાસીઓના

પણ સન્યાસી હતા. તેમના ચિરંજીવી ચંદુલાલભાઈ પણ આ કથામાં હાજર રહેતા. આવી રીતે ધર્મ પરાયણ રહી આનંદમાં સુખ શાંતિમાં સમય વ્યતીત થવા લાગ્યો, અને એ પુણ્ય કાર્યમાં ખરી સહાયતા સૌ. શાંતિકુંવરની હતી. એ કથાની નોંધ રા. માણેકલાલે ઉતારી લીધેલી. જેનું મનન શાંતિકુંવર પ્રસંગોપાત કરી ધર્મ લાભ લેતા. માશીખા મહાલક્ષ્મી પણ આ પુણ્ય કાર્યમાં ઉત્તેજન આપી આનંદ માનતા.

૩૧. ઈડયન સ્પીશી ખેંકમાં ઠીક નહીં પડવાથી રાજનામું આપી રા. માણેકલાલ નવસારી હાઇસ્કુલમાં શિક્ષક તરીકે પાછા આવ્યા. એકવાર માનપાન લઈ વિદાય થયલાને ફરી નવસારી હાઇસ્કુલે ખુશીથી સ્વીકાર્યા. કેમકે હેડમાસ્તર રા. ધનજીશા એદલજી પટેલ પરોપકારી, મોટા દીલના, માયાળુ, દયાળુ અને ક્ષમાશીલ હોઈ પોતાના મિત્રને હરેક પળે સહાય થવા તૈયારજ હતા. અને એમનીજ કૃપા અને કાળજીથી માણેકલાલ વકીલની પરીક્ષા પસાર કરવા પામ્યા હતા, એમના પત્ની શીરીન બાઈ પણ તેવાજ મળતા-વડા અને માયાળુ હતા. તેમની સાથે શાંતિકુંવરને ઝોળખ થઈ. ઓ વેળા દુધીઆ તળાવ ઉપર પડ્યા ખડકીમાં માણેકલાલનો મુકામ હતો. ત્યાં માણેકલાલ અને શાંતિકુંવર વારા ફરતી હારમોનીઅમ વગાડી ગાઈ બજાવી વખત આનંદમાં કાઢતા હતા. અને આખા મહોજાને આનંદ મળતો અને આ અલૌકિક સુખી જોડું સર્વનું લક્ષ ખેંચતું હતું. માણેકલાલની અદલતા અને ફરતું મન ન્હાના મોટા ડાહ્યા ગાંડા સર્વને આક્ષેપ મુકવાનો એક વિષય થઈ પડ્યો હતો. પણ M. A. વગેરે મોટી પરીક્ષાઓ માટે જે મુખ્ય દલતા અને

સ્થીરતાની જરૂર અને તેને લઇને તેની આસપાસની પરિસ્થિતિમાં ફરનાર નોકરી વગેરેનું ચક્કર ચક્કર ફરવું જરૂરી થઇ પડ્યું હતું એ કોઇના બક્ષમાં લાગ્યેજ રહ્યું હતું.

૩૨. એવામાં આ સઘળા અનંદમાં ભંગ થવા એવું બન્યું કે શાંતિકુંવરને ટાઇફોઇડ તાવ ૨૧ દીવસનો લાગુ પડ્યો. ડાક્ટર પાંતરાવાળાની દવા ચાલી, માત્ર દૂધ ઉપર અને દવા ઉપર ગુબ્બરો ચાલવા લાગ્યો. ભાન મળે નહીં. અશક્તિ વધી. લવારો (Delirium) શરૂ થયો, ન્યુમોનીઆના ચિન્હ જણાયાં. આ સ્થિતિમાં નવસારીના પ્રખ્યાત વૈદ ભાનુભાઇને તેડાવ્યા. તેમણે પહેલેજ પડીકે સોનાના વરખમાં દવા આપી બાજી સુધારી. અને એકવીશમે દીવસે શાંતિકુંવરે જાગૃત થઇ સર્વેના મુખારવિંદ આનંદિત કીધા. આ ઘાત પણ મોટી ગઇ, આ વેળા બચશે એમ કોઇએ ધારેલું નહીં. આ વેળા ગોંડળથી રા. છોટાલાલ ભાઇ જે ત્યાં ગીરાસીઆ કોલેજમાં શિક્ષક હતા તે, તથા સુરતથી રા. ભગવાનદાસ તથા વેસ્મેથી રા. છોટાલાલ સારવાર કરવા આવી પહોંચ્યા હતા.

૩૩. હાઇસ્કુલમાં માણેકલાલ ખીજા વિષયો ઉપરાંત ઇંગ્લાંડ તથા હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ શીખવતા હતા. અને શીખવતા હતા, તેની નોટ પોતે તૈયાર કરતા હતા. છોકરાઓને વર્ગમાં ઉતરાવતા અને શીખવતા. પોતે શિષ્યોમાં એવા હળી ગયા હતા કે છોકરાઓની પરીક્ષામાં પોતે સારા શિક્ષક તરીકે પસાર થઇ શિષ્યપ્રિય થયા હતા. રજાને દીવસે ડીખેટીંગ સોસાયટી ચલાવતા અથવા નિમંત્રણ લાપણુ નાટ્ય કાવ્ય વગેરે શીખવતા અને તેમાં છોકરાઓ ઉમંગથી ભાગ લેતા. માણેકલાલે રચેલો “લાવણ્યવતી” નામનો ત્રણ અંકી નાટક છોકરાઓને વાંચી સંભળાવ્યો. જે છોકરાઓને બહુજ સારો લાગ્યો.

એટલુંજ નહીં પણ તેમાંના ગાયનો કાઈ કાઈ લીટી છોકરાઓને મ્હોડે થઈ ગઈ. હજીએ ધણે વરસે માણેકલાલને તેના જુના શિષ્ય મળે તો મોટે ઓઢે ચડેલા છતાં “લાવણ્યવતી”માંની કાઈ લીટી ખોલી સંભળાવી યાદ કરાવી આનંદ માને છે, એમાંનું એક ગાયન “સાક્ષાત રંભા તું આવી છે આહી,” જે ની. દ થી છાપ્યું છે. એ ગાયન તો ધણુના દીલમાં ઠસી ગયલું હતું. એ “લાવણ્યવતી”નું લાવણ્ય શાંતિકુંવરમાં આખેહૂખ જેવામાં આવતું હતું.

૩૪. નવસારીમાં એક દીવસ રા. માણેકલાલ આ પ્રમાણે આનંદમાં વર્ગ ચલાવતા હતા. એવામાં એક તાર એમના શરનામાનો આવ્યો, તેમાં જણાવ્યું હતું કે કુશળ ગઢના દીવાનની જગ્યા ખાલી છે. મુખ્ય કારભારીની એ જગ્યા લેવી હોય તો તારથી ખબર આપો. તરતજ “હા” તો જવાબ તારથી આવ્યો. અને રતલામમાં પંચેડ કાંકારના મુકામ પર મેલાપ કરી કુશળગઢ રૂ. ૧૫૦૭ દોલ્ડશોના માસિક પગાર ઉપર જવાનું નક્કી કર્યું.

૩૫. કુશળગઢ દક્ષિણ રજપુતાનામાં, ગુજરાતને છેડે દાહોદ ગોધરા તરફ ખી. ખી. એન્ડ સી. આઈ. નું સ્ટેશન બજારગઢ છે. ત્યાંથી વીશ માઈલ ઉપર એક નાનું સંસ્થાન (Chiefship) છે. ત્યાંના રાજા સિંહ જેવા લગ્ન અને પ્રચંડ દેખાવના મારવાડી રાજા છે. એ જંગલી પ્રદેશ છે. પણ પૈસે ટંક સુખી મુલક છે. રાજ્ય નાનું પણ રણીઆમણું લાગે છે. સને ૧૯૧૧ ના ડીસેમ્બરમાં દીલ્હી દરબાર ભરાવાનો હતો. અને પ્રતાપી પંચમ જ્યોર્જ દીલ્હીમાં ગાદી નશીન થવાના હતા. તે પ્રસંગે કુશળગઢના રાજાને દીલ્હી જવાનું થાય તો સાથે વિદ્વાન ડાહ્યો અને બાહોશ કારભારી બેઠાએ એમ

વિચાર ચાલતો હતો એવામાં દીલ્હી દરબારનું નોતરું આવ્યું. નાના સંસ્થાનમાં ખટપટ ભારે હોય છે. થોડા પાણીમાં હાર ઘણો હોય છે. તેમ અહીં પણ હતું. રા. માણેકલાલની નોકરી કુશળગઢ ચતાં શાંતિકુંવરના મા આપ કુશળગઢ સાથેજ હતા. શાંતિકુંવર ગૃહ સંસાર ચલાવતા, રતલામમાં હરી નામનો રસોઢાઓ મદદ કરતો. તેમ કુશળ ગઢમાં ભાગીરથ નામે રસોઢાઓ મદદમાં હતો. સૌ. પાર્વતી સહુ પર દેખરેખ રાખી દીકરી જમાઇનું સુખ નિહાળી હરખના આંસુ પાડતા. માણેકલાલ અને શાંતિકુંવર આ દૈવી સંપત્તિવાળા દંપતી સ્વકર્તાવ્ય પરાયણ થઈ જંગલમાં મંગળ કરવા લાગ્યા.

૩૬. પાસે વાંસવાડાનું રાજ્ય હતું. તેઓ કુશળગઢ ઉપર કટાક્ષ રાખતા. અને કુશળગઢને પોતાનાથી નીચી પાયરીનું ગણતા, પોતાનોજ વિભાગ જોરાવર થઈ પોતાનાથી અસલ છૂટો પડી ગયો એમ માનતા તેથી તેની સ્વતંત્રતા તેનાથી ખમાતી નહી. અને પોલીટીકલ એજન્ટો તરફથી એ પ્રમાણે નીચી પાયરી કેટલીક ખાખતમાં સ્થાપિત કરાવેલી પણ ખરી. પ્રશ્ન એ નીકળ્યો કે દીલ્હી દરબાર વેળા વાંસવાડાના કુંવર પરત્વે કુશળગઢના રાવજીની પાયરી કેવી ગણવી ? વાંસવાડાવાળાની તકરાર કે પિતાનું પદ પુત્ર લેય. કુશળગઢ કહે કે કુશળગઢના રાવજી વાંસવાડાના કુંવરથી ઉતરતી ખુરશી લેય નહિ. પણ સરખી ખુરસી સાથે સાથે રાખે આ ખાખત ખાનગી રીતે હજારો રૂપિયા ખર્ચ ચતાં પણ નોક જળવાવી જોઈએ. દેશી રાજ્યની દીવાનગીરી એટલે ખટપટ કુનેહ અને સહનશીલતાના પાઠ લાગી તેમાં પસાર થવાની આવડત. કેટલીક કુલ્લક ખાખતમાં પણ એ આવડત નહીં હોય તો નાભાયક (unfit).

પ્રભુકૃપા એવી કે જે હજારો રૂપીઆ ખરચતાં નહીં બન્યું તે એકા-
 એક નસીબ સંગે લાલા માણેકલાલના અનાયાસ પ્રયાસથી હિંદુ-
 સ્તાનના મવર્નર જનરલના એજન્ટ (એ. જી. જી.) સર કાલવીન
 સાહેબને હાથે ફળીભૂત થયું. અને લાલા માણેકલાલના માન અને વાહવા
 એકદમ વધી ગયા. દીલ્હી દરબારની શોભા ઉમંગ અને ઉત્સાહનું
 વર્ણન કરી શકાય એમ નથી. દીલ્હી નંદનવન કે સ્વર્ગપુરી, ઇંદ્રપુરી,
 જેવું બની રહેલું હતું. લાખો માણસની ગીરદી. રાજા રજવાડાથી
 જારપૂર. હરેક રાજા એક એકથી ચડીઆતે ખરચે બંગલાઓ શણગા-
 રવામાં સરસાઈ કરતા. નવી નવી કુળા અને કાગીગરીથી લાખો
 રૂપીઆનું પાણી કરી બેહદ શોભા કરી મુકી હતી. કુશળગઢની કાંપમાં
 ૬૧ માણસનો એક મહીના સુધી દીલ્હીમાં પડાવ હતો. ટાઢતો એવી
 સખત કે શ્રી. જમનાજીમાં બપોરે ખાર વાગે રનાન કરતાં (ઝીલતાં)
 પણ ધ્રુજ જવાય. અને ઘણાજ ગરમ કપડાં ઉપરાંત તાપવામાં
 દેવતાને મારો રાખ્યો નહીં હોય તો માણસ અકડાઈ જઈ લાકડું
 બની જઈ રામશરણ થઈ જાય. ગાડી ગોડા મોટરોથી આખો મહિનો
 દોડદોડ અને લાઇટ રેલ્વેમાં પાસેજરની ગીરદી હરેક જાતની રહેલ
 સપાટીમાં સમય વ્યતિત થતો. ઉંચે રરતેથી ગાડી કાઢી ટુટી પડે
 તો નીચે રરતેના પેસેન્જરોના પ્રાણ નીકળી જાય. તલપુર જગ્યા
 મળે નહીં. માણસોનો મહાસાગર છલકાઈ રહેલો. A. G. G. તો
 એકેજ વખત મુલાકાત આપે, અને તે પણ ટેલીફોનથી જે વખત
 નક્કી કર્યો હોય તેજ વખતે મીનીટ બે મીનીટ મળે. કેમકે તેને
 દીલ્હી દરબાર વેળા એક મીનીટ પણ કુરસદ હતી નહીં. લાલા
 માણેકલાલને સર કાલવીન (એ. જી. જી.) સાથે એક મુલાકાત
 થઈ, તેમાં તો વાંસવાડા કુશળગઢનો પાછલો ઇતિહાસ ટુંકમાં યાદ

ખણાઓ, પોલીટીકલ ઑફીસરોની કુશળગઢ રાવજી સાહેબ પ્રત્યે વખતો વખતની મદદો યાદ કરાવી, વિષય છેડ્યો. I will see (ઠીક છે, જોઈશું) તો જવાબ લઈ પાછા ફર્યા. Procession (વરઘોડા)માં કુશળગઢના રાવજીને નોતરવા કે નહીં એ પ્રશ્ન હતો. અને રાવજી સાહેબને એ વાત સંદિગ્ધ લાગતી હતી. ઉઠતાં ઉઠતાં એ. જી. જી. બોલ્યા, તમારી ઘોડાગાડી કેવી છે ! લાલા માણેકલાલે જવાબ આપ્યો “ હમણાં બીજી બે નવી અતિ ઉત્તમ મોટા ખર્ચ કરી મુંબઈથી ખાસ મંગાવેલી અત્રે આણી છે. ” સાહેબે કહ્યું “ ઠીક છે. તે બતાવજો. ” સુરત તરફ પોલીટીકલ ઑફીસરોના લખાણમાં અને રજપુતાના તરફના પોલીટીકલ ઑફીસરોના લખાણોમાં અધિકાર પરત્વે તફાવત છે. કુશળગઢના કારભારીને પોલીટીકલ એજન્ટ સમાન અધિકારી જેવો ગણી વિવેક પૂર્વક લખાણ લખે છે. હુકમ કે ઉપરીપણું દર્શાવનાર લખાણ ભાગ્યેજ હોય. બેઠક પણ તે મુજબ હોય છે. અને પોલીટીકલ એજન્ટ તથા રેઝીડન્ટ સાથે મળવાના પ્રસંગ ધણી આવતાં મહોબત અને માયા વધી જાય છે. અને મુખ્ય કારભારી અથવા દીવાનને રાયબહાદુર કે એવા બીજા ખેતાબો મળવામાં જરાએ મહેનત કે ઢીલ થતી નથી. લાલા માણેકલાલ પણ તે તરફ બાર મહીના વધુ રહ્યા હોત તો અનામતે રાયબહાદુર બની ગયા હોત. સાહેબે જે છેલ્લી વાત કહી તેનો લાભ લઈ બીજે દિવસે લાલા માણેકલાલ એ. જી. જી. ને તંબુએ બીજી મુલાકાતે આવ્યા. તો પ્રશ્ન થયો કે “ કુશળગઢના કામદાર ” તો એક વિઝીટ આપી ગયા છે. ” ઘોડા ગાડીનું વિસ્મરણ થયું હોય એમ લાગ્યું. ધણી કામમાં ક્યાં ક્યાં ધ્યાન આપે. લાલા માણેકલાલે જવાબ મોકલ્યો કે “ મડમ સાહેબ મોટે ઘોડા ગાડી આણેલી છે. ”

મડમનું નામ સાંભળતાં સાહેબ અંદર બોલાવવાને બદલે તંબુમાંથી બહાર નીકળ્યા. સલામ થઈ. ગાડી પાસે થઈ. પાછી લઈ જવા હુકમ થયો. અને રાવજી સાહેબને પ્રોસેશનમાં લેવા ચીઠ્ઠી લખાઈ. નાંસવાડા વરઘોડામાં હાજર થાય અને કુશળગઢ રહી જાય, તો તો ખરેખરી નોક જાય. રાવજી સાહેબ સાથે બગીમાં લાલા માણેકલાલે પણ એ દીલ્લી દરબારમાં પ્રોસેશનમાં ખીરાજી ભાગ લઈ પોતાને ભાગ્યશાળી માન્યા. અને લાલા માણેકલાલની વાહવા આ ફતેહ માટે ફરીથી રાવજી સાહેબે પોતાના તમામ ઑફીસરોમાં તથા આમ વર્ગમાં પ્રદર્શિત કરી અને કુશળગઢ ગયા ત્યારે દરબાર ભરી શાલ જોટા પાઘડીના શીરપાવ આપ્યા. આ વેળા સૌ. શાંતિકુંવર આ સર્વ જોઈ બે રીતે આનંદ પામ્યા. એક તો દીલ્લી દરબાર વેળા કુશળગઢમાં પતિ વિયોગે એકલા રહી અતિ ચિંતાતુર રહેલા. જીવ પતિમાં હતો. અને પતિ હવા પાણી વગેરેને લીધે આફતમાં હતા. વળી કંઈકના માટે સમાચાર દીલ્લીથી આવતા તે કુશળગઢમાં રહેલા દરેકને વધાર ચિંતા અસ્ત બનાવતા. તેથી માન પાન સાથે પાછા ફરેલા લાલા માણેકલાલને ફરી મળતાં આવી પતિપ્રાણ પત્નીને આનંદ કેવો થાય તે અવર્ણનીય છે. માત્ર સહૃદય વાચકે આ વાંચીને જ તેની કલ્પના કરવી યોગ્ય થશે. આફત દૂર થઈ તેનો આનંદ અને માનપાન સહ વિજય મેળવી પાછા દર્શન દીધાં તેનો આનંદ. આ રીતે આ ભાગ્યશાળી પત્ની શાંતિકુંવરના સૌભાગ્યના નિમિત્તે તથા બાળથી હરેક આફતમાંથી બચી જઈ કુશળગઢના કારભારી લાલા માણેકલાલ દીલ્લીથી સુખરૂપ અને ક્ષેમ કુશળ કુશળગઢ પાછા આવી લાગ્યા. અને આનંદ આનંદ વર્તી રહ્યો. એ વેળાનો સૌ. શાંતિકુંવરને એક પત્ર ની. ૧૦ થી હાથે છે.

૩૭. રા. માણેકલાલ પ્રથમ ધરમપોરમાં મહારાણા શ્રી નારણ-
દેવજી મહારાજના વખતમાં મહારાણા શ્રી મોહનદેવજીના માસ્તર
હતા. ત્યારે એમને માટે એક નોકર એક ગરીબ ધોડું જરાપણ
તોફાન કરે નહીં એવું લાઇ દરરોજ ધોડે ફેરવતો. ત્યાર બાદ
રતલામમાં સારા સારા મસ્ત ધોડા ઉપર બેસવાનો ફરવાનો અને
તેને પલોટવાનો પ્રસંગ આવ્યો. અને કુશળગઢમાં તો ધોડે બેસ-
વામાં કુશળ એવા કુશળગઢના કારબારી “ એક ધરડી ધોડીને લાલ
લગામ ” લાઇ એક દીવસ દીલ્લી દરબાર વેળા દીલ્લી શહેરમાં ખુલ
પાવર સવાર થઇ જતા હતા. તે દરમ્યાન બે યુરોપીયન પોતાના સારા
ધોડા સાથે આ ધોડીની ચાલથી આકર્ષાઇ પાછળ લાગ્યા. વગર
એલે સરસાઇ ચાલી. લાલા માણેકલાલની ધોડીએ રંગ રાખ્યો.
ધોડી આગળને આગળ ચાલી. આખરે ઘણી આગળ થઇ ગઇ ત્યારે
પાછળ પડનાર સ્વારો બીજે રસ્તે ફટાઇ ગયા આ મહાવરો થયાનું
કારણ એ હતું કે કુશળગઢના હાલના રાવજી સાહેબ રણજીતસિંહજી
ન્યારે કુંવર હતા ત્યારથી તેવણ બાહોશ ધોડેસ્વાર હોઇ લાલા
માણેકલાલને પોતાની સાથે ધોડે ફેરવતા. ધરને બારણે માણેકલાલ
ધોડે સ્વાર થતા તે વેળા પતિને કંઈ વિધન આવે નહીં તેથી દર-
રોજ શાંતિકુંવર જાતે હાજર રહી તમામ તૈયારી પોતાની દેખરેખ
નીચે બરાબર થતી જોતા અને ખાત્રી થયે આનંદ પામતા. ધોડે
ફરી પ્રતિ સહી સલામત પાછા ક્યારે આવે તેની આતુરતાથી
રાહ જોતા.

૩૮. હવે આ વેળા શાંતિકુંવરને નવ માસ પૂરાં થતાં એક
બાલિકા પ્રાપ્ત થઇ. તેનું નામ ઈંદુચિતિ પાડયું. આ વેળાની પ્રસવ
વેદના અને કષ્ટ વિશેષ છે એમ કેટલાક ખટપટી માણસોએ તે

વેળાના રાવજી સાહેબ ઉદ્યસિંહજીને કાને નાખ્યું. જેથી ત્યાંના
 હેમ પ્રમાણે રાજ્ય સાથે દીવાનનો સંબંધ જોતાં રાજ્યનું અનિષ્ટ
 સૂચવે તેથી કેટલીક ખટપટ ઉભી થવા પામી. અને “ ભાગીરથ ”
 ને નોકરીમાંથી બીજો સ્થળે માણેકલાલની મરજી વિરૂધ્ધ મોકલવામાં
 આવ્યો. આ માનભંગથી “ ભાગીરથ ” ને ખાતર એ નિમિત્તે
 માણેકલાલે રાજનામું આપવું ઉચિત ધાર્યું. અને સહ કુટુંબ સુરત
 આવવા નીકળ્યા.

૩૯. કુશળગઢથી બજરંગગઢ પાછા આવતાં ધણુંજ વીત્યું.
 રસ્તામાં જંગલ હતું. સાથે કુશળગઢના સીપાઇઓ સીવાય બીજું
 કાંઈ નહીં. રાત અંધારી હતી. રા. માણેકલાલ, શાંતિકુંવર, સાસુ
 પાર્વતી અને નાની છંદુ, તેમજ બે ત્રણ ટંકમાં રોકડ રૂપીઆ
 હતા. કેમકે નોટોનું ત્યાં મુદ્દલ ચલણ નહીં. અધુરામાં પુરું ત્યાંથી
 ઉતાવળ કરી નીકળેલા એટલે પાછલો ચડેલો પગાર લેવા પણ
 રહેલા નહીં. અને રખેને પોલીટીકલ એજન્ટ પાસે ફરીઆદ કરવા
 પહોંચી જશે એમ જાણી રા. ૬૦૦) છસોનો આશરો પાછળથી
 સ્વાર સાથે મોકલી આપેલો તે કાચળી છૂટી હતી. આ જાંવી મુશ્કેલી
 મુજબણ કરે એમાં નવાઈ નહીં. પરંતુ ભાગીરથ નીમકહલાલ નોકર
 હતો. તેનો ભગીરથ પ્રયત્ન ખરેખર સ્તુતિ પાત્ર હતો. આ બધું
 છતાં વચ્ચે મુકામ આવે છે ત્યાં રા. માણેકલાલને ગાઢ નિદ્રા આવી
 ગયલી પણ ભાગીરથ અખંડ હિન્નગરે જાગૃત રહી ચોકી કરતો.
 સીપાઇઓ તરવાર સાથે હતા તેઓના પગાર ધણુંજ ટુંકા હતા.
 તેઓની દેખરેખ નીચે બજરંગગઢ નજીક આવી પહોંચ્યા. માત્ર
 એક માઈલ બાકી રહ્યો, એવામાં અંધારે ગાડાં સામ સામ અફળાઈ
 એક ગાડું બાકામાં પડતું અટક્યું. અને રૂપીઆ ખખડવા લાગ્યા.

દીવાસળી મળે નહીં. કેમકે ખીડી પીવા રાખેલી દીવાસળી વાળા સીપાઈ ગામ નજીક આવતા આગળ નીકળી ગયેલો. આમ તેણે જાણી જોઈને કર્યું હશે, ખીજા સીપાઈઓની સામેલગીરી હશે. રક્ષણ માટેની તરવાર બક્ષણ માટે તો નહીં વપરાય, એવા એવા કુતર્ક ખડા થયા. એવામાં એક બે સીપાઈ કંપે માર્ગે ગાડા આગળ ચલાવવા તે જોવા માર્ગ શોધવા અંધારે ખીજા ખાજી તરફ દોડ્યા એટલે બહેમમાં વધારો થયો. આ વેળા વિવિધ વિચાર ઐશી વણિક વર્ગને કેવી થઈ હશે, અને રાવણનું રાજ્ય નિલાવનાર વણિક, જેવા, કુશળગઢના કારભારીને કંઈ કંઈ થવા માંડ્યું. ખરેખર દ્રવ્ય મેળવવું મુશ્કેલ છે તેના કરતાં તેને સાચવવું વધુ મુશીબતમાં નાખનારું છે. ધનવાન નિરતિ ઉઘી શકે નહીં એ ખરું છે. જનને જોખમ નથી, જનમાલને જોખમ છે. તો પણ પ્રભુએ કેવી રીતે સર્વે સાગિયાંગ પાર હિતાર્યું તેની કલ્પના કરી લેવી ખસ થશે. સૌ. પાર્વતી ડાહી, ગંભીર, અને સમયસૂચકતા વાળી તેણે સર્વ સામદામ ભેદથી ઠેકાણે પાડ્યું. સૌ. શાંતિકુંવરે પણ પોતાની શક્તિ અનુસાર સહાય આપી સંભાળ રાખી અને શામળા બજરંગીની સહાયથી સર્વે સહી સલામત બજરંગગઢ આવી પહોંચ્યા. પ્રભુએ રંગ રાખ્યો. આ રીતે બજરંગ ગઢથી રેલ્વેમાં તમામ માલમતા સુરત ઉતારી સર્વે રાજ થયાં.

૪૦. હવે મુંબઈ જઈ ચોડો વખત રહેવા માટે અને ફાવે તો મુંબઈ નોકરી મેળવવા માટે નિશ્ચય કર્યો. અને કાલખાદેશી સહ ઉપર એક ઓરડી રાખી, ત્યાં સાસુ પાર્વતી, શાંતિકુંવર, માણેકલાલ, અને હંદુશાંતિ રહ્યા, બેઠ મહીના ગૃહ સંસાર ચાલ્યો. પાર્વતી બારે સહાયજીવ ગયા. એવામાં હંદુશાંતિને મુંબઈમાં શીતલા કહાવ્યા. તેમંથી

ઇંદુમતિને ચમક ચાલી. નાનાં છોકરાંને સાંગો પાંગ જળવવાં મુશ્કેલ છે. પવન લાગી જવાથી ચમક થઇ એમ સમજાયું. બચ્ચાંની માવજત અને બચ્ચાં ઉછેરવાનું શિક્ષણ આપણી બાલ વધુઓને વધુ મળવું જરૂરનું છે. ઇંદુની તખીઅત નરમ રહેવા લાગી. સૈયડ કાકાનું કામ વચકો પડતાં વાર લાગે નહી. પડોશમાં માણેકલાલની ફાઇના છોકરા રા. મનમોહનદાસ રહેતા હતા. તેની સ્ત્રી અંબા લાલી બહુ માયાળુ અને ભોળા સ્વભાવના હતા. “ રસોઇ અંબા લાલીની જખાની છે કેય ” એમ કહી સંરવે જમણુ વેળા આનંદ માનતા. અંબાલાલી ઇંદુની રાત દીવસ શીકર રાખી બહુ કાળજી રાખતા. રોજ એક બે વાર ખખર લેવા આવતા. સર્ગાઓ રનેહને લીધે રનેહીની વિપત્તિ અને અનિષ્ટ ધારી લે છે. બન્યું પણ તેમજ. પડોશમાં કાઠનું મરણ થયું. એ રડારોળ સાંભળી એટલે સૌ અંબાએ એમજ ધાર્યું કે “ ઇંદુ ગઇ ” અને આંખમાં આંસુ લાવી તેવું પોતાની ચાલીમાં જાહેર કર્યું. પણ ઇશ્વર કૃપાથી તેમાંનું કાંઈ ન હતું. ત્યારબાદ ઇંદુની તખીઅત સુધારા પર છે, વગેરે જાણી શાંત પડ્યા. અને વાત ફેરવી નાંખી વાતને રૂકું રૂપ આપવામાં આવ્યું. ઇંદુ હજી પણ સૌ. શાંતિ-કુંવરની પ્રતિમા રૂપે હયાત છે. જો કે હવેતો “ શાંતિબા ” ના જવાથી નમાઈ થયલી ઇંદુ તથા વિલાસ હવે માતાથી વીખુટી થઇ અંસાર શેરીમાં રમણુ ભ્રમણુ કરી જેમ તેમ મન વાળે છે.

૪૧. ધાર્યું પાર ન ઉતરવાથી કંટાળી માણેકલાલ સુરત આવ્યા અને વકાલત નિમિત્તે સુરતની કારટમાં જવા લાગ્યા. એક દીવસે એ અરસામાં સમીન કેસમાં જતાં નવસારી જવું થયું. અને નવસારીના દાણા માણી હજી બાકી ફરો તેથી ફરીથી નવસારી રહેવાનું

નક્કી કરી, ત્યાં વકાલતે કરવા માંડી. હજી M. A. નો અભ્યાસ તો ચાલુજ હતો. “ તત્વજ્ઞાન ” નો વિષય બદલી “ ભાષાઓ ” નો વિષય તૈયાર થતો હતો. કેમકે મરતાં પહેલાં M. A. થવું, એ તેમનો દૃઢ સંકલ્પ હતો. હરેક જોખમે વેટેલો ખંત માણેકલાલમાં જોઇ શાંતિકુંવરે પણ લખેલો Essay on Goodness (સુજનતાનો નિબંધ) ની. ૧૧ થી છાપ્યો છે. એમણે સ્વહરતે હુંકમાં અંગ્રેજીમાં લખેલા ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ (History of England), તથા એમના ખીજાં અંગ્રેજી ભાષણ તથા અંગ્રેજી પત્રો તથા અંગ્રેજી ઉપયોગી વાક્યો, જુદાં છપાવવાં યોગ્ય થશે. આંહી નવસારીમાં શાંતિકુંવરે ખીજી છોડી વિલાસવતીને જન્મ આપ્યો. આ વેળા માણેકલાલનું રટુપીઝ M. A. બહુ મહેનત આપતું હતું. કવિ દલપતરામે ભાગ્ય-હીન માટે જીજગી લખ્યો છે તે માણેકલાલને બરાબર લાગુ પડે છે. “ ખીજા સર્વ ખેઠા પછી આપ પેસે, ખીજા સર્વ ખેઠા પછી આપ એસે. ” તેમ પરણવાનું પણ મોટી વયે થયું. ને અભ્યાસમાં પણ પાછલી વયે ખતી આવ્યું. એમ હરેક કાર્યમાં તક જતી રહે અને પછી બાગે તેનું શું વળે ? અકબીઆણ મુઝવણ ધણી થાય. મુશ્કેલીનો પાર નહી. ધડીમાં એમ થાય કે જાણે અભ્યાસ છોડી દેવો વળી એમ થાય કે નહી. આ જન્મે M. A. તો થવુંજ. ગમે તેટલા ભાગે M. A. થવું. એમે કે તેમે પણ એમ. એ. તો કહેવડાવવું. વળી શ્લોક આદિ આવે કે “ પ્રારમ્ભ્યતે ન સ્વલુ વિઘ્નમયેનનીચૈઃ ।

પ્રારમ્ભ્ય વિઘ્ન વિહતા વિરમન્તિ મધ્યાઃ ॥ ચિન્તૈઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિ રૂઢ્યમાના પ્રારમ્ભ મુક્તમ જના ન પરિત્યજન્તિ. ॥ ૧ ॥

અનેકવાર એમ વિચારના આન્દોલને। ફરી ફરી મંદેહને હિંડોળે ચડાવી ચિત્તને અસ્ત વ્યસ્ત કરી નાખતા વળી સ્મરણ થાય કે, “અનારંમોદિ કાર્યાણાં પ્રથમં બુદ્ધિ લક્ષણં । આરબ્ધસ્યાન્ત ગમનં દ્વિતીયં બુદ્ધિ લક્ષણમ્ ॥ ૧ ॥ એ પ્રમાણે વિચાર શ્રેણીને પેલેપાર જઈ પૈસા વગેરેના ભારે નુકશાને પણ M. A. પસાર કરી ખરા કામમાં સ્વદહતા સ્થાપિત કરી. આ વેળા શાંતિકુંવરે નવસારીમાં સ્ત્રીયોને અંગ્રેજી શીખવવા માટે એક વર્ગ ખોલ્યો હતો. તેમાં મોટે ભાગે પારસી બાળા અને પારસી સ્ત્રીયો આવતી હતી. એવું આશરે આઠેક મહીના ચાલ્યું. અને સૌ. શાંતિકુંવરની વાહવા સર્વ સ્થળે ગવાવા માંડી. વળી એમણે નવસારીના લક્ષમણ હાલમાં “આત્મ ભોગનું રહસ્ય” એ વિષય ઉપર એક ભાષણ સ્ત્રી પુરૂષના ભવ્ય મેળાવડા તથા અમલદારો સ્પર્ધા વગર મંકોએ આપ્યું. જે ની. ૧૨ થી છાપ્યું છે.

૪૨ નવસારીમાં માશીબા (મહાલક્ષ્મી) તથા શાંતિકુંવર, તથા માણેકલાલ, ઇંદુ, વિલાસ, ચીમન તથા માતુશ્રી સ્યામકુંવર આનંદે રહેતા હતા. એવામાં એક સવારે માશીબા એક સ્થળેથી સળંગતું લાકડું ખીજે સ્થળે ચુલામાં મુકવા જાય છે, કે તરતજ બાણે દૈવી ક્રોધ થયો હોય તેમ અન્નભૂતા ચણગારી પડવાથી કે અકસ્માત થવાથી શાંતિકુંવરે પહેરેલું લુગડું લાખવાળું હશે તેથી એકદમ સળંગ્યું. અને તરતજ ધરના માણસો દોડી આવવાં છતાં એક કાપેલા અગ્નિ જેવા શાંતિકુંવર ભયંકર માતાજી હોય તેમ જે અગ્નિ- “હોલીમાતા ઝંખે” જેવા ભડકા યુક્ત ભડકા સળંગવા લાગ્યા.

સતિની ખૂમ કાઢી સાંભળે નહીં તેવું થયું. કહેવાનું સાંભળવાનું થાય તે પહેલાં તો સળગતા એકદમ બેલાન થઇ ભંય ઉપર પડી ગયા. પરંતુ માતૃશ્રી શ્યામકુંવરે પોતે દાઝતાં છતાં તેનું બળતું કપડું કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો. કંઈક કહાડયું પણ ખરૂં. ચીમન તો દિગમ્ભ થઇ ચિત્રવત દિબોજ રહ્યો. પાણીનો પ્રયોગ કરવો કે કેમ તે સમજ પડે નહીં. કાંઈ દાઝે ત્યારે શું કરવું તે ખબર નહીં. પાણી રહે તો પાકે તે ખબર નહીં. આ વેળા આગોટવાનું કે ધુળ નાંખવાનું કે ગોદડા નાંખી હોલવવાનું ક્યાં યાદ આવે ? આખરે જેમ તેમ શાંત પડયું. પેટ અને પેદુનો ભાગ કંઈક સળગ્યો અને પહેરેલાં લુગડાની પાટલી કદાચ ઉંચી તેથી કંઈક બચાવ પણ થયો. લટીયાં સળગેલાં ઠંડા પડ્યા. છાતી ઉપરનો ભાગ સળગેલો, એટલે સ્થિતિ બચકર. પ્રથમ તો અડોશી પડોશી એ બતાવેલા ચુનાના નીતરતાં આજા પાણીને ઉપયોગ કર્યો. ઘી વગેરે ધરગણુ ઉપાય કર્યા. જાન આવ્યું. પણ બળતરા કેમે શમ નહીં. ડાકટરને તેડવા મોકલ્યા. તેમણે પારા વગેરે મહત્તમ પટાના ઉપાય ચોજ્યા. અને માતૃશ્રી શ્યામકુંવરની ખાંતીલી અને કાળજી કરી મહાવજતે મહા મહા પ્રયત્ને ઘણું દહાડે સાફ થયું. બાકી તેજ વખતે આ બીજી મોટી ઘાત હતી. આવી રીતે સળગેલા કાંઈકે જ કેસ સારા થાય છે. પરંતુ જમને બીજવાર જવાબ દેવાને ભાવ્યશાળી શાંતિકુંવરનું પુણ્ય હતું તપતું હતું. તેમજ કદાચ તેમના ભાગતા વળગતાના પુણ્ય પણ આડે આવ્યાં હશે. આ વેળા અધુરામાં પૂરે શાંતિકુંવર સગર્ભા હતા. છોકરો આવ્યો, તે એક દીવસ જીવી મરણુ કરણુ થયો. આ બબલાએ શાંતિકુંવરને બચાવી, પરંતુ મર્ણતે તેની માદી અસર ચમલી. છોકરો જો મોમલો

આવ્યો હોત તો તેની માને પણ મરણુ શરણુ કરત. આવી આશ્વત
પ્રભુ કૃપાથી દૂર થઇ.

૪૬. હવે મોવાડેથી સૌ. પાર્વતી આવી લાગ્યા. હવા ફેર માટે
જલાલપોરમાં રા. અનંતાનંદ પંડીત બંગલે રહેતા હતા તેમણે
ત્યાં અરધા ભાગમાં ગોઠવણુ કરી આપી તેથી માણેકલાલ સહકુટુંબ
જલાલપોર આવ્યા અહીં સૌ. શાંતિકુંવર તથા રા. અનંતાનંદના
ધર્મપત્ની સૌ. વીરમતી જે રા. બળવંતરાવ ત્રીપુરાશંકર વડીલના
પુત્રી થાય છે તે જેઠી બહેનપણી એકબીજાની સાથે વિદ્યાવિનોદ
વગેરેમાં સમય ગાળવા લાગ્યા. નવસારીની ઝનાના રકુલ તથા
કન્યાશાળાની મુલાકાતે જઇ ત્યાંની વાર્ષિક પરીક્ષા લેવા માગણી
થવાથી જેઠી બહેનપણીએ યથામતિ પરીક્ષા પણ લીધી. આવી
રીતે અનેક નિર્દોષ રમત ગમત મોજ મઝામાં એક બીજાની સોજ-
તમાં આનંદ મેળવતા હતા. અનંતાનંદના પિતા ઇંદિરાનંદ પણ તે
વેળા ત્યાંજ હતા. ઇંદુલાલને માણેકલાલ ઉપર એ સુમમે સારી
આદના હતી કેમકે ઇંદુલાલ કવિતા લખતા અને વાંચતા તે માણેક-
લાલ પોતે કવિતાના શોખી હોવાથી તેનું રહસ્ય સમજી વખાણતા.
પરંતુ એકવાર માણેકલાલે વીરમતીના આપના તથા કાન્તા ભાભીના
આપના વખાણુ કર્યાં તેથી ઇંદુલાલએ પોતાની વહેમી પ્રકૃતિથી
ધાર્યું કે આ માણસ તરકટી છે. દુશ્મનની કૈંમતમાંનો છે. અને
“એને ધરમાં રાખવો યોગ્ય નથી. ચીમન આવે છે તે દુશ્મનનો
જ. સુસ હોવો જોઈએ. બધા ગળીને મોટું બંડ કર્યા વગર રહેવાના
નથી.” આ વાત તેણે અનંતાનંદને કહી. તેણે તેનો કંઈ અમલ
કર્યો નહીં. હવે આ દહપના ઇંદુલાલના મનમાં ને મનમાં ઘોળાયાં
કરી. આખરે તે વાત ગંભીર રૂપ પકડશે એવું તે વેળા કાંઈએ

મર્યું નહીં. ગમે તેમ હોય તો પણ શેઠસંપીયરના લીઅર્ન્ટીસની પેઠે આ વહેમમાંથી ઉત્તર થતું માનસિક દુઃખ આગળ જતાં કુટુંબ વત્સલ અતિ પ્રેમી ઇંદુભાઈને પોતાનેજ ભોગવવું પડ્યું. ભલા વૃદ્ધ પુરૂષોની આવી સ્થિતિ અતિ દયા જનક અને શોચનીય છે. એ પરથી જીવાનીઆ-ઓએ ચેતતા રહી પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા એવાં કારણોથી દુઃખી થતી અટકાવવી જોઈએ. તેમ છતાં પ્રારબ્ધ યોગે આ સ્થળે આ બેઠે નિર્દોષ કુટુંબ બાળગોપાળ સાથે આનંદમાં વખત કહાડતા હતા, અને “ સંતોષી તે સદા સુખી ” એ કહેવતને ખરી પાડતા હતા.

૪૪. રા. માણેકલાલે M. A. પાસ કર્યા પછી તરતજ ઍંગ્લો જરમન વૉરની અંગ્રેજી કવિતા (War-Poem) રચી કાઢી તે નવસારીના તે વેળાના મુનસફ રા. વેણીશંકર શુક્લને વંચાવતાં પસંદ પડી. સુરતમાં જાણીતા અનુભવી અને સ્વતંત્ર વિચારના વકીલ રા. ગુલાબદાસજીને તથા નવસારી હાર્દરકુલના વિદ્વાન હેડમાસ્તર રા. ધનજીશા પટેલને વંચાવતાં તેઓએ પણ પસંદ કરી. તેથી તે છપાવી મિત્રમંડળ માટે પ્રસિદ્ધિમાં મુકવા વિચાર થયો. એ અરસામાં શાંતિકુંવર સાથે માણેકલાલ પોતાના અકલેશ્વરના મિત્ર મોહનલાલ લલુભાઈ કાપડીઆને અને તેમના પત્ની કમળાને મળવા ગયા. કમળા માટે સૌ. ગજરાકુંવરે કવિતા લખેલી હતી અને જે સૌભાગ્ય કવિતામાં છપાઈ હતી, તે બેઠે બેનપણીએ વાંચી ગાઈ આનંદ મેળવ્યો. જેમાંની પ્રહેલી બે લીટી નીચે મુજબ છે. “ કમળા ગવરી મુજ બેનપણી, લખું પત્ર તને સગી જહેન ગણી.” આ વેળા રા. અનંતાનંદ પંડીત ભરૂચમાં માસ્તર હતા. તેથી તેમને War-Poem જતાવવાને મસે માણેકલાલ ભરૂચ ગયા. ત્યાં અનંતાનંદે આવકાર આપ્યો. અને

સૌ. વીરમતીએ માણેકલાલને મેમાન ગણીને કંઈક ખાવા આપ્યું. ખાતાં ખાતાં વસતો ચાલી. ઇંદુલાલને કાને અવાજ ગયો કે માણેકલાલ આવ્યા છે. તે વેળા તેમના મગજની રથીતિ ખગડેલી હતી. અને તેમને વહેમ અતિશય વધી ગયો હતો. જલાલપોરની વાત તરત ધ્યાનમાં આવતાંજ તેણે માણેકલાલ વિરૂધ લવારે કરવા માંડ્યો. ધોળે દીવસ માણેકલાલ છે કે કાઠ ખીજું છે તે જોવા તથા નક્કી કરવા છેક માણેકલાલના મ્હોડા આગળ સળગતો મીણુખતીનો ન્હાનો કકડો ધર્યો. માણેકલાલને આ દેખાવથી કંપારી છૂટી અને ઇંદુલાલની દયાજનક રથીતિ જોઈ ધણું દુઃખ પેદા થયું. જેમ તેમ ઘરમાંથી નીડળી આ અણુધારી પીડાથી મુક્ત થયા. સૌ. વીરમતીએ ઘણી દલગીરી દર્શાવી. અનંતાનંદ થોડે સુધી મુકવા આવ્યા. અને દીલાસો આપી માફ નહીં લગાડવા માણેકલાલને સમજાવ્યા. કહ્યું કે એકવાર મરહુમ રા. ગુલાબરાયને પણ એવીજ વીતાડી હતી. ઇંદુલાલને અસલથીજ વહેમ ધણો તે વધીને અર્થનો અનર્થજ કરે. જે પોતાનેજ નડે, અને જાતે કવિ એટલે કલ્પના શક્તિ ધણીજ, ખાપનો કુવે તે દૂખી મરવાનો, ફૂવામાં ઉતરે ખરા, પણ ઉતર્યા પછી ફસાય ત્યારે ખૂમ મારે. એમની કલ્પના હરેક તર્કશાસ્ત્ર (Logic) ને કુદી જતી. એમને પોતાને કલાકના કલાક સુધી સ્ત્રીઓને સુધારવાને બહાને સ્ત્રીઓ સાથે ખેસી વાણીવિનોદ કરવા બહુજ ગમતું. છતાં અન્ય પુરૂષ કાઈપણ સ્ત્રી સાથે કંઈ પણ વાત કરે તો તે તરતજ વહેમાઈ ગમે તે જાહેર કરવા ચૂકતા નહીં. શેક્સ્પીયરે “ પોલોનીઅસ ”નો ચિતાર આપ્યો તે વેળા ઇંદુલાલને ભાગ્યેજ યાદ કર્યા હશે. આવી પ્રકૃતિ વૃદ્ધાવસ્થાની નબળાઈને લીધે હોય એમ જણાય છે. પરંતુ એ સ્વભાવ એમના પુત્ર વધુને પુષ્કળ

ત્રાસ દાયક નીવડી, તેમના મનને ઉદ્દેગકર થઈ પડે એ સ્વાભાવિક છે, તેઓ તેમ નહીં ગણે એ તેમની મોટાઈ અને વડીલ પ્રત્યેની પૂજ્ય શુદ્ધિ છે. તેને માટે તેમને ધન્યવાદ ધટે છે. પરંતુ એનો ખ્યાલ ઇંદુભાઈને ભાગ્યેજ હશે. આ સઘળું શાંતિકુંવર આગળ માણેકલાલે વર્ણવી બતાવ્યું ત્યારે તેમને અતિશય માહું લાગ્યું. છતાં ક્ષમાનો ગુણ સ્વીકારી છેવટ સુધી શાંતિકુંવરે ઇંદુભાઈને માહું લાગવા જેવું એક પણ વેણ કહ્યું નથી. એ રીતે શાંતિકુંવરે કપટ રહિત, ભોળા પણ માયાળુ સ્વભાવથી પતિ પ્રત્યે પૂર્ણ પ્રેમ રાખી સર્વ તરફ સ્નેહદષ્ટિ દર્શાવી સર્વના મન આકર્ષી લીધાં હતાં.

દોહરો.

કપટ ગાંઠ મનમેં નહીં, સખસો સરલ સ્વભાવ;

નારાયણ તા બક્તકી, લગી કીનારે નાવ.

૧

૪૫. હવે માણેકલાલનું સુરત પાછા ફરવું થયું. એ દરમ્યાન કઠોરના દાવજી અહમદજી માળુ એક કેસમાં એમને કઠોર તેડી ગયા. સુરતની નજીક હોવાથી તેમના આગ્રહથી તથા રા. મોતીલાલ ચંદ્ર-શંકર અને શેઠ બીખાજી ભૂતાજી વગેરેનો આગ્રહ જોઈ સને ૧૯૧૫ ના નવેંબર માસમાં કઠોર જઈ ત્યાં વકાલત શરૂ કરી સહકુલંબ કઠોર આવી રહ્યા. એ દરમ્યાન કઠોર જેવા એકાંત સ્થળમાં L.I. M. (હાયદાના ખાં) મો અભ્યાસ થશે એમ ધારી તે શરૂ કર્યો. L.L. M. ની પરીક્ષા સને ૧૯૧૬ ના માર્ચ માસમાં પાસ કરી. એ અરસામાં કઠોરમાં શાંતિકુંવરે એવી કામળતા બતાવી કે “આખા કઠોરમાં છે કીર્તિ ઘેરેઘેર” ન્હાના મોટાં તમામ સ્ત્રી પુરુષો એકે અવાજે એમના અતિશય વખાણ કરી રહ્યાં છે. અહીં

એ દેવાંશી ભાગ્યશાળી લક્ષ્મી સ્વરૂપ બહુ સારી હતી એમ હરેકના મ્હોઝામાંથી સ્વાભાવિક પ્રશંસા વાક્ય નીકળી રહ્યાં છે. કઠોરમાં માતૃશ્રી શ્યામકુંવર, માણેકલાલ, સૌ. પાર્વતી, શાંતિકુંવર, ઇંદુ તથા વિલાસ, ચીમન તથા તેની સ્ત્રી રૂપમણી વગેરે આનંદમાં દીવસ ગાળતા હતા. તે આનંદમાં વૃદ્ધિ થવા શાંતિકુંવરને પુત્ર પ્રસવ થવાથી અલૌકિક આનંદ થઈ રહ્યો. હવે એ નવો ઉદ્યમ ચાલ્યો. પ્રથમ ક્રીકા નવસારીમાં થયો હતો તેનું નામ સત્યલાલ પાડયું હતું તે અસત્ય જગતને છોડી એક વરસનો થઈ ગુજરી ગયો. અને આ બીજા ક્રીકા દશ અગીઆર મહીનાના થવા પામ્યા. રોજ હાલરડાં ગવાતાં હતાં. ખાસ અંગ્રેજી હાલરડાં રચાયલાં મોઢે પણ થઈ ગયાં. એ હાલરડાં ની. ૧૩ થી જામ્યાં છે. પણ “રોગનું ધર ખાંસી” તેમ ક્રીકાને ખાંસી થઈ. તે વધી પડી ડાકટરોની દવા ચાલુ થઈ. પરિણામ એ થયું કે ક્રીકાએ બધાના મોઢાં રીકાં કરી દીધાં. છેલ્લી ક્ષણે શાંતિકુંવર સામું એકી ટસે નજર મીલાવી એકી ટસે જોતાં ક્રીકાએ ડોકી નાંખી દીધી. આ અપૂર્વ આનંદજનક પુત્ર, અતિ રૂપાળો, રઢીઆળો, વિશાળ પ્રકૃષ્ઠિત નેત્ર કમળવાળો, રાજીવ લોચન પ્રાણી કોઈ કારમી, અલૌકિક, અણીઆળી, જાદુભરી, કામણગારી, આંખો વાળો જીવ, સર્વને રડાવી જોત જોતામાં ચાલતો થયો. આ માઠો બનાવ તા. ૧૬-૮-૧૯ ને રોજ બન્યો. સુખનું એક નાનું અમથું સ્વપ્નું થઈ ગયું. શાંતિકુંવરે “ઓ પ્રભુ, તું આપે છે શું કામ, અને આપે છે તો પાછા કેમ ઝુટાવી લે છે?” એમ કહી વૈર્ય ધાર્યું. એ ધા જાણે એકજ દીવસમાં રૂઝાતો જણાયો. ભગવદ્ગીતાદિ જ્ઞાનની વેદાન્ત વાણીથી બનેલી અમરકારી અસર કરતી દવાથી દીલાસો મળ્યો “કાના સુત કાની ત્રિયા, કાના માને ખાપે?”

એવાં એવાં વચનોથી મનનું સમાધાન કર્યું. આ પ્રમાણે કેટલેક વખતે સઘળું વિસારે પડ્યું. વળી સંસાર સારો ચાલવા માડ્યો. માણેકલાલની વખતો વખતની વેદાન્ત વાણીથી તથા માણેકલાલના રચેલા બોધામૃત નામના વેદાન્ત પુસ્તકથી તેમજ મરહુમ રા. રા. લલુભાઈ ગોરધનદાસની અન્તિમ વાણી રૂપે પ્રકટ થયેલા બીજા ભાગથી શાંતિકુંવરના મનનું સમાધાન થયું. શાંતિકુંવરને વેદાન્તનો બોધ ચિત્તમાં ચોટ્યો હતો. કઠોરમાં એક દીવસ માણેકલાલ કારે ગયેલા હતા. તે વેળા ચીમને તથા શાંતિકુંવરે તથા માતૃશ્રી સ્યામ કુંવરે કાંઈ ગૃહ વ્યવસ્થા બાબતમાં બોલા ચાલી થાય અને એક બીજાના મન જિંયા થાય એવો વિષય શોધી કાઢી મઝા માની હશે. તે વખતનું તે દૃશ્ય શાંતિકુંવરના મગજમાં અજબ રીતે ભરાઈ બેસી કાંઈ ખૂણે ચોંટી રહેલું જણાયું. સંસાર સ્વપ્નવત્ મિથ્યા છે એ વાતનું વિસ્મરણ થયું, માણેકલાલ સાથે રહીને મ્હોટો ગુણ તો શાંતિકુંવરમાં એ આવ્યો હતો કે રીસનો છાંટો નહીં. માણેકલાલે રચેલી પંદર તીથી મોઢે કરેલી જે ની. ૧૪ થી છાપી છે. તે ગરબીથી લાભ એ થયો કે રીસાળ સ્વભાવ કદી દેખાડેલો નહીં. બલકે આચાર, પ્રચારમાં પણ મુદ્દલ રીસ ન રાખતાં એકદમ “ નક-ટાઇ હોય તેમ ” જાણે કંઈ થયુંજ નથી. એમ મનવાળી કામ બાગળ ચલાવતા; અને ગાડું સરલ ગમડાવતા. તેમ છતાં પોતાનો કુદરતી તીખો સ્વભાવ આ વેળા કાણુ જાણે ક્યાં લપાઈ છુપાઈ રહ્યો કે તે વેળા સાંભળેલા અસહ્ય વેણો મરણ વેળા વૃત્તિ ઉપરનો કાણુ ખસી જતાં હૃદયબેદી બાણરૂપે બહાર પડ્યા. માણેકલાલ બહારથી આવ્યા એટલે એને ખબર પડી. એમણે પણ બેઠે પક્ષને શાંત પાડતાં માતૃશ્રીને બોલું નહીં લાગે તેમ બેઠેને કહેવાનું તે

કહ્યું, તેથી પણ શાંતિકુંવરના મનમાં એમ આવ્યું હશે કે “ આ ધરમાં મારું કોઈ નથી. ” ત્રણ દીવસ એની એ વાત ચાલી પછી સહુ શાંત પડ્યું.

૪૬. દશા નાગર વણિક પરિષદનું વડનગર મુકામે પ્રથમ અધિવેશન તારીખ ૨-૪-૨૦ ને રોજ થયું. એ અવસરનો લાલ લેવા માણેકલાલ તથા શાંતિકુંવર બે ચાર દીવસ અગાઉ વડનગર જવા નીકળ્યા. દશાનાગર વણિકોના ઇષ્ટદેવ શ્રી હાટકેશ્વર મહાદેવનું પુણ્ય વડું સ્થળ વડનગર છે ત્યાં જવાની હોંસ આ નિમિત્તે પરિપૂર્ણ થઈ. માતૃશ્રી સ્યામકુંવર પાસે કઠારમાં ઇંદુ વિભાસ રહ્યા. એ વેળા માતૃશ્રીએ આ પ્રમાણે મોટી મદદ આપી સંગવડ કરી આપી. અમદાવાદ ઉતર્યા. રા. ભગવાનલાલ કશનલાલને ત્યાં મુકામ કરી તેમને સાથે લીધા. મોવાડેથી સૌ. પાર્વતી પણ આવ્યા. ગોર બાપુલાલ કડીથી પધાર્યા. આ મુજબ વડનગરમાં સર્વેનો ભેટો થયો. ત્યાં સારો ખંડો મુકામ માટે મળ્યો. માનપાન અને મોજમઝામાં આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો. સૌ. શાંતિકુંવર, મીસીસખરરીવાળા શાંતિ ગવરીના એડી ડી કાંપ યાને સહચરી થઈ, સર્વ શુભ કાર્યમાં ભાગ લેવા લાગ્યા. શાંતિકુંવરે “ સ્ત્રી કેળવણી ” નો ઠરાવ મુકી પરીષદમાં બાપણ આવ્યું. તે ની. ૧૫ થી છાપ્યું છે. ૩૧. ૧૨૫) સવાસો શાંતિકુંવરે પરિષદના ફંડમાં ભર્યા. એમના બાપણના વખાણ સહદય સાક્ષર રાજેશ્રી સી, પી, મણીઆરે ઉત્તમ શબ્દોમાં કર્યા. હાલ એ સાક્ષર ત્યાર બાદ સ્વર્ગવાસી થયા છે, પણ તેમને હજી ઘણાં સંભારે છે. સૌ. શાંતિકુંવરે આપેલા આ બાપણ સંબંધમાં શાંતિ ત્રિમાસિકના પ્રથમ અંકમાં પાન ૧૬ ઉપર શાંતિકુંવર મારે નીચે પ્રમાણે લેખ પ્રગટ થયો છે. ” ઠરાવ ૪ થી આ

પરિણામ “શ્રી કૃષ્ણવણી” ઉપર વધુ લક્ષ આપવા દરેક જ્ઞાતિ જનને આમ્રહ કરે છે. ” આ હરાવ સુરત નિવાસી અ. સૌ. શાંતિકુંવર માણેકલાલ મુતરીઆએ રજુ કરી તેના ઉપર ઉત્તમ રીતે વિવેચન કરતાં જણાવ્યું હતું કે—“કૃષ્ણવણી એ પારસમણી છે, સ્ત્રીઓ નરકનું દાર નહીં પણ રત્નની ખાણ છે, હવે પારસમણી અને રત્નનો મેળાપ થાય ત્યારે તેમાંથી કેટલી સુંદરતા દીસી આવે છે! સ્ત્રીઓને નરકનું દાર મળુનાર, સ્ત્રીઓને તેવી કૃષ્ણવણી આપે છે માટે તે તેવી બને છે, પણ જો તેજ સ્ત્રીઓને કૃષ્ણવણી જેવા પારસમણીનો યોગ કરાવો તો ખજી તેનો અગઅગાટ કોઈ ઉત્તમ રીતનો માલમ પડી આવશે, કન્યા કૃષ્ણવણી અને સ્ત્રી કૃષ્ણવણીઉપરજ આપણી જ્ઞાતિની ઉન્નતિનો આધાર છે, કારણ કે તે ભારી પત્નિઓ અને માતાઓ બનવાની છે તેમના વડેજ તમારે તમારા ગૃહસંસાર ઉજળવાના છે, વિગેરે ઉત્તમ રીતે વિવેચન કર્યું હતું, ” ત્યારબાદ કઠોર પાછા આવવું થયું.

૪૭. હવે સુરતમાં રા. હોટાલાલભાઈના ત્રીજા પુત્ર શ્રીધરલાલ હોં ખાણુભાઈના લગ્ન થવાના હતા. ધાંગમે આ વેળા હોટાલાલભાઈ કૃષ્ણવણી ખાતાના ઉપરી હતા. તેથી મંડળા ધાંગમેથી સુરત આવવાની હતી. કઠોરથી પણ બધાએ આ લગ્નમાં ભાગ લેવા સુરત જવું જોઈએ. માણેકલાલે કહ્યું કે એટલા આગળથી સુરત જવું સાઈ નથી. તમે સગર્ભા છે. તમારી તબીબત એવી નથી કે ત્યાં તમે સર્વને રાજી રાખી લગ્નમાં ભાગ લઈ શકશો. “ ના મ્હારે નવાં છુગડાં મારે મારે તથા હોઠરીઓ મારે લેવાના છે. ” કહી સુરત જવા ઉતાવળ કરી. અને સર્વે ઇચ્છાને વશ થઈ સુરત આવ્યા. પણ માણેકલાલને

વચમાં વચમાં કાંઈ કોઈ દીવસ કેસને માટે કઠોર જવું થતું, આ મુજબ એક દીવસ માણેકલાલની કઠોરમાં એરહાજરી દરમ્યાન ચડેલો ગર્ભ અધુરે ગયો. અને આ વાત કોઈને જણાવવામાં આવી નહીં, સુમ રાખવાની આ ભૂલ આખરે શાંતિકુંવરના અવસાનનું કારણ થઈ પડી. માતૃશ્રી શ્યામકુંવરને પણ કંઈ નહીં અને પોતેજ છાની વ્યવસ્થા કરી જાણે “રમત” હોય, અને કાંઈ બન્યુંજ નથી એમ જરાએ ગણકાર્યું નહીં. નાદાની અથવા ભૂલ અથવા બે દરકારી ક્યાં અને ક્યારે નડે તેની આ ભણેલી સમજી કાઢી બાંધતે આવી બાળકમાં ખીન અનુભવી હોવાથી ખમર રહી નહીં. “આત્મભોગનું રહસ્ય” પોતે જાણતી હોય તેમ પોતે દુઃખ વેડી લેવું, દુઃખની દરકાર કરવી નહીં, એવી સમજની હદ ઓળંગાઈ. કાંઈ દીવસ દૂર સુધી પગે ચાલવાનો મ્હાવરો નહીં છતાં લુગડાં વસાવવાની હોંસમાં તેજ દીવસે છેક મોટે મંદીર સુધી ભટકવા ગયા. સાંજે બાલાજી આગળ ન્યાત જમતી હતી ત્યાં આવી સ્થીતિ છતાં જમવા ગયા. બધાએ એને સાજી ધારી જવા દીધી પરંતુ વસ્ત્ર બગડશે-દેહ રૂપી વસ્ત્ર બગડશે, એવો તો ખ્યાલ રાખ્યોજ નહીં. માતૃશ્રી શ્યામકુંવરે શીખામણ દીધી કે ખાટું ખાતી નહીં. જરા શીરો ખાજે. આવી સ્થીતિમાં તેલની પુરી તેલના ઓળા વગેરે ખાવાને બદલે ન્યાતમાં ચીકટ વધે એવો ઘીનો શીરો ખાધો. અને ખટાશ ચાખી કે નહીં તે તો તેનું મન જાણે. કેમકે ખાધાથી શું થાય એવી જેની સમજ હતી, “જીવ તું શાને ચિંતા ધરે, કૃષ્ણને કરવું હોય તેમ કરે” એ સિદ્ધાંતનો અનર્થ કર્યો. “ઝેરાંની છુદ્ધ પગની પાનીએ” એ કહેવત સિદ્ધ કરી. એનું પરિણામ તરતજ ભયંકર થાત. પણ તેમ ન થતાં ધીરે ધીરે શરીરમાં વ્યાધિ પ્રગટ થઈ આખરે તેજ નિમિત્તે અવ-

સાન થયું હોય એમ સખળ શંકા ઉત્પન્ન થઇ. પોતે સ્ત્રીઓનો
 તનદુરસ્તી ઉપર લાપણુ આપેલું (જે ની. ૧૬ થી છાપ્યું છે) તેમ
 છતાં પોતાના શરીર માટે પોતે દરકાર રાખી નહીં. આ વખતથી
 જીર્ણોત્તર લાગુ પડ્યો. ખંદાર પણ સખત તાવ ભરી થયો. ખાણ-
 ભાઈના લક્ષમાં સતત પથારી વશ રહી કાંઈ ચીજ જીલ ઉપર મુકાઈ
 નહીં. તાવ તો ધીકે. અનેક તાવ ઉતારણુ ઔષધી કર્યા છતાં તેની કંઈ
 દીક્રી લાગી નહીં. એવામાં ચીમનલાઇ લીલી ટુંકી દ્રાક્ષ લાખ્યા તે
 ખાધી. તે દીવસે તો શીત આવ્યા. ઝોલા છૂટ્યા. અને આશા મુકાઈ.
 એક તરફ લક્ષ્મીના ધામધુમ અને બીજી તરફ આ ચિંતાતુર સ્થિતિ. થનાર
 વસ્તુ કેવી રીતે થાય છે, તે મનન કરવા જેવા પ્રસંગ જેને આવે છે તેજ
 તેમજ અનુભવ મેળવે છે. પોતાના શરીર તરફ બેદરકાર રહેનાર સ્ત્રીઓને
 આચારી ભારે ધડો લેવાનો છે. પરંતુ આ સમયે છતાં “જન્મને ત્રીજી-
 વાર ફરી જવાખ દીધો કે ની” એમ કહી ખુશ થયાં. નાદાનીનો એક
 નાનો દાખલો રમતને ખાતર લખીએ તો તે અરથાને ગણાશે નહીં.
 પ્રથમ મુંબઈમાં આવો એક હસવા જેવા પ્રયોગ શાંતિકુંવર કરતા
 હતા. મુંબાઈમાં ચાડી ઘોડા મોટર વગેરે વજ્રા અને માતરકથી
 આવે તેમાં વળી નવું નવું મુંબઈ જોયલું એટલે સામી ચાડીઓ આવે
 ત્યારે પૂછીએ કે તમે જોઈને કેમ આલતા નથી. તો શ્રીમુત્ત કવીશ્વર
 દલપતરામના મિથ્યામિમાની જીવરામ લટની માફક જવાબ દેતા કે
 “જાણી જોઈને સામા જવાનો પ્રયોગ (Experiment) કરે છું.
 આજકાલ અને અતુર એટલે ચાડી ઘોડામાં સપડાયા નહીં. પરંતુ આ
 લઘુ પ્રયોગ જેવોજ પ્રયોગ શાંતિકુંવરે આ ગંબીર મંદવાડમાં અપુરે
 ગમતની વાત ગુપ્ત સમજી કર્યો. પ્રભુકૃપા અને લાભપ્રવૃત્તિ તેને જો
 તો ખસી ગયા. ધીરે ધીરે તાવ ઉતરી. પણ રોગરગમાં રાગ મોડી

રહો. ત્યાર પછી એના મનથી અને બધાના મનથી એમ જણાયું કે એની તખ્તીઅત સુધરી. પણ તલકઅંદ વૈદની દવા ચાલતી હતી. તેણે તો ધારેલું કે લાંબો વખત દવા લેવાની જરૂર છે. અને આખરે શું થશે તે પણ તેમણે તો જાણી લીધું હતું. ત્યારબાદ બધાનું કઠોર જવું થયું. ત્યાંના બાહોશ ડાક્ટરેની દવા ચાલુ રાખી હોત તો પણ સર્વને સંતોષ રહેત. પરંતુ દવાનું આગસ અને કંટાળો સ્ત્રીઓને નડે છે. હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીઓને સુવાવડ એજ ઘણુંખરૂં જારી નાખે છે. હિંદુ સ્ત્રીઓ આ રોગથી વગર મોતે અકાળ મરણને શરણુ આપ છે. તેમાં આ એક નવો નંખર ઉમેરાયો. હવે શાંતિકુંવરને આ મંદવાડની એ અસર થઈ કે અણુશક્તિ દિન પ્રતિ-દિન વધવા લાગી. લોહી ઉડવા લાગ્યું. ખવાવું ઓછું થયું. હાડકા દેખાવા લાગ્યા. હાડકાં તાવ ખરો. તોપણ સીનાથી સર્વ કામકાજ હોંસભેર થાય, તેથી સાઈ છે એમ મણાવા લાગ્યું. એનું દુઃખ બીજાના ધ્યાનમાં શું આવે ? એ આવવા દેય નહીં. દેખાડો કરે નહીં. બધાની દાઝ જાણે, ખરી સ્થિતિ જાહેર કરે તો ઠોંગ કરે છે એમ કહેવાની બીતિથી ન છૂટકેજ પોતાનું દુઃખ જણાવે. આ ગ્રથાણે સારી તખ્તીઅત ચાલે છે એમ બહારથી જણાવા માંડ્યું. જિવામાં માતૃશ્રીની તખ્તીઅત પણ બરાબર ચાલે નહીં. (એ વેળા માતૃશ્રીની તખ્તીઅત મંબંધમાં મળેલો પત્ર ની. ૧૭. થી જાણ્યો છે.) સર્વ મંજેગો જેતાં કઠોર છોડી સુસ્ત પોતાના વતનમાં રહેવા માલે-લાલે વિચાર કર્યો. પણ જે કેસો લીધેલા તે છૂટે નહીં. અને રોગ છોડવાનો પ્રસંગ આવે નહીં. આ મુઠવણે માણસના મનની સ્થિતિને અસ્ત વ્યસ્ત કરી નાંખી. પણ શાંતિકુંવરે ધૈર્ય ધર્યું અને કાયમ રાખ્યું, અને માણેકલાલના હાલતા મગજને ટેકરી રાખ્યું.

૪૮. એવામાં પેટલાદ વાસી જ્ઞાતિ ભાઈઓના આગ્રહથી શાંતિ-
કુંવર તથા હાલુવિલાસ સહ રા. માણેકલાલનું પેટલાદ જવું થયું. તે
દરમ્યાન સૌ. શાંતિકુંવરે ત્યાંના ઓ વર્ષને બોધ આપી એવું તો
વશી કરણ કીધું કે તેમને તેની બહુ સારી અસર થઈ અને તેઓ
અદ્યાપિ સુધી શાંતિકુંવરને સરસ્વતી દેવીનો અવતાર માની તેમને
દેવી તરીકે પૂજ્ય ગણે છે. અને તેમના બોધ મુજબ યથાર્થ વર્તે
છે. પેટલાદની દશાનામર જ્ઞાતિમાં મુખ્ય શેડીઆઓ રા. જોડાભાઈ
તથા જીભાઈ તથા ચુનીભાઈ આશીવાળા તથા રા. નાથાલાલ
જીનલાલ તથા રા. સોમાભાઈ તથા રા. મડબહાસ વગેરે સર્વ
પંચ સમસ્ત આ દંપતી હિંદુ સ્વાભાવિક સ્નેહ પૂર્ણ રીતે પ્રદર્શિત
કરે છે. મણિ માણેકની પરીક્ષા ઝવેરી કરી શકે છે. સુજન સર્વત્ર
સાફ દેખે છે.

૪૯. પેટલાદથી કઠોર પાછા આવ્યા પછી કેટલેક વખતે
તા. ૮-૩-૨૧ ને રોજ એક નોટીસ અહમદ હરીફ નામના સખસે રા.
માણેકલાલને આપી કે “ તમારે કઠોરનું ઘર બાંહે છે તે તા. ૮-૪-૨૧
ને રોજ ખાલી કરવું. ” માણેકલાલ વરસોથી રાખેલું ઘર એ નોટી-
સને માન આપી ખાલી કર્યું નહીં. એવી સર્વની ધારણા હતી.
પરંતુ દાવજી અહમદ માણુ પ્રથમ કઠોર તેડી ગયેલો તે મરણ પામ્યો
હતો અને તેની વારસ તેની બહેનો જે આફ્રીકામાં છે તેને તેની
ચીલકતનો મોટો ભાગ મળ્યો હતો. તેમનો કુલ મુખત્યાર હાલમાં
આ નોટીસ આપનાર અહમદ હરીફ હતો. માણુ માણેકલાલને
કઠોર ભાવેલો અને હરીફ હવે ઘર ખાલી કર્યો છે તો કઠોર સાથે
હવે ધંધારે લેણું નથી. એમ સમજ પડતાં કઠોરથી તેજ દીવસે
મુકામ ઉઠી માણેકલાલ કુટુંબ સહીત સુરત આવ્યા. માત્ર એક

લાશીસ કઠોર ખાતે ખીજ એક મકાનમાં રાખી. સરકારી વકીલના
 ઓફીસ રોજનાં તા. ૧૧-૩-૨૧ ને રોજ લખી મોકલ્યું. પણ
 તે તા. ૧૬-૬-૨૧ સુધી મંજૂર થયું નહીં. અને સૌ. શાંતિકુંવરના
 અવસાન આગમ્ય ત્રણ દીવસ પહેલાં પણ કઠોર સરકારી ફાજલારી
 કેસ ચલાવવા જવું પડ્યું. એક તરફ માજી શ્યામકુંવરની ગંભીર
 માંદગી-મરણ પથારી-તેમાંથી શાંતિકુંવરે તથા મોટા ભાઈ છોટા-
 લાલના મોટી દીકરી સૌ. સરસ્વતી બહેને રૂડી સારવાર તથા મ્હાવજત
 કરી માતાજીની તબીબત ટગમગ ઠેકાણે આણી. પરંતુ શાંતિકુંવરને
 થયલા અખંડ ઉજાગરાએ તેની પ્રથમની નખળાઇમાં ઉમેરા કીધો.
 તેમ છતાં સુરતમાં તા. ૨૦-૫-૨૧ ને રોજ શ્રીયુત્ ગાંધીજી પધાર્યા
 તેના મેલાવડામાં સવાર સાંજ હાજર રહી નાણાં ભરી રાજ થયા.
 સ્વ કર્તવ્ય પરાયણ થવું, સ્વભાગે પણ ગૃહ વ્યવસ્થા તરફ ના કહેવા
 છતાં અતિશય કાળજી અને મમત રાખવો, આ સર્વ દુઃખમાં
 અથાણા પાપડ મુરખા સખત મના કરવા છતાં એકલે હાથે તૈયાર
 કરવા, માલમસાલા આણી આપવા ના કહ્યા છતાં પાસે પૈસા અને
 ગૃહવ્યવસ્થા હાથમાં એટલે માણેકલાલ કઠોર જાય તે દીવસે
 એવું એવું તૈયાર કરવું, આવી હોંસ પુરી પાડવા આ સખળું
 મરી તફડીને કરવા છતાં, અને પોતાનાથી પેટ પૂર ખવાતું નથી
 એમ જણાવવા છતાં દુઃખ ખમવાની સહન શીલતા રાખવી, હરેક
 કાર્યને ઉમંગ તેમાં જેને તેને જમવા તેડવા જમાડવા વગેરે હરેક
 હોંસ નિર્દોષ સુજનતાથી પુરી પાડવી-એમ કરી સમય કહાડવા માંડ્યો.
 દોઢ દીવસ આજ્ઞા તેડેલી નહીં છતાં, જણે આત્મ ભોગનું રહસ્ય
 સમજવતા હોય અને પાપડ અથાણા મુરખા પોતાના અવસાન પછી
 પાછળથી પતિને કામ આવશે એમ સમજી તૈયાર કર્યા હોયની મતે

અન્યું. પતિની મુઝવણ હર પ્રકારે દુર કરવાનો દરેક પ્રયાસ હતો. જમરાજ તો માણેકલાલ પાસે એક માણસ માગતો હતો. અને તે માણેકલાલ પાસે લીધા વિના નહીં છોડે. અને માણેકલાલ પોતાની માતૃશ્રીને કે પોતાની પત્નીને આપવા કરતાં પોતાની મોટી ઉમરમાં પોતે જવું રખેને પસંદ કરે. તે બધી મુઝવણનો નીકાલ પોતેજ જમનો ભોગ થઈ આ દુઃખદ રીતે કાઢી. પેટમાં દુઃખાણું પાછું જારી થયું. એક દીવસ કઠોર રોકાયા તે ગેર હાજરીમાં દવા કરવી બંધ કરી દીધી. અને જાણે હમેશને માટે સાફ થઈ ગયું હોય તેમ મરતાં પહેલાં પંદર દીવસ ઉપર તો રસોઈનો જાતે સમારંભ કરી કંઈકને જમવા તેડી સર્વ વસ્તુ તૈયાર કરી જમાડ્યા, અને પછી પોતાના લાઈ ચીમનલાલ વલસાડમાં રેલ્વે નોકર છે. ત્યાં તેને મળવા જવા, હવા ફેર કરવા, જગાફેર કરવા, ઈચ્છા કરી તરતજ કાગળ લખ્યો. જેથી શાંતિકુંવરનો નાનો લાઈ રમણ જે વલસાડ હતો તે સુરત તેડવા આવ્યો; પરંતુ તેજ દિવસે પાછો પેટમાં સખત દુઃખાવો થઈ આવ્યો. અધુરે ગયેલું ત્યારનું કંઈ મેલું રહી ગયું હોય તેથી અથવા બીજા કોઈ કારણથી પેટનો કે પેદુનો દુઃખાવો છે તે સમજાયું નહિ. રમણ તેડવા આવેલો તે આવી સ્થિતિ જોઈને દવાદોષ સારવારમાં તથા ગૃહ વ્યવસ્થામાં રોકાઈ ગયો અને ત્રણ ચાર દિવસે ડોક્ટરની દવાથી ફેર પડ્યો એટલે રમણને વલસાડ મોકલી દીધો. બીજે દિવસે શાંતિકુંવરના આગ્રહથી તેને તથા ઈદુવિલાસને તેડી માણેકલાલ વલસાડ જવા નીકળ્યા. જતી વેળા દુઃખાવો હતો છતાં જવાની હોંસમાં તે વાત છુપાવા માંડી. વલસાડમાં પોતાના પિતાને તથા લાઈચીને મળવા જવા માટે ના કહેલી ઠીક લાગે નહિ તેથી એક માડીમાં આજળ વધ્યા. સુરતથી ટીકીટ કરાવી વલસાડ આવી

પહેંચ્યા. ત્યાં વરસાદ ધણેજ હતો. જેમ તેમ મુકાબ પર પહેંચ્યા. નસીબ સંજોગે ત્યાં એમના ભાબીના હાથ એકબા ન હોવાથી શાંતિકુંવરે ચૂલો સંભાળ્યો. વગર મોણનો લોટ એના બાપે બાંધેલા તેની બે ઘઉંની રોટલી દુઃખતે પેટે ખાધી. ત્યાં દશપંદર દિવસ રહેશે એમ સમજી માણેકલાલ પાછા ફર્યા અને કહેતા ગયા કે કામ પડે તો તેડાવજો. બીજે દિવસે કંઈ ખખર આવ્યા નહિ. રમણ વલસાડથી અમદાવાદ જવાનો હતો તેથી સુરત સ્ટેશન ઉપર માણેકલાલે ખખર કાઢી પણ રમણને દોઠો નહિ. એક દિવસ વાટ જોવી એમ ધારી માણેકલાલ ઘેર આવ્યા. બીજે દિવસે ચીમનનો પત્ર આવ્યો કે અહિં બહેનને દુઃખાવો વિશેષ છે. પીયકારી (saini) થી ઝાડો થયો છે. ત્રણ ત્રણ દાકતરો આવે છે પણ કંઈ ફાયદો જણાતો નથી. તેથી તમારા દાકતરની સલાહ લઈને આવો. પત્ર વાંચી ગભરાટમાં બાઈ છોટાલાલને ખખર આપી. માતૃશ્રીએ કપિલાશંકર વૈદ્યને તેડી જવા સલાહ આપી. માણેકલાલ ડોક્ટર કપિલાશંકરને ત્યાંજ જમી લઈ તેને સાથે લઈ વલસાડ ગયા. તો ત્યાં ખખર મળ્યાં કે શાંતિકુંવર ચિમન વગેરે સુરત ગયા છે. આ પ્રમાણે વિયોગ થવાની સરખાત થઈ. આ દુઃખણું મટશે નહિ એવી ખાતરી થઈ હશે તેથી સુરત પાછા ફર્યા જણાય છે. સામી આગમાં તપાસેલી પણ પવન વેગે જાય તેમાં માણસના ચહેરા પણ જણાય નહિ તો પોતાના માણસ તેમાં પેસે-જર છે કે નહિ તે શી ખખર પડે? અહિં એ લોક સુરત આવી ઘેર ઉતર્યા પણ ધરતી કુંચી માણેકલાલ પાસે હતી એટલે શું કરશે એ વિચાર થઈ પડ્યો. પરંતુ સુરતમાં આવતા બાણભાઈ બીજી કુંચીઓ લઈ આવ્યા, તાણું ખોલ્યું અને ધરમાં દાખલ થયા. ચીમન વલસાડ પાછો ગયો. અહિં તો દુઃખાવો સમય નહિ એવો

સખત આલુ થયો. ટલવલાટ ધણો ચાલ્યો, કંઈક ઉપચારથી દુઃખાવો જરા શમ્યો. રાતે દશ વાગે માણેકલાલ આવી પહોંચ્યા અને ડોક્ટર કપિલાશંકરે એક પડિકું આપ્યું. રાતમાં ફરી તેને તેડવા જવા આગ્રહ થયો. તેડી લાવ્યા તેમણે બીજું પડિકું આપ્યું પણ શ્વાસ ઉપડ્યો છે એમ તેને જણાતાં તે તરતજ ઘેર દોડ્યા અને પેટ પર ચોપડવાની દવા પવન વેગે ભઈ આવ્યા. પણ મામલો ખમ્મડતો ગયો. હવે ધીરજ રહી નહિ, અને શાંતિકુંવરે ઉધનાવાળા ડોક્ટરને ફરી તેડાવ્યા. તે આવ્યા તેમની જે દવાથી અગાઉ મટ્યું હતું તે તેમણે ચાલુ કરી પણ આ વખત ટાકી લાગી નહિ જુલાય આપ્યાથી મહા મહેનતે ઝાડો થયો છતાં દુઃખાવો મટ્યો નહિ. ત્યારે પિચકારી (spasm) આપી તેથી મોટું આંતરડાં સાફ થયું પણ નાના આંતરડાંમાં કે કોઈ બીજે સ્થળે મેલ કે મેલ રહી ગયું. કંઈ સમજાયું નહિ. નાડ જલદી ચાલવા લાગી. હાથ પગ (Extremities) ઠંડા થતાં જણાયા, અને બીજે ડોક્ટર લાવવા દરદીએ ઈચ્છા જણાવી ત્યારે ડોક્ટર મનંત રાયજીને તેડાવ્યા તેમણે દવા આપી પેટમાં દુઃખતું મટાડ્યું. પણ હવે પેટ ચઢવા માંડ્યું. પ્રથમથીજ પાણી કે દવા ટકવાની મુશ્કેલી હતી. ઝોકારી થતાં નીકળી જતું હતું રાઇનું પોટિશ કરી બરફ સાથે પાણી કે દવા જે આપીએ તે હવે ટકવા લાગ્યું. પણ બીજે દિવસે ડોક્ટર આવ્યા ત્યારે તેમણે જણાવ્યું કે ગમે તે કારણ હોય પણ હાર્ટ નબળું પડતું જાય છે. આ પ્રમાણે હૃદયની નબળાઇ જોઈ ડોક્ટરે એંશી ટકા આશા છોડી પણ દવા ચાલુ રાખવા મોકલી. આવેલા ત્રિલેખ (Delirium) સરૂ થઇ ચૂક્યો હતો. અસમંજસ વાડ્યો મોહાતા હતા. “પતિ ! તમે મને કહાડી મૂકો ? એમ મને પડવાના

વાક્યો નીકળવા માંડ્યા. ઘડીમાં ભાન અને ઘડિમાં બે ભાન. પંખો નખાતો હતો તે પંખાની કાલી દાંડી આંખે ઝાંખ આવેલી તેથી ઝાંખી દેખાય અને દવા કે પાણી પીવાનું યાદ આવે તેથી ખઠે કે “ પંખાની કાલી દાંડી પી જઈએ ? ” એમ અનેક વાંકી ચૂકી ગોઠવણો ચાલી. લૂગડા ખસેડવાનો ચાળો-ડાલોસનેપાત શરૂ થયો. ઘડિમાં હસે, ઘડીમાં રડે, લકવા, (Paralysis) ના તથા ઘેલછા (Hysteria) ના ચિન્હો જણાયા “ એમ કેમ કરો છો ? એમ કેમ કરો છો ? ” વગેરેના નવતરો દૃશ્ય નજર આગળ ખડો થયા તે દેખી કંઈ કંઈ લવારો કરવા માંડ્યો. ત્યાર પછી સાંભળનારનું કલેન્ડું ફાડી નાખે એવા દુઃખી અવાજે (Plaintive mood) માં એક લવારો (તા, ૧૮-૬-૨૧ ને રોજ સાંજે) અજબ પ્રકારનો થયો. તેથી સધળાનાં મન વીધાયાં “ રા. ભગવાનલાલ કસનલાલને ઉદ્દેશી કહેવા માંડ્યું. કે ” અરે ભગુભાઈ ! અહિં મારું કાંઈ નથી. તમે જુવો કે આ ઘરમાં મને શું સુખ છે ? તમે અમારી ચંપીને કેવું સુખ આપો છો ? અહિં તો હું તાપીએ પકું કે શું કરું ? કાલે જરૂર તાપીમાં પડીશ. ત્રણ દિવસથી નાટક થાય છે તે જોઉં છું. પણ હું બધુંએ સમજું છું. “ આ ઉલટી સ્થિતિ જોઈ ધીરજ નહિ રહેતાં માણેકલાલે મોટે ઘાંટે રડનાં કહ્યું “ શાંતિ ! શાંતિ ! આ શું ? ” તરત કંઈક ક્ષોભ પામી ભાનમાં બે ભાનમાં “ ના મારા વ્હાલા ! તારી શાન્તિ અહિંજ છે. તારી તરફથી મને કાંઈ દિવસ કંઈ દુઃખ થયું નથી. તારા જેવા પતિ ભવો ભવ મળજો. ” વગેરે લવારો ચાલ્યો. પછી વળી ભાનમાં હોય તેમ છેવટનો ચાળો સોંપવા માંડ્યો. “ હવે તમે તમારું તપાસી લો. રૂખિયા દલાણે કેમણે છે. નાગો દલાણે કેમણે દર દાગીના દલાણે મેં કંઈ મારા.

પિથેરીયાને આપ્યું નથી. જે મારાપર ખોટા આક્ષેપ મૂકશે તે-તે. તે
 “વળી કંઈક લાન આવ્યું. માણેકલાલે કહ્યું. ” મેં બધું તપાસી
 જોયું. બધું બરાબર છે. શીકર કરીશ નહિ. જે કહેશે તે જખ મારે
 છે. તેં કાંઈને કંઈ આપ્યું નથી. કંઈ જોયું થયું નથી ” હવે
 પોતે ખાતરી કરી લીધી કે છેલ્લી ધડી છે. પણ ચીમન આવ્યો
 નહિ. વચમાં ચીમન આવ્યો છે એવું લાન થયું “ હા લાખ ! ચીમન ”
 એમ કહી મન વાળ્યું. પાસે બેઠેલા સરસ્વતી બેનને વખતો વખત
 મણીબેન કહી સંબોધ્યા. કઠોરના જેયંગલાઈ ડોકટરના ધણીયાણી
 મણી બેન સાથે ઘણા બેનપણું તેથી તેમને યાદ કર્યા. અને પૂછ્યું.
 આ મણી બેન પણ આવ્યા છે કે ? ” “ હા ” નો જવાબ મળતાં
 સંતોષ મેળવ્યો. પરંતુ હવે બોલ ઉકુ ઉકુ બોલાતા હોય એમ લાગ્યું.
 જીલ થડકાતી ગઈ. ગભરાટમાં આમ જોય તે તેમ જોય. આવરા
 આવરા. નજર ફાટેલી, જોવામાં જાણે દષ્ટિ વાંચી વળી ગયેલી, આ
 વેળા જાણે પોતાની વ્હાલી મા પાર્વતીની વાટ જોઈ તેને મારેજ
 જીવ ટકાવી રાખ્યો હોયતી એમ જણાયું. તે આવશે એમ મંલવ
 ન હતો, મંદવાડ એવી ઝડપથી વધી ગયો કે ગભરામણનો લખેલો
 પત્ર તેને એટલામાં પહોંચે એમ નહતું. ચીમનને પત્ર લખેલો અને
 તે વસ્તુ સ્થિતિ જાણતો હતો તેમ છતાં આજ જાઉં કાલ જાઉં
 કરતાં તે વખતસર આવી શક્યો નહિ, પણ મા દિકરીનું મળવું
 સરજીત તેથી રાતે એક બે વાગે ઘોડાગાડી બારણામાં આવી ઉભી
 અને સાસુ પાર્વતી તેમાંથી ઉતર્યા. માણેકલાલનો પત્ર તો તેને
 પહોંચેલો નહિ. પરંતુ વલસાડથી સુરત આવતી વેળા શાંતિકુંવરે
 વલસાડથી એક પત્ર લખાવેલો કે “ તારી શાંતિનું મેં જોવું હોય
 તો સુરત તરત આવજો ” તે અહેમિથી પાર્વતી વખતસર આવી સામા.

એ જાનમાં ચિત્ત તે તરફ ગયું અને પાર્વતી એવો અવાજ સાંભળતાં જ લવારો ચાલ્યો કે “ ચાલો આપણે સાથે જઈશું ? પૂછ્યું કે “ ક્યાં કઠોર ? ” (કેમ કે તા. ૩૦ મી એ બધાએ કઠોર જવાનું આગળથી નક્કી કરેલું હતું) “ હા ચાલો ” એમ કહી પાલીખાને મળવા એક કુદાકડો માર્યો અને કહ્યું કે “ આ સાયણુ તો આવ્યું ” આવો લવારો અને એ જાન પાછું છતાં પાલીખા આવતાં જ અજબ ફેરફાર થયો. એકદમ જાન પાછું આવ્યું. દુઃખ દરદ દીપ્ત્યું, શાંતિ-કુંવર બોલ્યા “ બા આવી ? ” મા દિકરી મલ્યા, બેટયા અને રડયા. પછી જાન ચાલુ રહ્યું. એકદમ સ્થિતિ બદલાઈ. સારી જણાઈ. ક્રિપચાર ચાલ્યા.

૫૦. પાલી બા આવતાં માણેકલાલનો અડધો ભાર ને અડધું દુઃખ ઓછા થઈ ગયાં. જે માદિકરીનો વિગેમ રહી જત, તો આખી જીંદગી માણેકલાલને એ બા સખત સાલત. પરંતુ એકદમ મરણ થશે એમ ધારેલું નહિ. દૈવે આડી અંધારી નાખી હેય તેમ આ મૂઝાયેલા માનવીને કંઈ સમજ પડી નહિ. ચોવીસે કલાક ચાકરી કરવામાં ક્યાં શું થાય છે, અઠવાડિયું કેવે વેગે ચાલ્યું જાય છે, તે ખબર રહિ નહિ. બિચારાં પરાપકારી સ્ત્રી પુરુષોની મદદ દરેક રીતે સારી છતાં કાઢને પણ તેડાવવાની કે કાગળ લખવાની માણેકલાલને કુરસદ મળી નહિ. એમ છતાં મા દિકરીનો મેળાપ થયો અને તેથી જે સંતોષ એમને મલ્યો તે અવર્ણનીય છે. મા દિકરીનો આ છેલ્લો બેટો વખતસર થયાથી માણેકલાલને પણ બહુ દિલાસો ચલ્યો. આવી જાનવાળી શાંતિસ્થિતિ બીજે દિવસે સ્વપ્નરૂપે આઠ વાગ્યા સુધી રહી. જાણે દુઃખ બધું શમી મયું. દરદ દીપ્ત્યું. અધુરમાં પુરે માર ક્રિપચાર

છેરે બેઠા હતા અને ચોથે દિવસે માદિકરીનો મેળાપ થયો. તેથી ન્હવાલીને જુદી પથારીએ સુવાડી. હવે શાંતિકુંવરને દિકરીઓ યાદ આવી. વિલાસને મોઢા આછાળ બોલાવી માણેકલાલ પાસેથી રૂપિયા ભઈ વિલાસના હાથમાં બે રૂપિયા મૂક્યા અને કહ્યું કે પાલીખાને મૂક્યા આપ. તેણે પૂછ્યું, “ ઇન્દુને નહિ ? ” કહે કે ‘ પછી ’ એમ કહી સંતોષ માન્યો. ત્યાર બાદ પાછું heart fail થવા લાગ્યું. હાથ આખો લૂલો થયો. શ્વાસ ધીરે ધીરે વધી, ખભા માથા આંખ ઉચ્છ્રયાં. આખરે નીચે લેવા ચારે ગમથી પોકાર થયા, એક તરફ તેને પહેરાવવાના કપડાં ધરણાંની તૈયારી થવા માંડી, બીજી તરફથી પુન્ય દાનની પેરવી આવી. રમારોળ સાથે ચાર જણે નીચે લીધી. આ વેળા શાંતિકુંવરની મુખમુદ્રા દઢ નિશ્ચય વાળી, અતિ સૌમ્ય ભાસવા લાગી, હવે જ્યારે નીચે લીધીને પરસાળમાં સુવાડી ત્યારે વેદ બાણાભાષ આવી લાગ્યા, તેમણે ત્યાં પણ ઉપચાર કર્યા. પણ તેથી કંઈ ફેર પડ્યો નહિ, જીવ અકળાયા કરે. આખરે પાલીખ બોલ્યા “ માલેકલાલજીની કંઈ દિકર રાખીશ નહિ ” ત્યારે ડોકું જોરથી ધુણાવ્યું, અને શ્વાસ પાછો ચાલુ થઈ દરેક અંગમાંથી વાયુ છુસે પડી હરેક ક્રિયાથી મુખ વાટે જીવ પસાર થવાની તૈયારીમાં છેલ્લું ન્હાવણ કરાવ્યું. ન્હવાલી ચોકે નાખી, ત્યાં અવસાન થવાથી ડોકી નાંખી દીધી. આ પ્રમાણે માણેકલાલનું અતિ ઉંચું પાણીદાર સ્ત્રી રત્ન એકદમ અકાળે લટાઈ ગયું. ખરૂં મોતી ખોવાઈ ગયું. ધોલે દહાડે ચોરી લૂટ થઈ, સૌના જોત જોતાં પર ઉપડી ગયું, પ્રેમી પોપટની મીઠી મેના હડી ગઈ, ધણા વિદ્યો વેઠી, અતિ મુશ્કેલીથી, જેમ તેમ મેળવેલાં, અને મહા સંભાળથી પહેલ પાડી ચળકતી કરેલી આખા મૂઠ સંસારને દીપાવતી દેહીપ્રમાન ઝગઝગતી

હીરાકણી એકદમ હાલતી ખંધ થઇ ગઇ. રામ રમી ગયા, કૃષ્ણ ગોપીના ખેલ ખલાસ થયો, બિંદુ સિંધુમાં સમાઇ ગયું. મીઠાની પુતળી જળમાં જળ રૂપ થઇ ગઇ, અને કૃષ્ણ રાધાનું કે રામ સીતાનું તો નહિ પણ ઓખા અનિરૂદ્ધનું જોકું છિન્નભિન્ન થઇ ગયું, પ્રાણ પ્રિય પુષ્પ કળિ ચોદા જમડાએ ચુટિ લીધી અને આ સુખી દંપતીનું નંદનવન હંમેશને માટે આનંદ રહિત શુષ્ક થઇ ગયું, માણેકલાલનું આવરદા હવે થોડું રત્નું હશે જાણી પોતે જલદી જઇ બાકીનું આવરદા પતિને આપવા ઈચ્છા રાખી હશે ? પણ આ ખ્યારી વિચોગનું દુઃખદાઇ જીવન શું કામનું તેનો ખ્યાલ કીધો નહીં, ખેલાન અવસ્થામાં એક લવારો એવો પણ કરેલો કે “ હે ચાર ચારો ! મને કહાં લઇ જાઓ છો ? સુતરીયા વકીલ સાહેબને ત્યાં મૂકી આવો. ” આ દશ્ય ખંડુ થયું. તે વેળાં પાલીઆ ઘોડા ગાડી વાળાને સુતરીયા વકીલને ત્યાં જવું છે એમ કહેતાં હશે, કેમકે આ દશ્ય પછી થોડા વખતમાંજ તેમની ઘોડા ગાડી ખારણે આવી લાગેલી, શાંતિકુંવરને મોહ માયા મમતા તજ એકદમ આ દુનીયા છોડવી કેમ ગમી હશે અને તેનું મન કેમ વળ્યું હશે એ સમજાતું નથી. આ પતિપ્રાણા સાધ્વી જો પતિને રહેજ પણ દુઃખ દરદ કે અડચણ પડે તો ચિતામાંથી પણ પાછી જીવતી ઉડે, તેને જવું ગમ્યું નહિજ હોય. ચિતામાંથી પણ ઉઠવા પ્રયાસ કર્યો હશે, પરંતુ તેનો ઉપાય નહિ ચાલતાં અજળ રીતે મનનું સમાધાન કરેલું જણાય છે. પણ આ કઠોર પતિએ તો આવી મનમોહક મૂર્તિના મોહમાં કંઈ છાતી રાખી સળગતું જાણું મૂકી અમિ સંસ્કાર કર્યો. જ્યાં જ્યાં જુદે જુદે સ્થળે ઉપર તથા પરસાળમાં તથા ચિતામાં સુવાડેલી તે તે સાતે સ્થળમાં તાકીતાકીને નિહાળેલી સાત પ્રકારની મૂર્તિ

(૬૫)

વિરહી પ્યારા પતિને હૃદયમાં રમી રહી વારંવાર યાદ આવે એમાં શી નવાઈ ? હાય ! હાય !

દોહરો.

હાથે આવી હંસણી, ઉડી ગઈ આકાશ;

જઈ બેઠી દુર દેશમાં, હવે મળવાની શી આશ. ૧

૫૧. આ દુઃખદરીઆને સુખસાગર માની સદા મોજ મારનારા દંપતી પ્રેમની સાંકળે સજડ જોડાએલાં, તે સાંકળ એકા એક તૂટી પડી, તેનો ખણુ ખણાટ, ઝણુઝણાટ અને સણસણાટ, દરેકને કડણને કઠોર લાગવા માંડ્યો, અને દુઃખીને દિલાસો દેવા તથા તેના આંસુના ઓધ ઓછા કરવા સ્થળે સ્થળથી રનેહીઓના પત્રો પર પત્રો આવવા લાગ્યા, ન્યારથી પ્રથમ પ્રણય આ દંપતીને થએલો ત્યારથીજ પ્રેમખીજ હૃદયમાં રોપાએલું અને એક બીજના સમાગમમાં ખરા અંતઃકરણથી અન્યોઅન્યને જીવનઆધાર, અને હૈયાનાહાર, ગણી પ્રેમખીજ વૃદ્ધિ પામતું ગયું. બેઠિના અંતર અંતરમાં સમાયા હતા, “જહાલમ વનિતાના વિશ્રામ છો” એ તો પ્રાણ પ્રિયાનું પ્યારા પતિ પ્રત્યે મૂખ્ય વાક્ય થઈ પડ્યું હતું. “સ્વધર્મે નિધનં (મોત) શ્રેયઃ

પરધર્મે મયાવહઃ ” એ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા વાક્યાનુસાર આ સુશીલ શીલવતીએ પતિસેવા એજ સ્વધર્મ સ્વીકારી તેમાંજ પોતાના આત્મ ભોગનું રહસ્ય સમજી અકાળે પંચત્વ પામી અને એકાએક મરણને શરણ થઈ, જેમ પતંગને હીપક સાથે પ્રેમખંધાણો, તન મન અરપી જેણે, દેહદમી છે, મચ્છને જળની સાથે પ્રીત બંધાણી.

મરતાં લગીરે તેની ઇચ્છા નવ ત્યાગી. મરજીવા જીવ જેણે મનવસ કીધાં, પેસી સાગરમાં મોતી વીણીને લીધા. ” તેમ સૌ. શાંતિકુંવર, વિદ્યાસાગર પતિના હૃદયમાં પેસી, વિદ્યા રૂપિ મોતી વીણી લઈ સંતોષ પામી, વળી “ રસખસ થઈ રંગ રસીયાની સાથે, વાત ગમે ન ખીજી વાટે, ” એમ અનન્ય ભક્તિથી એ પતિના લાડ કેડ સંતોષનાર સ્ત્રીમાં સ્ત્રીની સહૃદયતા પરિપૂર્ણ છે એમ તેણે આખેહુખ ખતાવી આપ્યું, એનું કામળ, દયાળુ, માયાળુ, હૃદયકમળ સદા પ્રકુલ્લિત રહેતું અને એનું હાસ્ય વદન હંમેશાં મનોહારી હતું, “ સૌમ્ય મૂર્તિ સોમી તણી, શાંતિકુંવર અતિ લવ્યમણી, દમ્પતી સમ્પતીમમ હર્ષ હિંડોળે મ્હાલતા. ” “ નદીએ ખેલ રમ્યો રે યોગાનમાં, પતિરૂપી દોર વિનાનું અવર ન દેખે ” એવી જેને પતિની સુરતા લાગેલી હતી. શૈયાસુ રમ્યા છતાં જોગી જોગણુ થઈ ભગવાં પહેરી ફરવા હજી તો મરતાં પહેલાં પંદર દિવસ પર વિચાર દર્શાવ્યો, હકીકત એમ ખની કે સ્વચ્છાતી ત્રિમાસિકના ખીજા અંકમાં ‘ જાગ્રત ’ ઉપનામ ધારી યુવક વિદ્વાન વ્યાપારી વર્ગના લેખક પોતાના પતિ માણેકલાલને ઉદ્દેશી મુકુલ (મુકુન્દ) નામ કદખી જ્ઞાતિ સ્વરાજ્યનો જુડો ઉઠાવી લઈ જ્ઞાતિ સેવા કરવા ઉત્સાહિત કરેલા. એ લેખ વાંચતાં, “ પતિ ! તમે પુરૂષોને સમજાવો અને હું સ્ત્રીઓને સમજાવું, આલો આપણે જ્ઞાતિ સેવા કરવા અથવા દેશ સેવા માટે નીકળી પડિયે, અથવા તમને ઠીક જાણે તો ભગવાં પહેરી ખેડ જમી સાથે ધર્મોપદેશર્થે નીકળી પડિયે. ” આવા આવા ઉત્તમ ખ્યાલ જાહેના હૃદયમાં હરદય રમણ કરતાં અને જેણે મરતાં સુધી “ પતિ, ઓ પતિ ” એજ સદા આહુ રાખ્યું તેને જાગ્યેજ માલમ હશે કે “ ભગવાં ” ને ખદલે “ ભગવાન ” તું

આમંત્રણ આવી ચૂક્યું છે, આથી પુણ્યશાળી, પૂણ્યલોક પ્રાણી
પ્રિયા એક પલક પણ કેમ વિસરે ? શાન્તિ સર્વદા શાન્તિ દેનાર,
“ પ્રભુને ગમે તે સમેસર્વ રહેવું, સદા રાજ રાજ રૂદેમાં રહેવું ” તથા
“ સુખદુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથેરે ધરીયાં ” એ પદો તું
વારંવાર સંભળાવતી તે આજે તેજ પદોથી સાંત્વન આપવા કેમ
આવતી નથી ? આ ભવસાગર સુખસાગર છે કે દુઃખસાગર છે, એની
હડી સમજ નહિ છતાં સુખસાગર માનવા જેવી ભુલિ કરી, “ નિઃશ-
યના મહેલમાં વસે છે મ્હારો વહાલમો ” એ દયારામ કાઠાનું પદ
સમજવા કેશીસ જારી હતી. છતાં એમજ ગાતી કે “ આ ભવસા-
ગરમાં ભય ધણેરો, નથી હિતયાનો આરો ” વળી “ ભામિની બૂવણુ ”
માંથી નીચેની ગરબી તો છોકરીએને પણ શીખવી હતી.

ગરબી.

ઓ સહીયર રે, પતિપદ પ્રીતિ ધારો,

જેથી સદા થાય જન્મારો;

ના મહીયર રે, સાસરીએ સુખવારો,

એ મુજ જગતનો ધારો. ટેક.

આ ભવસાગર છે ખારોરે, એમાં નથી કંઈ સુખનો આરોરે,

નથી સારોરે, જન્મ મરણનો મારો,

તમે મનમાં ખૂબ વિચારો—ઓ સહીયર રે. ૧.

તેમ છતાં

“ ખલક એક રેનકા સ્વમા, સમજ મન દોઈ નહીં અપના; ”

“ હમી મેડીએ અજબ ગરબા, નીચાં નીચાં ધામરે,

જન પતિતો આસ્થા મયા, તેના નથી દેકાણા સમરે; ”

“મન માયાના કરનારા રે, જરા જોતી તપાસી તારી કાયા;”

“રણાનુબંધે આવી મળતું, ખાખ્યું નહીં કાઢનાયી ખળતું;”

રણ સંબંધે આવી મળે, સુત વિત દારા ને દેહ,
લેવા દેવા જ્યારે મટે, મારગ લાગશે તેહ,

કરીએ શ્રી કૃષ્ણ ઉપાસના. ” એવાં એવાં પદ સંભારી તેનો પાક કરી “ લાટૂડની ઉંદરડી ” જેવી માયા છોડીદો. એમ દીલાસો તથા બોધ દષ્ઠ ધણાજ ગંભીર ચહેરે-પૂર્ણ સંતોષે (Right Resignation સાથે) “ જેમ દીપકપર પવન ઝપેટે, કાળ ખડોરે તેરો ગીર વેરી, છોટી ઉમરમેં, બડા મનસુખા, જ્યું ઉઠત સાયર લહેરી ” તેમ જોતજાતાં સ્વમવત્ હતી ન હતી ચંદ્ર ગચ્છ. મરતાં મરતાં એક વળા તો એમ પણ કહ્યું કે “ હું લુગડાં બદલું છું. ” એને ગીતા-જનો નીચેનો શ્લોક મ્હોટે હતો.

वासंसि जीर्णानि यथा विहाय ।

नवानि गृह्णाति नरो पराणि ॥

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा ।

न्यन्यानि गृह्णाति नवानि देही ॥ ૧ ॥

તેથી શરીર રૂપી લુગડાં-બદલે છે એમ શ્રોતાઓને સમજાવ્યું. પરંતુ માણેકલાલે અસ્તુક માયનોનો ભાગ્યર્થ મનમાં આંધર્યો. અને કદખાત કહ્યું. (એ માયનો ની. ૧૮ અને ૧૯ થી જાખ્યા છે.) પરંતુ એજરદમથી બોધ એજ મળ્યો કે “ મરનારાંને શું રહેવારે, રેનારાં નથી રહેવાના ” “ લીલી પીળી વાંસળી, વગાડનારે કાણ, ખીખી આલ્યા સામરે, મનાવનાર કાણ ? ” આથી પ્રવૃત્તિ ઠમી કરી નિવૃત્તિ

પરાયણ થવું જરૂરનું જણાયું. વળી માતૃશ્રી શ્યામકુંવરે સ્વરચિત
 ભજન ગાઇ સંભળાવ્યું. જે ની. ૨૦ થી જાણ્યું છે. અને પ્રિય-ધુનને
 “ લંગોટી મંત્ર ” શીખવ્યો. “ લક્ષ્મી મળ્યાની હવે તજી લાલચ
 ભાડકડા સુત વાગે લંગોટી ” બહુત મઠ થોરી રહી, નારાયણ અખ ચેત,
 કામ ચિરૈયા યુગ રહી, નિશ્ચિન આયુષ ખેત.” આ જગૃતિનો ઘંટ
 નાદ સંભળી મોરક રાગમાં “ O Peacock, Sing again,
 I weep for my beloved in vain, O peacock Sing
 again ” એમ આંસુ પાડી ગાનાર તુળસીની માળા હાથમાં લઇ
 “ ઓમ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ: ” કહી માળા ફેરવી એક ભજન ગાવા
 માંડ્યું. જે ની. ૨૧ થી જાણ્યું છે. આ રીતે સૌ. શાંતિકુંવર પોતે
 આપેલા ની. ૬ ના મોત વિષેના બાળણને અનુસરી મોત જાણે
 એક રમત હોય તેમ તમામ મોહ માયા મમતા તજી સ્થિર ચિત્તે
 ગંભીર મુદ્રાથી દ્રઢ શાંતિમાં ચાર દીવસનું ચાંદરણું પ્રસારી બ્રાંતિ
 રહીત “ શાંતિ ” શાંત થઇ ગઇ. પ્રભુ “ શાંતિ ” ના આત્માને
 શાંતિ આપેા. ઓમ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

પર. તા. ૨—૭—૨૧ ના “ સૂર્ય પ્રકાશ ” માં અ. સૌ.
 શાંતિકુંવરના અતિ શોકજનક એકાએક થયેલા અકાળ અવસાનની
 લીધેલી ટુંક નોંધ ની. ૨૨ થી જાણી છે. તથા રનેહીઓના આવેલા
 પત્રો પૈકી કેટલાક ની. ૨૩ થી જાણ્યા છે. અને એ ઉપરાંત એક ગીત
 મેવલાના રાગનું “ કાપલડી ” ને ઉદ્દેશીને તથા ખીજું “ જમના-
 દૂતો ” ને ઉદ્દેશીને એવાં બે ગીતો નાની છાકરીઓ ગાઈ શકે એવાં
 ની. ૨૪ તથા ૨૫ થી જાણ્યાં છે. આ પ્રમાણે સૌ. શાંતિકુંવરના
 જીવનની બાવન પાનાની રમત આ (પર) પારામાર્ગમાં રા. માણે-

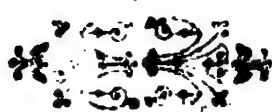
(૧૦૦)

કલાલે પૂર્ણ કરી કાગળની કાટડીને કાંતિ સ્થંભ ગણી આ કાગળના પાનીઆમાં પોતાના તમામ કલ્પાંત વલોપાત અને શોકને ઢેદ કરી પોતે મુક્ત થઈ સમાધાન સંતોષ અને શાંતિ પ્રાપ્ત કર્યા છે. તથાસ્તુ.

શાહુલચિકીડિત ઇંદ.

અસિતગિરિસમં સ્યાત્ કંજજલં સિંધુપાત્રે
સુરતરુવરશાસ્ત્રા લેખિની પત્રમૂર્વી ।
લિખતિ યદિ ગૃહિત્વા શારદા સર્વકાલમ્
તદપિ તવ ગુણાનાં જ્ઞાંતિ પારં ન યાતિ ॥

અર્થ—નીલગિરી પર્વત જેટલી સાહી હોય, મહાસાગર જેવડો અડીચો હોય, સર્વ દેવતાઈ ઝાડોની કંજમ બનાવી હોય, પૃથ્વીના પડ જેટલો કાગળ બનાવ્યો હોય, અને સર્વથી સરસમાં સરસ લખવાવાળો શારદા સદાકાળ લખ્યા કરે, તો પણ હે શાંતિ ! તારા મુણનો પાર આવે નહિ.

(૧૦૧)

ની. ૧.

૫૬.

(મને બૂલી મયો છે મારો છેલડો ને. એ રાગ.)

- દીડી પુષ્પકળા ઉપવને ઉલ્લાસમાં ને,
તેણે રેલ્યો મને હર્ષમાં, દીડી આજ, પુષ્પકળા. ૧
છે નિર્દોષ એ કિશોરી અતિ શાબતી ને.
કુટીલ કલેશ તણું લેશ નથી જાન-દીડી આજ. પુષ્પકળા. ૨
ફૂડી વેલ ઉપર આવી રહી ખીસતી ને.
તેને લેવાને મન લક્ષ્યાય-દીડી આજ. પુષ્પકળા. ૩
મીઠી બ્રમર તને આપશે મીઠાશમાં ને.
તેનો થઈશ તું વિલાસનો અવાસ-દીડી આજ. પુષ્પકળા. ૪
બ્રમર ઘેલછાથી ભોગ તને આપશે ને.
તેના પ્રેમમાં તું થઈશ ગુલતાન-દીડી આજ. પુષ્પકળા. ૫
જ્યારે પૂર્ણ પ્રેમી બ્રમર સંગ મહાલશે ને.
ત્યારે વિધન વામુ આણશે વિજેગ-દીડી આજ. પુષ્પકળા. ૬
બ્રમર સંધન તણું ધન તું અહો એકલીરે.
અયે નિધન થતાં ભોંય પડીશ, હાય ! દીડી આજ. પુષ્પકળા. ૭

સી. માણેકલાલ મુતરીયા.

ની. ૨

ગરબો.

- ૧ પદ્મે દેવકરણું નામ કે, પ્રથમ માઇએ રે લોલ.
૨ બીજે મોવાડે વિશ્રામ કે, બહુ બહુ ચાલીએ રે લોલ.

(૧૦૨)

કે ત્રીજે ખોડીઆલ માતા ખાસ કે, તાપ શમાવળે રે લોલ.
કે ચોથે ચતુરા પૂરા આશ કે, વહારે આવળે રે લોલ.
કે પાંચમે પ્રેમે લાગું પાય કે, માણ પધારળે રે લોલ.
કે છઠે છો હૈયાના હાર કે, માન વધારળે રે લોલ.
કે સાતમે શક્તિમાં ભરપૂર કે, ભક્તિ હું કરું રે લોલ.
કે આઠમે માણ આડે પહોર કે, તમને હું ભળું રે લોલ.
કે નોમે નાકું ને નાળાયેર કે, તરતાં નીકળે રે લોલ.
કે દશમે દરશન દેળે માત કે, ફૂવામાં વસો રે લોલ.
કે અગ્યારસે આવી કરળે સ્થાય કે, દુઃખડાં કાપળે રે લોલ.
કે બારસે બુદ્ધિશાળી માત કે, સુખડાં આપળે રે લોલ.
કે તેરસે ત્રણ ભુવન વિખ્યાત કે, ગુણ ગાઉં આપના રે લોલ.
કે ચૌદશે ચુંદડીને ફુલહાર કે, શોભે અતિ ધણા રે લોલ.
કે પુનમે પંદર તીથી પૂર્ણ કે, સર્વે ગાય છે રે લોલ.
કે ગરબો ગાયે માણેકલાલ કે, મન હરખાય છે રે લોલ.

ની. ૩.

સીઓની સહૃદયતા.

મૂકં કરોતિ વાણલં પંગુ લંબયતે ગિરિમ્
યત્કૃપા સમહં વન્દે પરમાનન્દ માધવમ્

પ્રિય બહેનો,

જે પરમેશ્વરે આપણુ કરવાની શક્તિ આપી છે, તેજ પરમેશ્વરે
આપણા શરીર રૂપી બંગલામાં ચિત્રવિચિત્ર ચૈતન્યમય મંચાની રચના

કરેલી છે. જેમ ઘડિયાળ મંચા વડે ચાલે છે તેમ જીવનો આધાર અંતઃકરણ ઉપર છે. મનુષ્યના શરીરની અંદર જે હૃદય છે તેમાં નસો વાટે લોહી ફરે છે ત્યાં સુધી માણસ જીવે છે. એ હૃદયવાળાં સ્ત્રી પુરૂષો સાધારણ રીતે સહૃદય સ્ત્રી પુરૂષો કહી શકાય. પરંતુ પોતાના હૃદયના તેમજ અંતઃકરણના ધર્મ કર્મ તથા મર્મ સમજીને સ્ત્રી કિંવા પુરૂષ વહેવાર તથા પરમાર્થમાં વર્તે તેનેજ આપણે સહૃદય સ્ત્રી કિંવા પુરૂષ કહીશું. Conscience ને વેગળું મૂકી તેની આજ્ઞા વિરુદ્ધ વર્તન કરે તેને સહૃદય મનુષ્ય કહી શકાય નહિ. પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીઓની સહૃદયતા વિશેષ જોવામાં આવે છે. પુરૂષ નિષ્કુર સ્વભાવનો હોય અથવા દયાળુ, માયાળુ, પ્રેમાળ, મમે તેવો હોય અથવા 'Desdemona' પ્રત્યે 'Othello' ના જેવા એ તમામ ગુણ અવગુણથી ભરેલો હોય તો પણ ત્યાં સુધી મનુષ્યમાં ખગે પ્રેમ હોતો નથી ત્યાં સુધી તે દઢતાથી સ્વકાર્ય કરી શકતો નથી. પુરૂષ કરતાં સ્ત્રી, પ્રેમ વગેરે લાગણીઓ વધુ વખત નીભાવી શકે છે. સ્ત્રીઓની બાહ્ય નાજીકતા સાથે અંતરની ક્રોધમળતા પણ અતિશય તેમજ સ્વાભાવિક છે. તેમ છતાં તેઓ પતિની પાછળ સતી થવાની દઢતા દાખવી શકે છે. એજ સ્ત્રીઓની સહૃદયતા છે. સ્ત્રીઓમાં પણ કાંઈ કાંઈ અતિ દૂર અને અદેખી હોય છે. પોતાની શોક્ય તરફ તેનાં ઊંઘરાં તરફ અથવા પોતાના પુત્રની વધુ તરફ અથવા વધુ હોય તો સાસુ તરફ ઇર્ષા તથા વિરોધ રાખે છે. અને અતિ દૂર હોય તો નાગેશની માફક કૂંકેથી જેવો સ્વભાવ રાખી દશરથ જેવા ભક્ષા દેવતાઈ પુરૂષનો અથવા અન્ય વ્યક્તિનો જીવ લીધા વિના ઊઝતી નથી. આનું કારણ તેટલે દરજ્જે તે સ્ત્રીમાં સહૃદયતાનો અભાવ હોય એમ જણાય છે. પણ પરમેશ્વરે સ્ત્રીઓમાં

મુખ્ય મૂલ્ય એ મૂલ્ય છે કે તેઓએ પોતાના પતિ પ્રત્યેના પ્રેમ નિરંતર નિભાવવો. પ્રેમ એ અસૌક્રિક અમૂલ્ય હીરો છે. પ્રેમની ખરી કિંમત સહૃદય જન સિવાય ખીજો કોઈ જવેરી પારખી શકતો નથી. કહેવત છે કે મનો મન સાક્ષી છે. સોનું પ્રેમાળપણું, માયાળુપણું, વર્ણવવા બેસીએ તો પુસ્તકો લખતાં પણ પાર નહિ આવે. સહસ્રશબ્દો શેષ-નામ પણ સ્ત્રીઓની સહૃદયતા વર્ણવતા ધાકી જાય. સ્ત્રીઓમાં હરેક પ્રકારની લાગણી અતિ તીવ્ર જેવામાં આવે છે. એથી તે વર્ણીવાર ભોળવાઈને સ્વાર્થી પુરૂષની ખુશામતથી અથવા ચાલાક પુરૂષના ચઢાઆથી કુમાર્જે ચઢી જાય છે. સ્ત્રીની સહૃદયતાનો લાભ લઈ સ્વાર્થી પુરૂષ એને ઉધે રસ્તે દોરવે છે. એવી રીતે ફસાતાં સ્ત્રીએ પ્રખ્ત વિચાર કરી વર્તવાનું છે. પોતાની સહૃદયતા નીતીને રસ્તે વાપરવાની છે. પરંતુ એક નબળાઈ તરિકે તેનો ઉપયોગ નહિ થાય તે વિષે સાવધાન રહેવાનું છે. સ્ત્રીઓ પ્રીતિ લંગથી અથવા કોઈ લાગણી થવા જેવા અકસ્માતથી એટલી સહૃદય બની જાય છે, કે કોઈ વાર તેના મગજ પર તેની માડી અસર થાય છે, અને તેથી તે ગાંડી બની જાય છે; અથવા હિસ્ટીરિયાના લયંકર રોગથી પીડાય છે. કોઈવાર હસે છે, કોઈવાર રડે છે, ડાકણ બની ધુણે છે અને મનમાં કલેશ પામે છે. વળી સ્ત્રીઓને રીસાવાનો સ્વભાવ હોય છે. અને મનમાં ને મનમાં મુઝાવાની પ્રકૃતિ હોય છે. તેથી તેના મગજ પર બહુજ માડી અસર થાય છે; અને તેથી તેની સહૃદયતાનો ઝેર ઉપયોગ થાય છે, માટે પ્રથમની સતી-ઓના સહમુણુ ઝહણુ કરી તેમણે સહૃદયતાનો સફ્રઉપયોગ કર્યો હતો તે પ્રમાણે આપણે પણ આપણી સહૃદયતા સારે માર્ગે વાપરવી અને તેમ બની શકે એમ છે. કારણ કે સ્ત્રીઓ ઇશ્વર પ્રત્યે વર્ણિ

પ્રત્યે, તમા પતિ પ્રત્યે અમાવ ભક્તિ ભાવ સ્વાભાવિક રીતે રાખ
શકે છે; એ ભક્તિ ભાવ કેવલ એ આપણું કર્તવ્ય છે. કેટલાક
સાચું સસરા અથવા પતિ અને પતિના બીજા સમા દૂર સ્વભાવના
હોય છે તેના પરીણામ, માઠા, ત્રાસદાયક અને દુઃખદાયી નીવડે
છે. ન્યુસપેપરોમાં પ્રમંથોપાત વાંચવામાં આવે છે, કે અમુક કુટુંબમાં
નાની બાલક વડુને ઠેક ઠેકાણે ડામ દર્ષ દાંટીયા બાગી, નાક મરડી
નાંખી દુઃખ દેવામાં આવ્યું અને તેથી તે મિત્રારીનું મરણ નીપજ્યું
અથવા તેના બોળા ધણીએ પોતાની માને મંત્રોષ આપવાની ભાગ-
સામાં પોતાની કીને ધાસલેટ રેડી સળગાવી મૂકી. આવા બનાવ
બનવાનું મૂખ્ય કારણ હિંદુસમાજમાં અનેક અનિષ્ટને આણનાર
બાળ લગ્નનો રિવાજ હોય એમ જણાય છે. દોકરીને ગાય ન્યાં
દોરે ત્યાં જાય એ વાત ખરી છે. પરંતુ તેનો માત્રીક હુદય વિનાનો
હોય તો તેને ધણું દુઃખ પડે છે અને કુટુંબ સુખી થતું નથી.
વિરોધની પ્રથમ શરૂઆત ધણી નાની સુસ્તક અને હમ વગરની
હોય છે, પરંતુ તેને ચોમેરથી ઉત્તેજન મળે છે અને ધૂંધવાતા
અગ્નિમાં છેવટે ભડકે થાય છે, અને આખું ઘર સંગ્રામી હોઈ છે.
પડોશીને પણ પોતાના કૃત્ય મુજબ ભાગાલાભ મળે છે. આ પ્રમાણે
રજનું ગજ થઈ આખરે વિરોધ અને વિનાશ થાય છે માટે
સહ્સમતાનો મૂખ્ય ગુણ પ્રેમભાવ છે તે વધારી સંપે રહેતું તમા
ધીરજ, હસા, અને દલલ છેવટ સુધી રાખવાં. કેટલીક સ્ત્રીઓ
પોતાના સુખને માટે ફેસનની શીશીયારીમાં પોતાના પતિને ફરજનો
જાળમાં ફસાવતાં બગારે આખું પાકું જોતી નથી. પરંતુ રાગ હરિ-
મંદની સ્ત્રી તારામતી જો કે જન્મથી સુખના બોળામાં ઉછરેલી
તેણે પતિને ફરજમાંથી મુક્ત કરવા અમંજ્ય દુઃખો ધીરજ રાખી,

વેડયાં અને પ્રાણુ જતાં પોતાના કર્તવ્યથી ચૂકી નહિ. આક્રમક ધૈર્યરાખી એવી દઢતા દર્શાવવી એ દરેક સહાય સ્ત્રીનું કર્તવ્ય છે. તારામત્તીનું હૃદય ફૂલના જેવું કામળ હતું, છતાં દુઃખમાં દિલાસો લઈ જસ પણ ગભરાઈ નહિ. પ્યારા પતિનો વિયોગ થયો, પુત્ર સર્પ દંશથી મરણ પામ્યો. પોતે પારકે ઘેર વેચાઈ. કૂર માલિકિ દીધેલાં દુઃખ વેડયાં એ સઘળું તેણે કઠણ હૈયું કરી પતિ પ્રત્યેના પ્રેમને ખાતર વેઠ્યું. સીના, સાવિત્રી, સુલોચના, દમયંતી, દ્રૌપદી વગેરે સતિ સ્ત્રીઓએ પતિ માટે કંઈ પણ કરવામાં કસર રાખી નથી. પતિ સાથે વનવાસ વેડ્યો છે. એટલુંજ નહિ પણ ધૈર્ય અને દઢતાના દર્શાવે છે. એ તેમના હૃદયની ગંભીરતા, મોટાઈ, અને સહાયતા દેખાડી આપે છે.

દાહરો.

એક નારી અવગુણ ભરી, એક ત્રિયા ગુણવંત,
નારાયણ સોઈ ભલી, જાપે રિઝત કંથ,

કેટલીક ડાહી સ્ત્રીઓ પોતાનો પતિ જેમ રાજી રહે તેમ વર્તન ચલાવતાં નીતિનો માર્ગ છોડતી નથી. પોતાના પતિને દુઃખમાં ધીરજ નથા ઉત્તમ સલાહ આપી દિલાસો આપે છે.

પૃથુરાજે પોતાની રાણી સંયુક્તા પાસે યુદ્ધ વેળા સલાહ માગી ત્યારે સંયુક્તા સારી સલાહ આપવા છતાં કેવો વિનય વાપરે છે તે સાંભળો:—“રાજન, સ્ત્રીની સલાહ વળી કોણ પૂછે છે? જગત તો કહે છે કે સ્ત્રીની બુદ્ધિ પગની પાનીએ છે. પણ તમે જાણો છો કે સ્ત્રી વિના સંસાર કેવો લૂઓ છે? અમે દુર્ગંધના પાત્ર છીએ તેમ સદ્ગુણના પાત્ર છીએ. અમે અજ્ઞાન છીએ તેમ જ્ઞાની પણ

છીએ. જ્ઞાની ભેદી મંડોની ગતિ જાણે છે પણ સ્ત્રીના પુસ્તકમાં તે અજ્ઞાન છે. અમારા પુસ્તકોનો પાર કાઢ્યો લીધો નથી. તેથી પોતાનું મન વાળવાને તેઓ એમ કહે છે કે સ્ત્રીઓમાં બુદ્ધિ નથી. એટલું જતાં પણ સ્ત્રીઓજ તમારા સુખ દુઃખની ભાગીયણ થાય છે. જૂખ, તરસ, વગેરેમાં અમે તમારી સાથે આનંદથી રહીએ છીએ. અમે સરોવર છીએ અને તમે હંસ છો. ” ખરે, બહેનો, દંપતી સંયમ એવોજ છે. રામ તથા સીતાનો સંયમ એવોજ હતો, સીતાની સહૃદયતાના ગીતો આપણે લગ્ન પ્રસંગે ગાઈએ છઈએ. સીતા એક નાનુક વેલી જેવી હતી તે રામ રૂપી તરવરને આઠ આલીંગન દઈ કૃષ્ણની રાધા પેઠે વીંટળાએલી રહેતી.

“ સ્વામિ જ્યાં તમે ત્યાં ખર માહરં,

તમથી વેગળા તે પરદેશ, હું જાણું હંમેશ.

સાથે રાખે સ્નેહથી. ”

એ વાક્ય પરથી જણાય છે કે સીતાજી નિરંતર સ્વામિનો સહવાસ ચલાતા હતા.

વળી જ્યારે રામચંદ્રજી લખે છે કે:-

“ ગોરાદે તારા ગુણ કમ વિસરે,

કમ વિસરે વાલ્ય ભયાં વેણુ, પ્રીતમ લખે પ્યારીને.

ત્યારે સિતાજી ઉત્તર આપે છે કે-આલા નિત્ય નવી વાતો વાંચીએ,

આવો વિદ્યાના કરીએ વિનોદ, કામગ લખે કામિની ”

આવી કવિતાઓ સીતાજીની પ્રેમભરી ચતુરાઈ બતાવે છે. એનુંજ નામ સ્ત્રીની સહૃદયતા. એ ઉપરથી જાણી શકાય છે, મોટી સીતાવેલ, સૌને જાણીતી છે.

સીતાવેલ પાણીડાં સંચર્યા, કાણુ રામનો બેસરે,
કાણુ તારૂં નામરે, લગન નીરધારી વહેલાં આવળે.

એ ઉપરાંત પ્રથમ પ્રણય પછી પરણી મુખ ભોગવતાં છતાં સીતાને જ્યારે રાવણુ લઈ જઈ લંકાની અશોક વાડીમાં મૂકે છે ત્યારે શ્રી રામચંદ્ર વનમાં બેઠકી, આંસુડાં ઢાળી, ‘સીતા, સીતા’ કહી, પ્રાણુ ખાડીના પોકાર કરે છે, અને સીતાજી એકલાં રડ્યાં કરી અશોક વાડીમાં શોક કરી પોક મૂકે છે તે પ્રસંગ હૃદયબેદક, અતિ લયંકર છે. આ પ્રમાણે દંપતીનો આવો પ્રેમ છતાં જ્યારે દુઃખના દહાડા આવ્યા, અને આવી સતીઓ, સીતા, દમયંતી, અહલ્યા વગેરેને પતિએ કાઢી મૂકી છતાં તેઓએ પતિ ઉપર જરાએ રીસ કે રોષ નહિ રાખતાં પોતાના નશીબનો દોષ ગણી શીયળ પાણ્યું અને પ્રેમ જરા પણ ઓછો કીધો નહિ, પણ “પ્રાણુ-નાથ પાછા ક્યારે દર્શન દેશા ?” એવી પ્રાર્થના કરી દુઃખ વેડી લીધાં, એ તેમનું મોહું મન, ગાંભીર્ય, અને સહૃદયતા બતાવી આપે છે. વળી રાવણુ સીતાને લઈ આવ્યો છતાં મંદોદરી જેવી સતીએ પોતાના પતિને કળેકળે સમજાવ્યો, પણ ઈર્ષા કે વૈર રાખ્યું નહિ. તેમજ જ્યારે દમયંતીને નળે કાઢી મૂકી તે પહેલાં તે શું કહે છે તે સાંભળો:- “હે પ્રાણુનાથ ! આપના આવા વચનથી મારું હૃદય ખેદ પામે છે. આપે રાત્રિ અને સર્વ સંપત્તિ છોડી દીધી, વસ વગરના થયા અને ભૂખના દુઃખથી પીડાઓ છો એવી વખતે આપની સેવામાં હાજર રહીને દુઃખમાં દિશાસો આપવાને બદલે આ મનુષ્ય વગરના અથોર અરણ્યમાં આપનો ત્યાગ કરીને મારા પિતાને ઘેર દેમ જઈ ? હું તો આપની સેવા કરવાને સદા સાથેજ રહીશ.

(૧૦૮)

પુરુષને દુઃખની વખતે કશું આપનાર તેની સ્ત્રીજ છે. હું તમને ઇંડીને એક ઠગણું પણ દૂર કેમ જઈ શકું ? ” આવું છતાં નળ એને સ્ત્રી મૂકીને જતો રહ્યો ત્યારે “તે એ નળ ! એ નળ” કરતી ઠામ ઠામ બદકી.

પૂછ્યું ઉઘા કુમને, તારી ગગને ગઈ કાળ,
બધા કહીં તેં ભાળીયો, બલો નળ ભૂપાળ.

બૂલી ભમે છે ભામીની.

આવી સહૃદય સ્ત્રીએ આખરે બાહુક જેવા પોતાના નમ પતિને પ્રેમ વડે સ્વીકાર્યો. એ ઉપરાંત શકુંતલા, અને ઓખા જેવી શૃંગારી સ્ત્રીઓનો શૃંગાર પણ પૂર્ણ સહૃદયતા સૂચવે છે.

“ ઓખા કહે સુણુ સાહેલી, લાવ નાચને વહેલી વહેલી, ” એક વાર જેનું પાણી ગૃહણુ કર્યું તેજ પતિ. બુઓ કે સાવિત્રીનો પતિ ભ્રમ થયા બાદ મરણુ ખામવાનો છે એમ જાણવા છતાં સાવિત્રીએ તેજ પતિ કશુદ્યે અને તેથીજ આપણે પતિપર પ્રેમ વધારનાર ‘વટસાવિત્રી’નું વ્રત કરીએ છીએ. વળી પતિ તથા વડિલોને ઉત્તમ સલાહ આપનાર દ્રૌપદીએ કેવી દ્રઢતાથી બહોળા કુટુંબમાં રહી માન અપમાન વેઠી પોતાનું સગી પાણું અને સહૃદયતા સ્થાપિત કર્યાં છે. એ ઉપરાંત દ્રૌપદીના દયાના તથા ક્ષમાના ગુણો આર્ય મહિલાઓએ અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. પોતાના પુત્રોને મારનાર દુષ્ટ અશ્વત્થામાને બચાવવા પોતાના પતિ અર્જુનને દ્રૌપદી શું કહે છે ? “ હે પતિ ! એને તમે મારશો નહિ. એનું કર્યું એ ભોગવશે. એક માતા તરિકે ન્યારે કું પુત્ર વિરહ વેઠી શકતી નથી તો તમે ન્યારે અશ્વત્થામાને મારશે ત્યારે તેની માતા તેનો વિરહ કેમ વેઠી શકશે ? માટે એ દુષ્ટને ક્ષમા

કરો ” જુદેનો । આવા ધણા દૃષ્ટાંતો છે. પણ સમય સંક્રાંત્યને લીધે તથા ભાષણુ ભાષુ થવાની ભીતીથી તે સંધળાં વર્ણવવાં ભિન્ન નથી. માટે આવી સહૃદય સતીઓના દૃષ્ટાંતો લઈ મહારી વ્હાલો જુદેનો, લલના રત્ન રમણીઓ, કલાવતીઓ અને લીલાવતીઓ, પોતાના પ્રેમી પતિની પ્રિય પ્રેમદા પત્નિઓ, સ્વામીના સ્વર્ગની નીસરણીઓ, જીવન દારની જીવન દોરીઓ, અતિ આનંદિત સૌભાગ્ય હિંડોળાને હર્ષભેર ઝૂંકાવવામાં યોગ્ય થઈ, આ લોક અને પરલોકમાં અર્ધાંગના શબ્દને યથાર્થ કરો. સ્ત્રી શબ્દની શોભાને સંભાળો. અને એમ કરેથીજ સ્ત્રીઓની સહૃદયતા સ્થાપિત થશે. એટલું કહી મારું ભાષણ અંત કરવા રમ્મ લઉં છું.

સૌં શાંતિકુંવર સુતરીયા—

ની. ૪

મુંબઈ સને ૧૯૦૬

સ્ત્રી-કેળવણી.

માનવતા પ્રમુખ તથા અન્ય જુદેનો—

આજે પ્રિય બેન સૌં સુરજબાઈએ જે ભાષણ આપ્યું તે સમયાનુસાર અને બોધદાયક છે. વિદ્યા-કેળવણી સ્ત્રીઓનો શણગાર છે. કેળવણી એજ ભાભીનીનું ભૂષણ છે; કેમકે એથી સર્વ દુષણ દૂર થાય છે. કેળવણીથી વિવેક તથા વિનય આવે છે. સ્ત્રીઓ બંણીને છડી જાય અથવા તો તોછડી બની અહંકારી વેણ બોલે, અથવા અનીતિથી વર્તે, તો તેથી કેળવણી નિંદાને પાત્ર થાય છે. કહેવત છે કે “ Half Knowledge is a Dangerous thing. ”

માટે કેળવણી લઈને સુલક્ષણ થવું. કેળવણીના પ્રતાપે પોતાના તથા

પોતાના પ્રાણ પ્રિય પતિનો સંસાર શાંતી નીકળે છે. સ્ત્રી કળવણી માત્ર નોકરી લઈ પગાર મેળવવા માટે નથી. પણ વિદ્યા તો ત્રીજું નેત્ર છે, એથી સંસારનું તથા સ્ત્રી જન્મનું રહસ્ય સમજાય છે. માત્ર બહુતર એજ કળવણી નથી. પરંતુ ધર સંસારની પણ કળવણી અગત્યની છે. પોતાના પતિ તથા પરમેશ્વરની પ્રીતિ સંપાદન કરવાની કળવણી સૌથી ઉત્તમ છે.

એટલું બોલી બેસી જવાની રજા લઉં છું.

સૌં શાંતિકુંવર સુતરીયા.

ની. ૫

પુણ્ય અને પુરુષાર્થ વિષે.

પ્રિય બહેનો—

આજે બેન કાશીખાત ફરકેનું લાખણ જે અત્રે થયું છે તે પુન્ય અને પુરુષાર્થ વિષે છે. પુન્ય અને પાપનો મર્મ સમજવો અઘરો છે. પરંતુ સ્ત્રી કિંવા પુરુષ સર્વ પાપથી દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરે છે અને પુન્યના કામ યોગ પોતાને કૃતાર્થ માને છે. પુરુષાર્થ કંઈ પુરુષેજ કરવો એવું નથી. સ્ત્રીઓએ પણ યથા શક્તિ પુરુષાર્થ કરી પુન્યનું ફળ હાંસલ કરવું જોઈએ. બરત ખંડમાં જન્મ પામવો એ સારામાં સારા પુન્યનો સંચય બન્યો. દેવતાઓ પણ બરત જમિમાં અવતરવા સદા ઉત્સુક છે. તેમાં પણ અંગ્રેજ રાજ્યની પુર. જાહોજ-લાક્ષીમાં અને મુંબઈ જેવા પવિત્ર ક્ષેત્રમાં આવી પતિ વ્રતા બહેનોના મંડળમાં ભાગ્ય આપવું એ પણ પુન્યનું કાર્ય છે. અને સાચો પુર-

(૧૧૨)

પાર્થ છે. અને તેને માટે વડોદરા નિવાસી બાપ કાશી બેનને ધન્ય-
વાદ થતે છે.

એટલું બોલી બેસી જવાની રજા લઉં છું—

સૌં સાંતિફવર મુતરીયા.

ની. ૬

મુંબઇ સને ૧૯૦૬.

મોત વિષે.

(મરણ પાછળ રોવા કૂટવાના માઠા ચાલ વિષે.)

પ્રિય બહેનો—

સૌં રામકોર બાપનું બાપણ અતિ ઉત્તમ અને બોધ દાયક છે. કહેવત છે કે 'Man is mortal,' નામ તેનો નાશ છેજ, અને જન્મેલાને માથે મૃત્યુનો ભય અવશ્ય છે. મૃત્યુનો ભય રાખી ડરવાનું લયી. પણ મૃત્યુ માથે છે એ વાત વિસરી જઇ મર્વમાં છકી જવું નહિ. મૃત્યુનો ભય પાપીને છે. પુણ્યાત્મા મૃત્યુથી નિર્ભય છે. બાંધીતો ઘાઈ પણ દેહ ધારીને મૃત્યુ છોડે એમ નથી. કિંતુ જે સ્ત્રી કિંવા પુરૂષ પોતાના કર્તવ્ય પ્રમાણે આ વિનાશી જન્મતમાં વર્તે છે, તે મૃત્યુથી નિર્ભય રહી મૃત્યુ આવે સારે આનંદથી તેનો સ્વીકાર કરી શકે છે. મૃત્યુથી મોટું છુપાવવાનું તેને કારણ નથી. ધર્મનીતી મૃત્યુના ભયને હાવી દે છે, એટલુંજ નહિ પણ મૃત્યુને મિત્ર સમાન કરી લે છે. જીવન મુક્તને મૃત્યુનો ભય હોય નહિ. એટલું બોલી બેસી જવાની રજા લઉં છું.

સૌં સાંતિફવર

(૧૧૩)

ની. ૭

મુખ્ય, જુલેથર તા. ૨-૬-૦૬

જેન શાંતિકુંવર—

જત લખવાની ચરજ એ છે જે મંડળનો નવો પ્રોગ્રામ રચવાનો છે, અને તે માટે મંડળમાં ઘણી બહેનોનો વિચાર આપના પાસે એક ભાષણ અપાવવાનો છે. આશા છે કે આપ એક ભાષણ આપવાનું કબૂલ કરશો. કઇ તારીખે તમારું ભાષણ રાખવાનું છે તે તમને હવે પછી બપોર દરવામાં આવશે. તમારો વિષય અમને મહેરબાની કરી લખી જણાવશો. મંડળના કામકાજમાં આપ ઉમંગ બરો ભાગ લો છો એ ઘણી ખુશી થવા જેવી ખીના છે.

લી.૦ કલાવતી ભવાનીદાસ નારણદાસ.

ની. ૮

મુખ્ય તા. ૮-૬-૦૬

શાંતિકુંવર.

બિ. ૧૪

૧. કુર અને ધાતકી નથી. સરળ બોલો સ્વભાવ છે. એક માર્ગિ-પેટમાં વાત રહે નહિ.
૨. અતિ ચંચળ નહિ. અપ્રાપ્તેન્દ્ર છે, સ્વાતંત્ર્ય વૃત્તિ વિશેષ છે. દૃઢતા સારી છે. પણ ટકે નહિ.
૩. હિમત મધ્યમ છે. પ્રવાસ વૃત્તિ છે. માયાળુ છે. પતિપ્રિય અને વિદ્વાસી છે. ખર્ચાળ, આરિતક, પ્રમાણિક છે. વિચારો ઉદાત્ત રહે છે.

૪. તીક્ષ્ણ અને ક્રોધિષ્ઠ સ્વભાવ નથી. મંદ સ્વભાવ છે. સ્ફુર્તિ હં.
૫. સ્વાદિષ્ટ વાજળી પ્રમાણમાં છે. પૂર્વજે ઉપર ભાવ છે. ભક્તિ ઉત્તમ જિજ્ઞાસુ છે.
૬. સ્વકર્તવ્ય પ્રસારક વૃત્તિ છે. અનુકરણ શક્તિ સારી છે. પરા-પકાર વૃત્તિ, ભૂત દયા વાજળી પ્રમાણમાં છે.
૭. હિસાબનું કામ મધ્યમથી ઓછું. આકાર અને આકૃતિ ઓળખવાની શક્તિ સારી છે. drawing તથા ભરત કામ જલદી આવડે.
૮. જગ્યા, શબ્દ, વાક્યની યાદદાસ્તી સારી છે. ચાલુ વિશેષ યાદ રહે, પાછલું ભૂલે, આવર્તન જાસ્તી જોઈએ.
૯. પૈસાની કીમત નહી. વગર કારણે ખરચી નાંખે. માટે એની અધ્યક્ષતા રાખવી જોઈએ નહી.
૧૦. ધાર્મિક તથા શ્રદ્ધાળુ. પૈરાય ઉદારસીન નથી. નિર્ગુણમાં નથી. વેદાંત સગુણમાં છે.
૧૧. સ્નેહભાવ, તથા સામાજિક, સ્વગ્રામ, સ્વજન સ્વદેશ, સ્વગૃહ પર પ્રીતિ વિશેષ છે. મા બાપ પિતા પુત્ર ઉપર માયાળુ છે. માયાળુ છતાં દયાળુ છે.
૧૨. શરિર ઉપાધિ અસ્ત.
૧૩. કષ્ટ ધુર્તતા, ફસાવટ, વહેવાર ચાતુર્ય જાણી શકે નહિ.
૧૪. ભાષા વિષય પ્રધાન. ચર્ચકત્સા અને નિદાન કરી શકે. operation કરી શકે નહિ.
૧૫. એકાગ્રતા એક વિષય ઉપર રાખી શકે, ઇતિહાસ જૂનો જાણી શકે. analysis power છે.

(૧૧૫)

૧૬. અવલોકન શક્તિ સારી છે. એક માર્ગી સ્વભાવ કેંદ્રમાં છે.
૧૭. Physical power છે. પણ આસપાસની મદદ તેને નથી.
૧૮. મહેનત કરાવેા તે વધે.
૧૯. યશસ્વી છે. સાહસી નથી. દેખી નથી.
૨૦. પતિને વાહન અપાવે.
૨૧. એને હિંમતના જોગા પૈસા પતિને વિશેષ મળે.
૨૨. કપટી કે ઢોંગી નથી. ડોળ છે.

સિ. વ્યકાપા.

ની. ૯.

સાક્ષાત રંભા તું આવી છે આંહી.   ટેક.
 વર્ણન તારું આ જીભે ન થાય
 એવી રૂપાળી આજે તું નિએ જણાય.   સાક્ષાત. ૧.
 તારી ખુબી થકી સર્વે અંગત,
 રતિ પણ તારાથી લજ્જત થાય.
 તું તેા એજ કે ખીજ તે નહીં ઓળખાય.   સાક્ષાત. ૨.
 વૃદ્ધ પણ જીવે તેા વિન્હળ થાય.
 દ્રષ્ટિ વદનપર દદ થઈ જાય.
 મોટા તપસ્વી સાધુના તપ તુટી જાય.   સાક્ષાત. ૩.

ની. ૧૦.

કુશળગઢ, તા. ૬-૧૨-૧૧

પ્રાણપતિ—

સ્વસ્તિ શ્રી શુભસ્થાને કુશળગઢથી સિ. અં. સૌ. શાંતિકુંવર.
 આપની ચીરંજીવી ધણી હોજી.

(૧૧૬)

દોહરો.

સુખસાગર રહો વેગળા, દુઃખ દરીયામાં હું,
અંતર મળવા વ્હાય પણ રથાન અતિશય દૂર.
પ્યારા મારા પ્રાણુ છો, પ્રાણુપતિ છો આપ,
હું છું પગની મોજડી, તમે છો મરતક નાય.

પતિ ! તમારા જે પત્ર પહોંચ્યા છે. તમે ખુશીમાં હશે. મારી તખીયત સારી છે. ફિકર કરતા નહિ. પતિ ? તમે દોહરો વાંચી જેવા ખુશ થશે તેવા અમને પણ એનો પ્રત્યુત્તર દોહરા વાળો લખવા કૃપા કરશે, પતિ, જે પૈસાનું પાકિટ લખજો. હવે તો ગમતું નથી તેથી જેમ બને તેમ વહેલા આવો. રાજા સાહેબ દિલ્લી આવ્યા હશે. પતિ ! આજે આપણું હારમોનીયમ રણવાસમાં ગયું છે તે આજે તો ગમત થવાની છે તે સહેજ જાણવા લખ્યું છે. પતિ ! આપણી ઓળખાણ વાળા કોણ કાણ આવ્યા છે તે લખજો. દિલ્લીના સમાચાર લખતા રહેજો. પતિ ! નાકની જડ ઝીણી મળતી હોય તો લેતા આવજો. ખીજી ગમે તે વસ્તુ લેતા આવજો. પતિ ! ખાવાનું અહિંથી આપ્યું છે તે ખાજો. મારા કાગળમાં ખૂલ ઘણી હશે માટે સુધારીને વાંચજો. ભાગીરથને કહેજો કે આપની તખીયત સાચવે. પતિ ! શરીરનું જતન કરજો. કાગળ લખજો. ગમતું નથી. ઉંઘ આવતી નથી. માટે આવવાના સમાચાર લખજો. પતિ ! આ કાગળ કોઈના હાથમાં ન જાય માટે સાચવીને મૂકજો.

પ્રાણનાથ—સિ. આપની દાસી,

અ. સૌ. સાંતિકુવર.

(૧૧૭)

નિ. ૧૧

Navsari, Sunday 23-8-13

**An Essay
on
Goodness.**

Ladies and Gentlemen,

To-day I will read a short essay on Goodness. A good heart, a good word and a good action are all admirable. God loves good heart, and he who is good in heart, will be loved by all. A good word is quite desirable, we should govern our tongue as we should control our mind; but to crown all, a good action merits a great deal. A good action never goes unrewarded. You will see in life that a good action always brings its reward sooner or later. We should return good for evil. He who is really good, does not return evil for evil, nor does he hurt even the smallest insect like a bug or a louse. You perhaps know that the Fairy Truth had given a ring to Prince Darling, which pricked him whenever he did a bad thing. When he did not care for

the pricking of the ring, he became a monster; but when he did good actions, he again became a king. This shows that God is great, and he likes and rewards goodness; the motto says "Love the good and hate the evil." but we should love everybody and be good. We should never do evil and should never be wicked. A bad habit is very hard to get rid of. Habit is second nature, we should therefore fear God and keep the habit of doing good. With these words, I beg to resume my seat.

Shantikuvar.

ની. ૧૨.

આ લાપણ મી. દિન્શા કુંવરજી ભાગ્યાએ નવસારીમાં પાતાના ગુલશન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં સૌ. શાંતિકુંવર સુતરીયાને માટે જાપી ઉપલે ઠેકાણે તા. ૧૫—૬—૧૯૧૫. ને રોજ પ્રગટ કર્યું હતું.

આત્મભોગનું રહસ્ય.

સુજ્ઞ પ્રમુખ સાહેબ, તથા પધારેલા સી પુરપો.

આ સૃષ્ટિમાં મનુષ્યદેહ અતિ દુર્લભ છે. મનુષ્યદેહ કેમ સાર્થક થાય તે સમજી મનુષ્ય જીવન આપણે એવી રીતે ગાળવું જોઈએ કે આ દુનિયામાં અને પેલી દુનિયામાં આપણું કલ્યાણ થાય. ગૃહસ્થો,

આજનો વિષય “ આત્મભોગનું રહસ્ય ” છે. આત્મભોગ એટલે નાની અને મોટી દરેક બાબતમાં આપણે ભોગ આપતાં શીખવું જોઈએ અને તેનું રહસ્ય એટલે તેનો છુપો ભેદ. આત્મભોગ આપવામાં આનંદ કેમ પ્રાપ્ત થાય તે શીખવનારી કુચી તે તેનું રહસ્ય છે. આત્મભોગ નાની બાબતમાં આપણા હક જતા કરી નુકશાન વેઠવામાં સમાવેલો છે. કેમકે તે વડે મોટા હક મેળવવાના છે. અને મોટી બાબતમાં પ્રાણ જાય તેની પણ દરકાર નહીં રાખતાં સત્ય રનેહ અને શીલ, પુરૂષ તથા સ્ત્રીઓએ પાળવાં એવો બ્રાહ્મ આત્મ-ભોગ શીખવે છે.

પ્રથમ તો, સ્ત્રી પુરૂષ દરેકે આ દુનિયામાં અંકુશમાં રહેવાનું છે. મનસ્વીપણે અને સ્વચ્છંદીપણે વર્તવાથી મનુષ્યત્વ રહેતું નથી. સ્વાર્થી થઈ જવાય છે. જેમ પાણીનો રેલો અને બાઈસીકલનું પેંડું જ્યાં નીચી જગ્યા જોય તે તરફ ટળે છે. તેમ મનુષ્યનું મન પણ નીચી અને રહેલી બાબત પર તરતજ ટળી જવા પ્રેરાય છે. એ પ્રેરણા, નાન-પણથીજ મનુષ્ય સ્વભાવમાં માલમ પડે છે. પણ કેળવણી સારી મળી હોય તો તે સુધરે છે. બચ્ચું સ્વાર્થી ઇચ્છાઓ પુરી પાડવા હક કરે છે. પરંતુ ત્યારથીજ તેને પોતાના મનને સ્વચ્છંદી થતાં “ ના ” કહેવાની કેળવણી મળવી જોઈએ. ગેરવાજબી ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરવામાં “ ના ” કહેતાં આવડવી જોઈએ. પોતાના મનને “ ના ” કહેવી એટલે કે પોતાનું મન મારતાં આવડવું જોઈએ. આજ કાલનો જમાનો તો સહેલામાં સહેલું થું છે, તાત્કાલિક લાલ શેમાં છે, તે જોવામાં આનંદ માને છે. પણ એમ સમજવું જોઈએ કે જેમ કામ મોટું અને મહત્ત્વનું તથા રૂઠું, તેમ તેની મુશ્કેલી વધારે હોય છે. મુશ્કેલી છે

માટે તે કામ છોડી દેવું એ સમજ ગેર વાજબી છે. મનુષ્યમાં દૈવી માનુષી, અને જનનવરી ખાંચેશો છે; તે પૈકી દૈવી અને માનુષી ખાંચેશો પ્રમાણમાં પોષીને જનનવરી ખાંચેશો ઓછી કરવામાં કેટલેક અંશે આત્મભોગની જરૂર છે પોતાની ઇચ્છાઓ જે તરફ દોરાય તેને અંકુશમાં કેમ અને કેટલે દરજ્જે રાખવી એ શીખ્યાથીજ મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ દીપે છે, માટેજ સ્વાર્થે છોડનાર અને પરમાર્થને પાષનાર આ દુનીઆમાં અને પરદુનિયામાં મુક્તી પામે છે.

બીજી વાત એ છે કે, સ્ત્રીઓનું સતીત્વ આત્મભોગ ઉપર રચાયેલું છે. સતીઓ પોતાના પતિ પાછળ પતિના પ્રેમમાં સજગતી ચિતા ઉપર બળી મરતી. લોહવિદ્યમ બેન્ડીક જેવા પરાપકારી ગવર્નર જનરલના પ્રયાસથી સતીનો રીવાજ જંગલી સમજવાથી અંધ થયો છે. માત્ર દેખાદેખીથીજ કૃત્ય થાય તે અંધ થવું જોઈએ. મુવા પાછળ કુટવું, રડવું, શોક પાળવા, વગર હેતુનું દુનીઆ દેખ-ડામણું બળી મરવું, અથવા તો સગા બહાલાં આપર જાગવવા બળાત્કારે બાળી મુકે, તો એ તો ખુન અને ખુનની મદદગારીજ કહેવાય. પરંતુ ખરા પ્રેમનું લક્ષણ એ છે કે જીવતાં પણ પોતાનો સ્વાર્થ છોડી પ્રેમીને માટે પ્રાણની પણ દરકાર નહિ રાખવી અને પ્રેમીને સદા અનુકુળ રહી અનુસરવું. પતિને જે અનુકુળ રહે તેજ સતિ સ્ત્રી છે. પતિવ્રતાના લક્ષણમાં કશું છે કે.

कार्येषु मंत्री करणेषु दासी

भोज्येषु माता क्षयनेषु रंभा

मनोनुकूला समय धरित्री

गुणैश्चभार्या कुलमुद्धरन्ति ॥ ૧ ॥

એનું એક કાંટાંત આપું છું. —

પ્રાચિન રાજ્ય મહિલાઓમાં સત્યવાદી મહારાજા હરિશ્ચંદ્રના
 'ધર્મ' પત્ની તારામતીનું દષ્ટાંત ખરેખર અતી ઉત્તમ છે. તે પતીપ્રાણી
 સાધ્વી સ્ત્રી હતી. તેણે પોતાના પતીનું સત્ય વચન પણ તેને માટે
 અસહ્ય દુઃખ વેઠ્યું તેની તો પરિસીમાજ છે. તેનું અંતઃકરણ પવિ-
 ત્રતા અને મહુરતાથી ભરપૂર હતું. સતી સદૈવ સ્વામીનો સહવાસ
 ઇચ્છે છે. સતિ પતિને ક્ષિત્ત આજે દોરવવામાં નારી જન્મનું
 સાર્થક સમજે છે. સ્વામી ધનવાન હોય કે નીર્ધન હોય, અનુકુળ હોય
 કે પ્રતીકુળ હોય તો પણ સતી પતિનેજ પોતાની ગતી સમજે છે.
 અંપદમાં ને વીપદમાં સતી પોતાના પતિની અનુગામીની થાય છે.
 તારામતી હૃદયની દરીદ્ર કે સાંકડા મનની નહીં હતી. તે બીખારણ
 થઈ પણ પતિને વાક્યબાણથી વીધો નહીં. દુઃખમાં ધીરજ રાખી
 નીચ ઘેર પાણી ભર્યા પણ સતિપણથી ચુકી નહીં. સ્વામી કેમ
 સુખી થાય એજ એનું કર્તવ્ય સમજી. સતિ સીતાને અશોકવાડીમાં
 રડતાં જોઈ છે, સતિ સાવિત્રીને મરેલા પતિને ખોળામાં લઈ રડતી
 જોઈ છે, સતિદમયંતીને સ્વામિ વિયોગનો વિશ્વાસ કરી રડતી જોઈ
 છે, સેંકડો રજપુતાણીઓને પતિ પાછળ જળી મરતી જોઈ છે,
 પરંતુ સતિ તારામતીએ જીવતાં જીવત ધણીને કરજમાંથી છોડાવવા
 જે સંકટ વેઠ્યાં છે તે આશ્ચર્ય અદ્વિત કરનારાં છે. આજ તો કેટ-
 લીક સ્ત્રીઓ પોતાના સુખને માટે પતિને કરજની જાળમાં ગુંગળા-
 વવામાં આડું અવળું જોતી નથી.

ત્રીજી વાત એ છે કે, પુરુષોને પોતાની સ્ત્રીઓ વહાણી હોય
 તો તેમણે સ્ત્રીઓને કેળવવી જોઈએ. અક્ષયત સ્ત્રીઓને સોનાથી
 શણગારવામાં તેઓ કયાંય રાખતા નથી. પણ વિદ્યા આપણી

જોડા જોવામાં આવે છે. સ્ત્રી, જે બાળકો તો આપણા જેવી હુશીયાર થશે, અને પછી ધરતું કામકાજ નહીં કરે, અને સ્ત્રી તો માત્ર ધરતી મજૂરી કરવા રસોઈ કરવા તથા છોકરાંઓને ઉછેરવા માટે જ જન્મેલી છે, અને તેને જણાવીશું તો સ્વચ્છંદી થશે અને આપણા ધરના કામમાં હરકત આવશે, એમ સ્વાર્થી નજર રાખવી નહીં જોઈએ. કદાપી થોડે અંશે તેમ થતું હોય તોપણ ત્યાં પ્રેમ છે ત્યાં તેટલો આત્મભોગ જરૂરનો છે. તમારે બારણે બંધાયેલી ધરતી ગાય પણ સુખ આપી સુખ પામે છે, તો લગ્નની ગાંઠથી બંધાયેલી સ્ત્રી અબાણ દાસી રહે તેના કરતાં તમારી ગુણીદાર થાય એમ કરવા જેટલો ભોગ આપવો એ તમારું કર્તવ્ય છે. સ્ત્રીઓ અજ્ઞાન રહી તમારું દાસીપણું કરે તેમાં કદાપી તમે આ દુનીયામાં માન પામશો, પણ પ્રભુને ત્યાં જવાળ દેવાનો છે કે તમારી સાથે સંબંધમાં આવેલાને તમે શો ઉત્તમ લાલ આપ્યો ? તમારું અને તેનું શું કલ્યાણ કર્યું ? તમે સ્ત્રીને જ્ઞાની કરી તમારા જેવી બુદ્ધીશાળી કરી કે નહીં ? એ પ્રશ્ન વિચારવા યોગ્ય છે. બાઈઓ આમ દહેવામાં મારી ભુલ થાય તો માફ કરશો. હું જાણું છું કે તમારો દેખીતો તરતનો લાલ હું છીનવી લઉં છું. પરંતુ થોડી જોડે મોટો નફો થવાનો વેપાર ક્યાં છે તેનું રહસ્ય બતાવું છું. માટે ભુલ હોય તો માફ કરશો. એ આગળી બતાવ્યાનું પુણ્ય મને મળે તેમાં આપણા સર્વનો ભાગ છે.

આપણી સ્ત્રીઓની લાલની કેળવણી જીવો. હોળીના દીવસોમાં હોળી આગળ ખેસી તરેહવાર શબ્દોની છાપ મનપર—પેશવા દેવી, લગ્નમાં ફટાણાઓ ગાવા, એ વગેરે મઝીન કેળવણી છે. અને શુદ્ધ

કેળવણી હાલ જે મળે છે તેમાં આંતરણીઓ પાસે લખના ગીતો ગરબાઓ અને શૃંગારિક ઘોળ તથા કડવા અને મીઠડાં વગેરે ભજન કીર્તન શીખવામાં સમાયલી છે. કથા વાર્તા નાટકો રાસ એ કાંઈક કેળવણી આપે છે. પરંતુ વિચારો ઊંચા નીતિમાન થાય એવી વિદ્યા કેળવણી સાહિત્ય સંગીત કળાની ખીલવણી તથા રસોઈ ભરત શી-વણ ચિત્ર વગેરે ઉદ્યોગની ખાસ જરૂર છે. સ્ત્રી તો મૂળથીજ મૃદુ અને નરમ સ્વભાવની હોય છે. “ કન્યા અને ગાય જ્યાં દોરે ત્યાં જાય ” એવી કહેવત છે. સ્ત્રીઓનું ભાગ્ય તમારા હાથમાં સોંપવામાં આવ્યું છે. તેનો ઉદ્ય તમારે કરવાનો છે. હિંદુ દેશ ગૌઆત્મણુ પ્રતિપાળ છે. તમે સર્વે દયાળુ માયાળુ અને હોંસીલા છો. ગાયનું રક્ષણ કરવું એ મોટો ધર્મ છે. મોટા આત્મભોગે પણ તે કરવાનું છે. ગાય રાખે નહીં તેને રૂડાં ઘી દુધને નવનીધ ક્યાંથી મળે ? ગાયને કેળવે નહીં તેને સુખ ક્યાંથી મળે ? મહેનત તો પડે તેમજ તમારું ધર મુધારવું એ તમારું કામ છે. હું જાણું છું કે સ્ત્રીઓ તેમાં તમને મદદ આપતી નથી. પણ તે કેળવણીનોજ વાંધો છે. તમે સ્ત્રીને તેનું સાઈ કરવા કહેશો તો તેજ કહેશે કે અમારે ભણીને શું વેપાર કરવા છે ? અમારે કંઈ પાઘડી પહેરી કમાવા જવું છે ? અમને તો તમારી દાસીજ થવા દો. અમારો હક તો તમારી રૈયા શોભાવી તમને ગાઢ નિદ્રામાં રાખવાનોજ છે. પરંતુ પુરૂષો જો ખંત રાખે, કંટાળે નહીં, આત્મભોગ આપે તો સ્ત્રીનું ક્રિય તેનજ હાથમાં છે. અલખત, સ્ત્રી કેળવણી લખને ધણી તથા ધર તરફ ખેતરકાર રહે, વંડી જાય, તેવી કેળવણી આપશો નહીં, પરંતુ સ્ત્રીઓ અજ્ઞાન રહે એવો સ્વાર્થ પણ તાકશો નહીં. તમે ડાહ્યા છો, માટે કાંઈ રૂડો

રસ્તો શોધી ખામી વખરની કળવણી આપો. ગાય માટે હિંદુઓ પ્રાણુ તજે છે. સ્ત્રી તો તમારી હમેશની ગાય છે. તમારે આશરે છે, તમારે વશ છે, તેનું રક્ષણ કરો. તેને તમારા જેવી યાત્રી બનાવો. દુનીયામાં શું થાય છે. તે ઇતિહાસથી દેખતી કરો. જર્મની શું છે, જાપાન શું છે, વગેરેથી વાકેફ કરો.

વળા ચોથી વાત એ છે કે, આપણી સ્વદેશભુમી એ ગાયનું સ્વરૂપ છે. એ ગૌનો વધ થતો અટકાવવો આપણા હાથમાં છે. સ્વદેશભુમી રૂપી ગાય દોહવાઈ ગઈ છે, અને દોહવાતી જાય છે. તેના વાહરડાં ભુખે મરે છે. તેનું રક્ત માસ લોહી હર હમેશ વહેતુંજ રહે છે. કરોડો રૂપિયા હરસાલ ઓછામાં ઓછા ખચાશ કરોડ દર વરસે હીંદુસ્તાનમાંથી ચાલ્યા જાય છે. અને તમે કહો છો કે હીંદુસ્તાન ગરીબ છે, તમે વિચાર કરો કે જ્યાંથી દરસાલ ખચાશ કરોડ રૂપિયા આપણીજ નાની અમથી ભુલ અને ખેદરકારીથી ચાલ્યા જાય એ દેશ નિર્ધન થાય અને ગરીબીમાં પીડાય અને રીખાય એમાં શું નવાઈ છે ? અને તે શા માટે રીખાય છે ? આપણને આત્મભોગ આવડતો નથી તેથી. આવડતો હોય તો પણ આત્મભોગ કરવા ઇચ્છા નથી માટે. આત્મભોગ એટલે કાદને જીવ આપવાનો નથી. ના, ના તેમ નથી. માત્ર એક નાનો અમથો ભોગ આપો તો એ કરોડો રૂપિયા તમારી પાસે રહે એમ છે. અને એ કામમાં તમે પુરેપો આત્મભોગ આપવા તૈયાર થશો, પણ હમે નહીં કળવાયલી અજાણ સ્ત્રીઓ પહેરી ઓઢી લગન, અધરણી, ન્યાત જમવામાંજ હમારી દુનિયા સમજીએ છીએ તેજ તમને મદદ આપતી નથી. કમકંઠે એ વાતની અમને ખબર નથી. એ તમારું અને અમારું દુઃખ

મટાડવું રજપુતોના હાથમાં નથી. રજપુતાણીઓના હાથમાં છે. તમે પુરૂષો કરતાં પણ ખાસ એમો સ્ત્રીઓના હાથમાં છે. અને હમો સ્ત્રીઓ જે ધારીએ તેમાં ગમે તેટલો ભોગ આપતાં પણ હડીએ એવી નથી. પણ અમને ખબર નથી, તેથીજ આડાઈ કરીએ છીએ. સીતા માતાને ખબર નહોતી કે સોનાના મૃગની લીલી પીળા કાંચળા પહેરવા જતાં પેલો કાળો કાળો રાવણ કોકો ઉપાડી જશે. તેમ અમને ખબર નથી કે ફેશનની શીશીઆરીમાં અમારા દેશમાંથી કરોડો રૂપિયા ઉપડી જવાથી અમારા પુરૂષોને કાળાં ઘોળાં કરી પાપે પેટ ભરવાં પડે છે અને અમારો દેશ નિર્ધન થઈ દુઃખની ધાણીમાં પીલાય છે.

રોગગ્રસ્ત હીંદ પોતાનો રોગ જાણે છે, તો પણ રોગનું જ્ઞાન તદ્દન જુલો જાય છે. પોતાને નીરોગી સમજે છે. કરી પાળતું નથી. ખાય છે, પીએ છે, ચમન કરે છે, અને મોજમઝા માને છે. આવી સ્થિતિમાં એ રોગ સાંજે થતાં વાર કેમ નહીં લાગે? બહારથી ધાં રૂઝાય છે પણ અંદર નાસુર વધતું જાય છે. ઢમ ઢોલ ને માંહી પોલ જેવો ઘાટ છે. રોગ અસાધ્ય નથી. ઔષધ હાથમાં છતાં ઉધમાંને ઉધમાં વ્યાધિ વધારી મુકયો છે. અફસોસ છે કે હિંદની અધમ સ્થિતિ માટે કોઈ કાંઈ કરતુંજ નથી. કરે છે તો તેને મદદ મળતી નથી. હજી પણ જગૃત થાઓ, જગૃતી લાવો, આજે આપણે તમારો અને મારો સ્વદેશી પોશાક નહીં હશે તો હવે પછી સત્વર સ્વદેશી પોશાક અને સ્વદેશી ખોરાક વાપરવા તત્પર થઈશું. અલબત્ત પ્રથમ તો સ્વદેશી મોઢું લેવામાં આત્મભોગ આપવો પડશે. પરંતુ હમો ફટકો લુચ્યાઈ મુશ્કેલી છતાં દેશી ધારીગરીને ઉત્તેજન

આપવામાં તમારું તપોબળ તમારું મનોબળ અનુભવવું એજ તમારું બૂબણ છે નહાયા તેટલું પુણ્ય મળે તો પણ બસ છે.

પાંચમી વાત એ છે કે, હાલમાં બીજો એક આત્મભોગ કરવાનો છે. હાલમાં યુરોપમાં જે યુદ્ધ ચાલે છે તેમાં આપણી અંગ્રેજ સરકારને મદદ તન મન ધનથી હિંદ કરે છે. હિંદી યોદ્ધાઓ પોતાના પ્રાણ પણ આપે છે. તો આપણે હિંદની જ કરીગરીને હિંદને આપવાથી બીજો જતો પૈસો બચે અને સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરવાથી હિંદને જે નફો થાય તે બચતનો ફાળો હાલની ચાલતી લડાઈમાં મિત્ર રાજ્યોની મદદ માટે મોકલી આપો કે જેથી અંગ્રેજ રાજ્ય પણ આપણાં ઉપર સદૈવ પ્રેમવાળું રહે અને આપણા ઉદ્યોગને સફળ થવામાં સહાયબૂત થાય. તેમ નહિ બને તોપણ બીજાનો વાંક ન કઢાડતાં આપણી જ ભુલો તપાસો. રૂઠું કામ કરનારને પરમ કૃપાળુ પ્રભુ અનુકુળતા કરી આપશે. આત્મભોગ આપો. વાવણી કરવાના “બી” ના ખર્ચથી ડરીએ તો રૂઠો પાક કેવી રીતે થાય ?

આત્મભોગ, સ્વદેશી, સ્ત્રી કેળવણી એ તો દેશનો ઉદ્ધાર કરવાના ખર્ચ સાધનો છે.

કહે નેપોલીયન દેશને, કરવા આખાદાન;

સરસ રીત તો એજ છે, દો માતાને જ્ઞાન;

પણ “ધર પુટે ધર જાય” “ન્યાં બહાણંજ વેરી ગાય” ત્યાં ઉદ્યતી શી આશા ? આવા સમાજોમાં પણ “ટાઇમ”નો આત્મભોગ આપવા ક્યાં આપણા સ્નેહીઓ તત્પર છે ? કેટલાકને તો પુરૂષ સમાજે તથા સ્ત્રી સમાજે નિરર્થક જેવી લાગે છે. અલબત્ત આજે આપ સર્વેની આ મોટી હાજરીથી આ સમાજને નારાજ થવા કારણ નથી. પરંતુ એનાથી પણ વધારે હાજરીની જરૂર છે.

જો આપણે જાતેજ સમાજની વિરુદ્ધ બોલીએ, કળવણીને નીંદીએ, તેના થોડા ગેરલાભોને આગળ કરીએ, અને વાત તોડી પાડીએ, ખામીઓ દૂર કરી લાલ થાય એવા રસ્તા લઈએ નહીં, અને “સ્વદેશી”ના નુકશાનો તથા મુશ્કેલીઓ જોઈ તેની જરૂર નથી એમ કહીએ, તો ખરેજ આપણી કળવણીની અને આપણા આત્મભોગની ખામી છે. હું અહીં કંઈ સ્વદેશી વાપરવા સમ ખવડાવવા કે ખાધા રખાવા કહેવા માંગતી નથી. કેમકે મોટે ખાધા રાખીએ અને પછી તે પાળીએ નહીં તો પાપના ભાગી થઈએ. કહ્યું છે કે Silence is Golden, Speech is Silver. માટે આપણે આપણા મનથીજ સમજીને સાં રું છે તે કરશું તોજ ખસ છે.

પિરાજમાન પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ, આપણા આ રૂપિ મુનીઓના પવિત્ર દેશમાં આત્મભોગનું શિક્ષણ નકામું નથી. જુમી, અનુકુળ થઈ એક બી હજારો મણ પાક આપે એમ છે. ફળકુલ વાળી વૃક્ષ વાટિકા હજારોનું વિશ્રામ સ્થાન થઈ પોપણના સાધન પુરાં પાડશે. આપણા વડીલોના આત્મભોગના હજારો દ્રષ્ટાંતો દ્રષ્ટીગોચર થાય છે. તો આપણે પણ આપણા ખાપ દાદાની રહેણી કરણીએ ચાલીએ તેમાં લાભ છે. અનુકરણ કરવામાં દેશનું સત્યાનાશ થાય છે. કોઈ પણ સ્થળે સાં દેખો તે ભલે ગ્રહણ કરો. પણ તે દેખીતું સાં છે કે ખરેખર સાં છે તે વિચાર કરો. હિંજી તેટલું બધું દુધ નથી “All that glitters is not gold.” વખરે વિચારના સાહસો સદા દુઃખદાય છે માટે હેવટે એજ મારી પ્રાર્થના છે, કે આત્મભોગ કરતાં ડરશો નહીં. નહીં ડરવું એજ તેનું રહસ્ય છે. નીતિમાં નારાયણ વસે છે. સત્ય, સ્નેહ અને શીલ માટે આત્મભોગ આપવા તત્પર રહો. તેમાં શ્રી પ્રભુ તથા અંખા માતા સહાય થાઓ. બોલો શ્રી અંબે માતૃકા જો:—

સાં રાતિકુંવર મુતરીઆ—નરસારી.

(૧૨૮)

ની. ૧૩. કોર તા. ૫-૧-૧૯

હાલરડાં.

અલી દુ ખેડ અન્ડ અલી દુ રાઈઝ;	હાલા૦ ૧
મેઈક્સ એ મેન હેલ્ધી વેલ્ધી અન્ડ વાઈઝ.	
સમથીંગ ઇઝ બેટર ધેન નથીંગ,	
ફ્રાન્ચીઝ ગોઝ બાઈ ફેવર.	હાલા૦ ૨
ગુડ વાઈન નીડ્ઝ નો બુથ,	
એ ગુડ ફેઈસ નીડ્ઝ નો પેઈન્ટ.	હાલા૦ ૩
ફેર ઈઝ નોટ ફેર બટ ધેટ વિચ પ્લીઝેથ,	
હન્ડસમ ઇઝ, ધેટ હન્ડસમ ડઝ.	હાલા૦ ૪
આલ ઍરથ આલ લૂઝ,	
બેર ઈઝ નો રાયલ રોડ દુ લનીંગ.	હાલા૦ ૫
એ રોલીંગ સ્ટોન ઝંધર્સ નો મોસ,	
એ જૅક આફ આલ ઇઝ માસ્ટર આફ નન.	હાલા૦ ૬
હાર્ટ નોટ પર્ફેક્ટ બીફાર સ્વાઈન,	
પ્રાઈડ ગોએથ બીફાર ડિસ્ટ્રક્શન.	હાલા૦ ૭
ઈફ વિશીઝ બેર હોર્સીસ, બેગર્સ વુડ રાઈડ,	
એવરીમેન થીંકસ હીઝ ઓહિન ગીઝ સ્વોન.	હાલા૦ ૮
એઝ યુ સો, સો શૅલ યુ રીપ,	
નેસીસીટી ઈઝ ધ મધર આફ ઇન્વેન્શન.	હાલા૦ ૯
વેન્ટ ફોર વુલ અન્ડ કેઈમ આલિટ શોર્ન,	
માઈટ ઇઝ રાઈટ બટ રાઈટ ઈઝ માઈટ.	હાલા૦ ૧૦

(૧૨૯)

જેર ઘેર ઇંઝ એ ઘીલ, ઘેર ઇંઝ એ વે,
 જેન કુંઝ આર અવે, માઈસ આર અટપલે,   લાલા ૧૧
 આઉટ આફ માઈટ, અઉટ આફ માઈન્ડ,
 ફર્ટ કમ ફર્ટ સન્ડે.   લાલા ૧૨
 ઘેર મેની એ રિલપ ગિટવીન ધ કપ એન્ડ ધ રિપ,
 ધ વેરી ઘોસ લેવ ઇઅર્સ.   લાલા ૧૩
 ફ્રેન્ડ આર મેની જેન ધ પર્સ ઇંઝ ધુલ,
 એ ફ્રેન્ડ હન નીડ ઇંઝ એ ફ્રેન્ડ ઇ-ડીડ,   લાલા ૧૪
 લેથ ઇંઝ વેથ, એન્ડ ગોડ ઇંઝ ગ્રેઇટ,
 પ્રૅક્ટીસ મેઇકસ એ મૅન પરફેક્ટ.   લાલા ૧૫

ની. ૧૪

સી સુબોધ.

ગરબો

૧ કે મા તમે પાવાના પટરાણી કે, કાળી કાળીએ લેલ-એ રામ)
 કે પડવે પૂજે પતિના પાવકે, બેની મહારીરે લેલ.
 કે બીજે બેલે સદ્યા બોલકે, રીઝે શ્રી હરીરે લેલ.
 કે રીજે તબે તાપ સંતાપકે, દુર્ગુણ પરદારે લેલ.
 કે ચોથે ચોરી જેવું કમકે, કંઠપણ નહી કચેરે લેલ.
 કે પાંચમે રાખે પતિપર પ્રેમકે, રીસ ન રાખીએરે લેલ.
 કે છકે છેડી દેવો જવકે, સદુનું સાંખીએરે લેલ.
 કે સાતમે સંતેપે સદગુણકે, શીવજી પાળીએરે લેલ.
 કે આઠમે આપણે આઠ પહોરકે, આનંદ આળીએરે લેલ.

કે નોમે નીંદા તણએ જોન કે, ક્રોધ ન આણીએરે લોલ.
 કે દશમે દયા ધર્મનું મૂળકે, કૃપાકૃપ જાણીએરે લોલ.
 કે અગીઆરમે અખળાનો એ ધર્મકે, મનને મારીએરે લોલ.
 કે આરમે બહુ ચદને નમ્રકે, સૌથી હારીએરે લોલ.
 કે તેરમે તળે મમતને માનકે, ધીરજ રાખીએરે લોલ.
 કે ચૌદમે ચાલીએ સહનું શ્રેય, કે શાંતિ ચાખીએરે લોલ.
 કે પૂનમે પતિવ્રતાનો ધર્મકે, પાળો સહુ તમેરે લોલ.
 કે માણેકલાલની મધુરી મીઠાશ કે, સહુને બહુ ગમેરે લોલ.

ની. ૧૫.

શ્રી હાલકેશ્વરાય નમઃ

કઠોર, તારીખ. ૧-૪-૨૦.

(સ્ત્રી કેળવણી.)

માનવતા પ્રમુખ સાહેબ તથા અન્ય મુદ્દસ્તો

અને મારી વહાડી બહેનો,

હું નીચે મુજબના દરાવની દરખાસ્ત મુકું છું:-

“ આ ટ્રાન્ફરન્સ સ્ત્રી કેળવણી ઉપર વધુ વક્ત આપવા
 દરેક જાતિ જનને આગ્રહ કરે છે ”

સ્ત્રી કેળવણીનો વિષય આજ પચાસ વર્ષથી પુર નિસમાં ચર્ચાય
 છે. તેથી હું જે કંઈ કહીશ તે માત્ર પિટપેપર્સ ગણાશે, તે પણ
 સ્ત્રી કેળવણી ઉપર આખા જન સમાજનું કલ્યાણ અવગણીને રહેલું
 છે તેથી એ વિષય ઉપર જેટલું બોલીએ તેટલું થોડું છે. ધર્મ,

અર્થે, કામ, અને મોક્ષ એ ચાર પદાર્થ સ્ત્રી પુરુષ દરેકે સાધવાના છે, અને એ રીતે આ મનુષ્યદેહ સાર્થક કરવાનો છે. પણ તેમજ મનુષ્ય એ બેઢિને આહાર, નિદ્રા આદિ સર્વ પદાર્થો સામાન્ય છે, પરંતુ બુદ્ધિ વિશેષનું તારતમ્ય છે, એ બુદ્ધિ કેળવવી એનું નામ કેળવણી છે. જેમ કણુક કેળવે પકવાન થાય છે તેમ કાન્તા કેળવવાથી શાન્ત્યાદિ સદ્ગુણોને ધ્યાન મળે છે. તેને “સ્ત્રી કેળવણી” કહે છે.

કેળવણીના ત્રણ વિભાગ પાડીએ. ૧. શારીરિક. ૨. માનસિક અને ૩ અધ્યાત્મિક. પ્રથમ શારીરિક કેળવણી વિશે બોલીએ. કહ્યું છે કે શરીરે સુખી તો સુખી સર્વ વાતે. એ કહેવત ખરી છે. પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરે આપણુ શરીર રૂપી ખંડલામાં ચિત્ર વિચિત્ર ચૈતન્ય મય સંચાની રચના કરેલી છે. છતાં આપણુ લોક શરીરની બહારની ટાપટીપ ઉપર જોટલું ધ્યાન આપે છે તેટલું શારીરિક બળ વધારવા તરફ લક્ષ આપતા નથી, એ શોચનીય છે. હાલતો શહેરમાં બહાર ઘંટીઓ થવાથી તથા પાણીના નળ આવવાથી અનેક દમયંતીઓ એક નળ આગળ બેળી થાય છે. જેથી પ્રથમ જે સુંદર બેઢે પાણી લાવવા વગેરેની સાધારણ કસરત થતી તે પણ હવે નાબુદ થઈ છે. વળી સવાર સાંજ રાત્રી હવામાં હરવા ફરવામાં આળસ વગેરે કારણો આડે આવે છે. વ્યાયામને અભાવે સ્ત્રીઓ અને તેમની સંતતી દિન પ્રતિદિન નબળી થતી જાય છે. કાઠીઆવાડી ઘોડીઓ તેમજ કાઠીઆવાડી સ્ત્રીઓ શરીરે મજબૂત હોય છે, તેથી ગુજરાતની સ્ત્રીઓ નથી. માટે કન્યા હોય ત્યારથીજ કાળજી રાખી કન્યા-શાળાઓમાં કન્યાઓને નિર્દોષ રમત ગમત સાથે શારીરિક બળ વધે એવી રીતે અને કસરતોની કેળવણી ખાસ જરૂરની છે.

ત્રીજો ભાગ માનસિક કેળવણીનો છે. માનસિક કેળવણી નિશા-
 બોમાં અપાય છે. સુલાગ્યે સ્ત્રી કેળવણી તરફનો અભાવ ધીરે ધીરે
 ઓછો થતો જાય છે. ટેક ટેકાણે કન્યાશાળાઓ તથા મહિલા વિદ્યા-
 લયો અને પુના જેવામાં પ્રોફેસર, ડરવેની શીમેટલ યુનિવર્સિટી
 વગેરે સંસ્થા પુર જેસમાં ચાલે છે. સેવા સદન, વનિતા વિશ્રામ
 વગેરેને બહોળે હાથે મદદ પણ મળે છે. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીઓની
 કેળવણીના પ્રમાણમાં આ કેળવણી ઘણી ઓછી છે. શ્રીમંત ગાયક-
 વાડ સરકારે ખોતાના રાજ્યમાં ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરી છે.
 એ તેમને ધન્યવાદ આપવા જેવું છે.

વળી માનસિક કેળવણી કેવા પ્રકારની અપાવી જોઈએ એ ઉપર
 ખાસ લક્ષ અપાવું જોઈએ, જેથી ધર્મ, નીતિ, દિયોગની વૃદ્ધિ થઈ
 રહેલ અને પ્રેમ યોગ્ય રીતે પોષાય, અને પોતાને તથા પોતાના
 સંબંધીઓને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સ્વર્ગ સુખ મળી આખરે
 મોક્ષ મળે એવી કેળવણી સ્ત્રીઓને મળવી જોઈએ. પોતાની મોટાઈ
 બતાવવા માટે અથવા બડાઈમાં આવી ફેશનની શીશીઆરીમાં કડકેશ
 લાગે એવા કટુ વચનોથી કલહને આમંત્રણ કરવામાં આવે, એ કંઈ
 કેળવાયલી સ્ત્રીઓને શોભે નહીં. એવા દુર્ગુણો દૂર થાય એ કેળવણીનો
 મુખ્ય હેતુ છે. માત્ર ગણિત, વાંચન કે “ ગ્રાટપિટ સૉટપિટ ” આ-
 વડયું એટલે કેળવાયા એમ કહેવાય નહીં. જન સમાજ અને પ્રમુ-
 ખેદિને રાજી રાખી વર્તન કરે એવી કેળવાયલી સ્ત્રીને ધન્ય છે.
 કાળીદાસ, શેક્સપીયર, કે સરસ્વતીચંદ્ર વાંચે, અને રાધતાં કે પૂરી
 તળતાં આવડે નહીં તો તે હાંસીને પાત્ર છે. સ્ત્રીઓને ગૃહ વ્યવસ્થા
 તેમજ કાંઈક વૈદક તથા છોકરાં ઉછેરવાની પદ્ધતિ વગેરે જાણવાની

જર છે. સ્ત્રીઓને હરેક રીતે રૂઢી કેળવણી અપાશે તો આપણી લીલાવતીઓ હરેક શુભ લીલા કરવામાં પછાત પડશે નહીં. પોતાના સુપુત્રોને પણ સુશિક્ષિત કરી શકશે. આપણી સ્ત્રીઓ મૂર્ખ છે, એમ માનવાથી આપણને પોતાને અગ્રંતોષ રહે છે. સ્ત્રીઓને સુધારવી એ પુરૂષોના પોતાના હાથમાં છે. સૃષ્ટિનો અર્ધ ભાગ જેને અર્ધાગનનું ઉષ્ણામ આપવામાં આવે છે તે અધર્માગના ગણાય અને અજ્ઞાત રહે એ એક પદ્ધતિ જેવો વ્યાધિ વળગેલો સમજવો. કથીરને કંચન કરવા માટે પતિરૂપી પારસમણિ અસ છે. કેળવણી એક પારસમણિ છે. એના સ્પર્શથી કાચા કાચ જેવી પૂતળીઓ કાંચનની પ્રતિમા બની જાય છે. પછી તેને માત્ર પૈસાની પૂતળી થવાની ઈચ્છા થતી નથી. ખરા પ્રેમનીજ ભૂખી રહે છે. અને ઘરેણાં ગાંડાના મોહમાં ફસાતી નથી. સ્ત્રી, એ માત્ર ઘરેણા ગાંડાથી ખુશ રહેનાર પાવલાની કિમતના આવડા જેવી માત્ર સલા શોભાવનાર દીંગલી નથી. પરંતુ પોતાના સ્વામીની રૂપાણી રદીઆણી સંસાર સાઈકલ છે. સ્ત્રીને તન મન ધન આપવા તત્પર થાય છે તો તેમને બુદ્ધિબળ આપવા તથા તેમની સદજ બુદ્ધિ કેળવવામાં શો માટે પછાત રહો છો ? એમાં કંઈ તમારું બુદ્ધિબળ ઘટવાનું નથી, પણ જરા ટેરટવાળી, રસિક અને પતિના કર્કશ સુરમાં પણ પોતાનો કાકીલા કંઠ ઉમેરી અનેરું ગાયન ગાનારી, તથા આજ્ઞાકારી ચર્મ મટુલી કે મહેલ શોભાવનારી, બનાવો. શ્રમ તો પડશે. પણ શ્રમમાંજ મઝા સમાયલી છે હિંદુસંસારના આગના સુંદર સુગંધી પુષ્પોની તેના માળીઓએ પૂર્ણ કાળજી રાખવી અને તેમને રનેહે સીંચી પ્રકુલ્લિત બનાવવા પ્રયાસ કરવા એ તેમનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે તેમની મેનાઓ અને મધુર કંઠી કાળી ગોરી કાયલોને ઘોળી પૂણી જેવી

શીઝી પડેલી, ઈઝરાતી અને મુંઝાતી જોવામાં આવે તો તેમાં તે પુરુષોનોજ દોષ છે, કે જેમણે તેમને ખરી કેળવણી આપવામાં બે દરકારી કાઢી છે. કેળવણી માત્ર આજ શોભા આપવા માટે નથી. પણ અંગીન પ્રકારની હોતી જોઈએ. સીતા દમયંતી વગેરે સતીઓની કેળવણી સંગીન હતી. ગ્રીસ, રોમ, ઈગ્નાંડ, જર્મની, જાપાન વગેરે દેશોની કેળવણી જોઈ સ્ત્રીઓએ વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરવી યોગ્ય છે. “ Man's life is a progress, and not a station ” હરેક પ્રાણી સ્વભાવે પરિવર્ધન પામે છે. તો સ્ત્રીને સુવિદ્યા તરફ પ્રગતિ કેમ નહીં આપવી ? સ્ત્રીને દુઃખતી વખતે ધીરજ આપનાર તેની કેળવણી એ મુખ્ય ઔપચિ છે. પુરુષને દુઃખતી વખતે ધીરજ આપનાર, દુઃખરૂપી રોગને મટાડનાર અને દિવાસો આપનાર સ્ત્રીજ છે. સ્ત્રીને પતિ પ્રાણ જેવો ગણેલો અને પોતાનો જીવનહાર છે. આ સંસારમાં સ્ત્રીને પતિ એજ સર્વસ્વ છે. હૈયાનો હાર અને મુકુટમણિ શીર છત્ર પોતાનો સ્વામી પોતાનો પ્રભુ છે. જે પત્ની પતિમાં આત્મ સમર્પણ કરીને કાયા અને મનો વાક્યથી તેની સેવામાં સર્વદા લાગેલી હોય છે, અને બદલો મેળવવાની કાંઈ પણ આશા રાખતી નથી, તેજ ખરી સતી જાણવી સતીને સ્વામીનો સહવાસ એજ તેના સુખના સૌભાગ્યનો સૂર્ય છે. સતી એ સીવાય બીજી કાંઈપણ ઇચ્છા કરતી નથી. સતી પોતાના પતિને અનંત ઉન્નતિના માર્ગે લઈ જવાથી નારી જન્મનું સાર્થક થયલું સમજીને કૃત કૃતાઈ થાય છે. સતી સમજે છે કે, સ્વામી ધનવાન હો કે નિર્ધન હો, અનુકુળ હો કે પ્રતિકુળ હો, ગમે તેમ હો પણ એજ મારી ગતિ અને આશ્રય છે. સુખમાં કે દુઃખમાં, સંપદમાં કે વિપદમાં, સર્વ સમયમાં સતી સ્ત્રી જાંયાની પેઠે પતિનીજ અનુગામિની

અને પ્રિય કારિણી દેવી છે. આ પ્રમાણે આપણી ગૃહદેવીઓને ખરી કળવણી મળશે તોજ આપણું ગૃહ, દેવમંદીર થઈ સ્વર્ગસુખ આપનારૂં નીવડશે. તેઓ પ્રાણુ જતાં પણ સત્ય ધર્મ ચૂકશે નહીં તેઓ વ્યસન ઉધ કે કલહમાં સમય વ્યતીત નહીં કરતાં, કાવ્ય, શાસ્ત્ર, વિનોદમાં કાળ નિર્ગમન કરશે, પ્રથમ તો કન્યાઓને નાનપણથીજ સારી ટેવો પાડવા પ્રયાસ કરવો ઈષ્ટ છે. હિંદુસ્ત્રી સમાજની ઉન્નતિ અને દેશોદય આ આપણી કુમળી કુસુમ કળીઓની કળવણી અને ખરી ખીલવણી ઉપર અવલંબીને રહેલાં છે. સ્ત્રીઓ શોભિતો પણ સ્વદેશી પોશાક પહેરવા સત્યાગ્રહી થાય તો પોતાનું સ્વરાજ્ય, પોતાનું હોમરૂલ, પોતાની ગૃહ વ્યવસ્થા પોતે મેળવે એ નિઃસંશય સમજવું.

પણ પુરૂષો સ્ત્રીઓને સુધારવા જરૂર જોય નહીં, અથવા પ્રયત્નજ કરે નહીં, અથવા પ્રયત્ન કરતાં ચીડાઈ માથાકૂટથી પાછા લડે તો તેમાં સ્ત્રીનો શો વાંક છે ? સ્ત્રીઓ તો ખરૂં પૂછો તો પતિના પ્રેમની અને પૂર્ણ કૃપાનીજ ભૂખી છે. અને પતિ પાછળ ગાંડી ઘેલી બની ધરવાખુ થઈ ગૃહસંસારમાં ગુંથાઈ રહે છે. સાસુની સેવા કરે છે, સસરાની લાજ મર્યાદા રાખે છે. સ્વામીને રાજી રાજી રાખે છે. છોકરાં હોવાને ઉછેરે છે. અને નોકર તથા રસોયાનું કાર્ય કરવા ઉપરાંત સમાજમાં દીખી નીકળે છે. પતિની ઈચ્છા એજ પોતાની સગવડ સમજે છે. સારી સારી સાડીઓ, મોતીની માળા, વગેરે શણગારો, પતિની સહેજ હતરાજી જતાં તુચ્છ ગણે છે. પારસમણિ ધણીની એવી રમણીને ધન્ય છે. એવી ગૃહિણી પતિની જીવનદોરી છે. સ્વર્ગની નિસરણી છે. ધૈર્ય અને ક્ષમા એ સ્ત્રીઓના મુખ્ય શણગાર છે. એ વડે સ્ત્રીઓ પોતાનું સામ્રાજ્ય સાચવી શકે છે.

શયને રંભા ભલે હોય પણ સ્વદૃગને દરેક રીતે ઉદ્ધારનાર સ્ત્રી છે. તે નરકનું દ્વાર નથી, પણ અનેક રત્નોની ખાણ છે. રજકણમાંથી રત્ન બનાવનારી રમણીઓ, સૃષ્ટિ સૌંદર્યને શોભા આપે છે. સ્ત્રીઓનું બુદ્ધિબળ અમાધ છે. પણ તે બુદ્ધિબળ ચેતન રહિત રહી જડ થઇ જાય છે. સ્ત્રીની બુદ્ધિ પગની પાનીએ હોય ત્યાંથી તેને સંપૂર્ણ કેળવણી એ કઠિન કામ છે, પરંતુ એ કામ અસાધ્ય નથી. કટ સાધ્ય છે.

હવે કેળવણીનો ત્રીજો વિભાગ લઇએ. તે અતિ ઉત્તમ ટોચનો ઓરડો છે. કાતરીયું ગેપ હોય તો તે મકાન કે મનુષ્ય એક નકામા. ભગવદ્ ગીતા, ભાગવત, પંચદશી, વગેરે પુસ્તકોનાં અધ્યયન. ભરત મુંદલ ગાયન વાદ્ય નૃત્ય વગેરે કળાઓને શોભા આપે છે. રૂડી કેળવણીથી સૌંદર્ય શોભા તરફ દષ્ટિ ખાલે છે. કેળવણી વગરનું મનુષ્યજીવન નકામું છે, વિદ્યાવિહીન પણ સમાન છે. અશિક્ષિત રહેવા કરતાં મરણ સ્વીકૃતિ વધારે સારી કહેવાય છે, જે જે આંખો બંધાને છે. પણ વિદ્યા વિદ્યાસીને ત્રીજું લોચન ખુલ્લતાં તે અનંત લોચન ગણાય છે. અને સ્ત્રી જે જ્ઞાન વિજ્ઞાન વિભૂષિત થાય તો તે આ દુનિયાની કાંઈ પણ લાગણ્યથી નહીં ફસાતાં દૃઢબુદ્ધિ રાખી શકે છે. કહ્યું છે કે:—

નિન્દન્તુ નીતિ નિપુણા યદિવા સ્તુવન્તુ ।

લક્ષ્મીઃ સમા વિશતુ ગચ્છતુ વા યથેદ્રમ્ ॥

અથૈવ વા મરણ મસ્તુ યુગાન્તરે વા ।

ન્યાયાત્પથઃ પ્રવિ ચરાતિ પદં ન ધીરા ॥ ૧ ॥

એવી ધીર સ્ત્રીને સંસારી માયા લલચાવી શકતી નથી. કેમકે અધ્યાત્મિક કેળવણી બ્રહ્મ સંબંધ કરાવે છે, એ કેળવણીમાં આપણે ઉચ્ચ વિચારો માટે ઉચ્ચ નજર રાખવાની જરૂર છે. દેશાટન, પરિપદો, સત્સંગ વગેરે કેળવણીના સાધનો છે. આનંદી શાંત સ્વભાવ કેળવણીનું મીઠું અને મધુર ફળ છે. તે ચાખનાર અને ચખાડનાર એકીને સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. સુવિદ્યા સર્વને રમણ કરવા શક્તિવાન કરે છે. વિદ્યા આપ લેથી વૃદ્ધિ પામે છે. ધટતી નથી. એ પ્રચ્છન્ન ગુપ્ત ધન છે. વિદ્યાધન એવું છે કે કરકસરને સદ્ગુણ સમજનારી સ્ત્રીને પણ વિદ્યા સંબંધમાં અતિ ઉદાર થવા લલામણ કરે છે. શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન વડે વિદ્યા વૃદ્ધિ પામતી જાય છે કેળવણીની આવી મોજ પોતે લઈ બીજી જહેનોને આપવી એ કર્તવ્ય છે. જીવો કે લેડી લોઇડ, લેડી વિલીન્ડન, ઝેની બેઝન્ટ, સૌભાગ્યવતી વિદ્યાબેન, સૌં શરદાબેન, સૌં સુલોચનાબેન, તથા આપણા માનવંતા પ્રમુખના ધર્મપત્ની સૌં શાંતાબેન વગેરે પરદુઃખલંબન વિદૂષીઓ સ્ત્રીઓને કેળવી સુખી કરવા પ્રયાસ કરે છે. એથી તેમનો સ્ત્રી કેળવણી પ્રત્યેનો પ્રેમ પ્રદર્શિત થાય છે. વાદ્ય વિદ્યા જે અખિલ વિશ્વનું વંશી કરણ છે તે અધ્યાત્મિક કેળવણીનું મુખ્ય સાધન છે, અને તેથીજ ભક્તો ભજન કરીને તરી ચયા છે. અધ્યાત્મિક કેળવણી મોક્ષ દાતા છે. દૂકમાં એટલું કહેવું અત્યંત યશો કે સ્ત્રી કેળવણીના ખોરાક વગર આપણો સ્ત્રી વર્ગ મૃતઃપ્રાય છે માટે સમ્ય સજ્જનો આ ચિત્રવિચિત્ર જગતમાં સુચરિત શોભે એવી શાંતિદાયક કેળવણી આપવા સ્વકર્તવ્ય પરાયણ રહો. એજ વિજ્ઞાપના. ઓમ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

(૧૩૮)

ની. ૧૬

મુબમ્. તારીખ ૭-૪-૧૯૦૬

સ્ત્રીઓની તંદુરસ્તી.

પ્રિય ભગિનીઓ,

આજે જે ભાષણ સૌભાગ્યવતી જૈન કાશીગવરીએ આપ્યું છે તે ઘણું અસરકારક છે. અને અર્વાચિન સ્ત્રીઓને અતિ અગત્યનું છે તનદુરસ્તી જાળવવી એ મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. કહેવત છે કે “ પહેલું સુખ તે જાતે નર્મી. ” પુરૂષ તનદુરસ્ત હોય તો તે પોતાની સ્ત્રી તથા મંત્રિતને સુખ પાળે છે. અને સ્ત્રી તનદુરસ્ત હોય તો પોતાના પતિની તથા પરમેશ્વરની સેવા સારી રીતે કરી શકે છે. અને પોતાના સગા બહાલા તથા પાડ પડોશીને ઉપયોગી થઈ પડે છે.

જાણ કનના માડા રીવાજથી આપણી હાલની સ્ત્રીઓમાં મોટા ભાગ ડીંગણી સ્ત્રીઓનો નજરે પડે છે. એ અતિ ખિન્નજનક છે. માંદી સ્ત્રીઓનું કટાણું મોટું જોઈ તેનો પતિ તથા સગાવહાલા નાખુશ રહે છે. અને ડાકટરોની દવાના ખર્ચથી ખુવાર થાય છે. વખતનો ભોગ આપવો પડે છે અને સદા ચિંતાતુર તથા દુઃખી જીવંતી ગાળે છે.

અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે “ Health is wealth ” એટલે તનદુરસ્તી એ મોટી દોહત છે. એજ સુખનું સાધન છે. તનદુરસ્ત માણસ આનંદી, હસમુખ, તથા ઉત્સાહી રહે છે. અને જે સાફ કામ કરવા ધારે છે તે કરી શકે છે.

પહેલાં આપણી સ્ત્રીઓ દળતી, કુવામાંથી પાણી ખેંચતી તેથી કસરત મળતી અને તેઓ વાથી કુલી જતી ન હતી, ગરબા ખુંદતી, નાચતી, અને નૃત્યકળાને નીચી ગણતી ન હતી.

લાલતો આપણી સ્ત્રીઓની એવી નાબુક તખીયત માલમ પડે છે કે પવનનો એક જખરો ઝપાટો આવે તો કેટલીક તો “વાયે ઉડી જાય ને.”

સ્ત્રીઓએ મુખ્યત્વે કરીને અડકાયામાં તથા સુવાવડમાં શા નિયમો પાળવા તે પણ આપણે બરાબર જાણતા નથી.

પ્રાચીન સ્ત્રીઓ વાંદાથી, ઉંદરથી, કે કૂતરાથી ડરતી ન હતી. તે તો અખતર પહેરીને યુદ્ધમાં લડવા જતી હતી. અંખા, લવાની વગેરે માતા થએલી સ્ત્રીઓ લલલલા મરદોને લરાવતી તે પોતાના પતિવ્રત, સાત્વિક બળ, અને તનદુરસ્તીનું પરિણામ હતું.

માટે એનો, જેમ આપણા અંગ ખીલે, શરીર કસાય, અને શરીર બળ તેમજ બુદ્ધિબળ વધે એવા નીયમો પાળેથી આપણને લાલ છે. એટલું બોલી બેસી જવાની રજા લઉં છું. સૌ. શાંતિકુંવર સુતરીયા.

ની. ૧૭

સંઘાડીઆવાડ.

મુરત. તા. ૧૬-૫-૨૧ સોમવાર.

પ્રિયભાઈ માણેકલાલ.

નીર્થ રૂપ “ જી ” ની તખીયત આજે સવારે નવ વાગ્યાથી પાછી બગડી છે. તે દિવસે મધ્યરાત્રીએ હતું તે પ્રમાણે ઉલટી ઉખકા વગેરે તેવાંજ ચિન્હો છે તેથી વિશેષ કંઈ નથી. ઔષધ તેજ અપાય છે. દરેક વખત શ્રમ પડવાથી શરીરે શીતવળી હાથ પગ તે વખતની માફક ઠંડાં પડે છે. જે ઉલટીની વચ્ચે યાત્રીને મુઠાં પડી રહે છે. શીકર કરવા જેવું નથી. તેવું હશે તો અર્જન્ટ તારથી તરત ખખર આપીશ. બીજા બધાં ખુશ મઝામાં છેએ

લી સ્નેહ શુભ

છોપાલાલ ચુનીલાલના સપ્તેમ પ્રણામ.

(૧૪૦)

ની. ૧૮

રાગ કાફી ત્રિતાલ.

રહી વશી હૃદયમણી રમણી. ટેક.
 શશી મણી મનગણી ચિત ઠારે,
 વેણે નેણે મારે ઠારે. મંત્ર બણીએ. રહી. ૧
 જખીલીએ જખીથીજ દીલને ડોલાવ્યું છે,
 લટકે મટકે જૂલ્યો ફૂલ્યો રંગમાં. રહી ૨
 રસ સરોવર પર રમતાં રસીલી સાથ,
 ડગલે ડગલે ફૂળ્યો ફૂળ્યો ફૂળ્યો આ. રહી ૩

ની. ૧૯

રાગ કાફી જલદ ત્રિતાલ

અંતરમાં એ હસી. ટેક.
 પ્રિયા મનહર જખી હિરમાં વશી. અંતરમાં એ હસી.
 ચદ્ર ખીના શોભે નહી તારા, મમતમ ગુણ મળતા પ્રિયપ્યારા:
 વાર વાર મુખ જોઉં હસી. અંતરમાં. ૧

ની. ૨૦.

મોહ જળમાંથી મુક્ત થવા વિશે.

ગરબી.

(હું તો સંસાર શેરી વીસરીએ. એ રાગ.)

મન માયાને મમતા મેલતી રે,
 માથાકૂટની મોહ જળમાં મુઝાય,
 મળી મનુષ્ય દેહ મહા મૂલ્યનીરે,
 મારું મારું કરી શું મલકાય.—મન.

અલ્યા અલ્પમતિ તારું તું વિચારનીરે,
 તને તારું નથી સલ્ય જ્ઞાન,
 જે છે માયાનેા મહેલ કાયા કારમીરે,
 તેને તારું ગણે તું સ્વસ્થાન.—મન. ૨
 તારું ધામ તો છે સત્ય સ્વર્ગે રહ્યુંરે,
 તે તો તને ખેંચે છે કરી જોર,
 પણ તારો તો દોર બહુ તોરમાંરે,
 તું તો કાયા માયાને વશ દોર.—મન. ૩
 તજ માયા ભંગુર સંસારનીરે,
 તારા પ્રભુજીની રાખની તું પ્રીત,
 માણેકલાલના માતુશ્રી શ્યામ કુંવરેરે,
 ગાયું ગુપ્ત ગુણોથી ભર્યું ગીત.—મન. ૪

ની. ૨૧.

રામ ભજન.

રામ ભજન રોકડ નાણું રે, વેપારી સંતો,
 રામ ભજન રોકડ નાણું. ટેક૦
 લક્ષ ચોરાશી કરા, ફેરામાં ફરીઓ તોઓ,
 નહીં ત્હારું ઠામ કે ઠેકાણું રે. વેપારી૦ ૧
 ખીજની વાતો માંહી. ડાહ્યો બહુ થાતો પણ,
 તારું પોતાનું તું ન જાણું રે. વેપારી૦ ૨
 કાળની દાદો વચ્ચે, વિશ્વ ચલાતું રે,
 સૌકા છે કાળનું ચલાણું રે. વેપારી૦ ૩

ની. ૨૨.

શોક જનક અવસાન.

સ્ત્રી કંગવણી માટે નવસારી વગેરે સ્થળે બાળીતા થઈ સારો પ્રયાસ કરનાર તથા નિરંતર પોતાની આર્ય ભગિનોઓનું હિત હર્ષે ધરનાર લાલ થોડા વખતથી સુરત આવી રહેલા અ. સૌં શાન્તીગવરી ઉદે શાન્તીકુંવરનાં અતિ શોકજનક અવસાનની નોંધ અતિ દિલગીરી સાથે લઘ્યે છઠ્યે. એવણ અત્રેના તેમજ શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યમાં આવેલા કોટાર કર્યાના વડીલ રાં માણેકલાલ યુનીલાલ સુતરીઆ એમં એં એલં એલં બીં એલં એલં એમં ના ધર્મ પત્ની હતા અને એમણે ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી કંગવણી પ્રાપ્ત કરી હતી. તાં ૧૯ જુન ૧૯૨૧ ને રાજ સુરત સંઘાડીયા-વાડમાં એમના મકાનમાં યુવાન વયમાં એમનું મૃત્યુ થયાના સમાચારથી તેમને બાણવાવાળા હરકતે ભારે ખેદ ઉત્પન્ન થયો હતો. એમના પરલોકગમનથી રાં માણેકલાલભાઈને પાછલી વયમાં થતા અનહદ દુઃખ બને ગમગીનીમાં અમે ખરા અંતઃકર-ણથી લાગ લઘ્યે છીએ. મરનારનો સુદ્ધ સરળ સ્વભાવ સદગુણી હતો. પ્રભુ તેમના પવિત્ર આત્માને શાન્તી આપો તેમજ રાં માણેકલાલભાઈને એમની નાની નાની બે બાલીકાઓની સંભાળ લેવાની શક્તિ તેમજ વૈર્યતા આપો ! એમના પ્રગટ કરેલા પુસ્તક “ આત્મભોગના રહસ્ય ” અનુસાર એમનું જીવન એમણે વ્યતિત કર્યું છે. ઓમ, શાંતિં શાંતિં શાંતિં !!!

(૧૪૩)

ની. ૨૩.

તારીખ ૨૦ મી જુન ૧૯૨૧

ખાનગી.

કડોર, તા. ૨૦—૬—૨૧

પરમ સ્નેહી માનવંત મિત્રવચ્ચ

રા. રા. માણેકલાલભાઈ.

મુ. સુરત.

ઘણું દિલગીર થયો છું. સાંભળીને, કે આપનાં ધર્મપત્નિ અને મહારા ભગિનિ તુલ્ય અખંડ સૌભાગ્યવંતા શાન્તાગૌરી બહેનનું ગર્ઢકાલે અકાલે અવસાન થયું છે. આપની પાછલી વયમાં ન્હાની આલિકાઓની સંભાળ લેવાની જરૂરીઆતના વખતમાં એમની જીવનદોરી લંબાવાની ઘણી જરૂર હતી. તેમનાં પરલોક ગમનથી આપશ્રીને અનહદ દુઃખ અને ગમગીની થઈ હશેજ. મહારા જેવા સદ્ગુણોના પૂજનરીનું દિલ પણ એથી ઘણું દુઃખાયું છે; અને શુદ્ધ ભ્રાતૃભાવનાં વેગમાં, મન કહણ રાખવા ઘણી કોશિષ કરવા છતાં, આંખોમાં પાણી-અશ્રુ-હિત્પત્ત થાય છે. વધારે લખવા જતાં દિલ વધારે વધારે દુઃખાતું જાય છે. માટે વધુ લખી શકતો નથી. આપશ્રી ધાર્મિક જ્ઞાન સાથે સંસારનાં વિચિત્રતાથી ભરપૂર દુઃખો અને જંગલ-લોથી અનુભવ લઈ ચુક્યા હોવાથી કાંઈક વધારે ધૈર્ય રાખી શકશેજ. અને પરમાત્મા આપને ધૈર્ય વ્તેષ્ટએ એટલું બલે તથા દુઃખી માતૃ વિયોગી ચિ. ઇંદુમતિ તથા વિલાસીની બહેનને પણ માતૃની ભુખને લીધે જે લાગણીઓ થતી હોય તે સહન કરવા શક્તિ આપે. પરમાત્મા સ્વર્ગવાસી શાન્તા બહેનના આત્માને અખંડ શાન્તિઆપે !

હી. આપનો.

કડોરલાલ.

(૧૪૪)

શ્રી

કડી, તા. ૨૧-૬-૧૯૨૧

સદા રા. રા. માણેકજાલજી. લી. ગોર આપુલાલ,

આપનું કાર્ડ મળ્યું. તે ઉપર અશુભ એવા શબ્દો છેટેથી જણાયાથીજ પેટમાં ફાળ પડી કે- સૌ. શાંતીનું મરણ થયું. કાગળ પુરો વાંચ્યા બાદ તેથીજ ખાત્રી થઈ. આ અણુઘટતા બનાવથી અત્યંત દીલગીરી થાય છે અને આપના માથે આ ઓચીંતું અણુ-ઘટતું સંકટ આવી પડ્યું જેથી દીલગીરીનો પાર રહ્યો નથી પણ તેમાં આપણો કાંઈ ઉપાય નથી. આ સંસાર દરીયાના નાવ જેવો છે. પોતપોતાનું સ્થાનક આવેથી તેમાંથી ઉતરી ચાલ્યા જાય છે તેજ પ્રમાણે આ બનાવ છે આપને અને સૌ. શાંતીકુંવરને તેટલોજ સંબંધ હશે તેથી પોતાની મુદત પુરી થવાથી પોતે સારો ભાગ ભજવી પરલોક ચાલી ગયેલ છે. આવા અણુઘટતા બનાવથી આપના મનને કેટલી મુઝવણ થતી હશે તેનો પાર હશે નહીં પણ આપ જ્ઞાની અને વિદ્વાન છો તેથી ધૈર્ય ધારણ કરશો. ઇશ્વર સાંકે કરનારનું પરીણામે સારજ કરે છે. તો આપને ઇશ્વર સહાય થશે માટે દીલગીરી કરવી નકામી સમજી મરનારના આત્માને શાંતી થવાના ઉપાયો યોજશો. આપ સરવજ્ઞ છો જેથી વધુ લખવા જરૂર ધારતો નથી પણ હવે હીમત રાખ્યા શીવાય છુટકો નથી હીમત હારવાથી ધંધાને તેમ આશપાશના રનેહી સગાઓને પણ ખમવું પડે છે. માટે ચી. ખે. બેહેનોને હીમત આપી શાંત કરશો.

ચી. બેહેનોને પણ પોતાની માતૃશ્રીનું પુરૂં સુખ મળ્યું નથી જેથી તેમને પણ કેટલી વીયોગની વેદના થતી હશે. પણ ગમે તેમ થાય પણ હવે ધ્યાન નથી. આપનાં માતૃશ્રીને પણ જેશ્રીકૃષ્ણ કહેવાની સાથે આ બાબત દીવ્યગીરી થવા નહીં દેશે અને ધૈર્ય ખારણું કરવા કહેશે.

મરનારને પણ મા આપના તરફનું સાફ સુખ હતું તે બાબત મારા પુરૂં અનુભવમાં છે પણ તે સુખ તેનું ઈશ્વરે ધ્યાનવા દીધું નથી. જેમ ઈશ્વરની ઈચ્છા હતી તેમ થયું માટે હિમત હારશે નહીં.

પાર્વતીને પણ તે પોતાની છોડી તરફથી ઘણી નીરાંત હતી. પાર્વતીએ આ દુનિયામાં કંઈ અત્યાર સુધીમાં સુખ જોયું હોય તો તે સુખ જોવાનો પ્રતાપ તે છોડીજ હતી મરનાર ઘણી સુસીધ અને વિવેકી હોવાથી તેમને પણ સુખ હતું પણ તે સુખ જોવા દૈવ રાજ નહીં હોવાથી સુખમાં દુઃખ કરી નાંખ્યું પણ તેમને પણ હિમત આપશે. આપ અને ચી. બે બહેનો છે તો તે પોતાની પુત્રીયો છે તેમ માની સૌ. શાંતી ગુજરી ગઈ નથી એમ માની મન વાળવાનું છે. હવે વધુ લખી આપને કંટાળો આપતો નથી, ઈશ્વર ઉપર આધાર રાખી હિમત રાખશે તો ઈશ્વર સરવે સાચજ કરશે. આવી બાબતમાં આપ સર્વજ્ઞ છો તેથી વધુ લખવા જરૂર નથી.

છેવટ મરનારના આત્માને ઈશ્વર શાંતી આપે તેવી મારી ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. એજ

લી. આપનો શુભચિંતક,

બાપુલાલના આશીર્વાદ.

અમદાવાદ, તા. ૧૩—૭—૨૧.

૨૧. ૨૮ શ્રીયુત માણેકલાલ ચુનીલાલ મુતરીયા.

એમ. એ. એલ. એલ. એમ.

મુ. મુરત.

અમદાવાદથી લી. સેવકો જાહલાલ નંદલાલ દેસાઈ તથા ગોકળદાસ ચ ચરતલાલ શાહના જયશ્રીકૃષ્ણ વાંચશો. આપના રનેહરાણી ધર્મ પત્નિ સૌં શાન્તીગૌરીના અકાળ અવસાનની વાત અમે થોડા વખત ઉપર જાણી ઘણાજ દીલગીર થયા છીએ. તેમના અવસાનથી આપને બારે ખોટ પડી છે. એટલુંજ નહિ પણ સમરત દશાનાગર ત્રણિક કામમાં તેમની ખોટ પડી છે. કારણ કે તેમના જેવા શુશીલ, વિનયી, અને કેળવાયલાં રત્નો આપણી જ્ઞાતિમાં ઘણાં જુગ છે. અને તેમાંથી એક રત્ન ખોવાતાં આખી જ્ઞાતિને ખોટ ખમવાની છે. તેમની જગા લાંબા વખત સુધી જ્ઞાતિમાં પુરાય એમ અમને લાગતું નથી. પત્નિ તરીકે તથા માતા તરીકે એમણે જે પવિત્ર ફરજો જાળવીને ખોતાનો ભોગ આપ્યો છે. તેનો આપણી જ્ઞાતિમાં દાખલો અદ્વિતીય છે. આપને તેમની ખોટ માલુમ પડશે તથા આપના બન્નેના રનેહ-કુસુમોને ખોટ માલુમ પડશે. આ સર્વેની દીલગીરીમાં અમે અંતઃકરણ પૂર્વક ભાગ લઈએ છીએ અને આપને આ કારી ધા સહન કરવા હૃદયર સામર્થ્ય આપો તથા સત્ગત મન્નારીના આત્માને હૃદયર શાંતિ આપો એવી અમારી નમ્ર પ્રાર્થના છે. એજ.

દા. ગોકળદાસ.

(.१४९.)

Barfiwala Lodge.

Fiat Voluntas tua.

Andheri 23-6-21

My dear Maneklalbhai,

With extreme sorrow, Shanti and myself have learnt the shuddering news about the accidental and lamentable demise of that most amiable and social lady Shantikuver. Words of consolation from such young and inexperienced persons as our humble selves,—addressed to a practical philosopher as your goodself—seem unbecoming and superficial. But you may welcome such words even from such quarter—when you feel that they come from the innermost depths of our hearts. “May her soul have eternal peace” is the earnest prayer to that phase of the Trinity which is the equaliser of us all—of

Yours very sincerely

Chunilal D. Barfiwala.

and

Shanti.

મુંબઈ, તા. ૨૭-૬-૨૧

પૂજ્ય માણેકલાલકાકા,

જત અ સૌ. કાકી શાન્તિગૌરીના અચાનક ગત થયાના અતિ દુઃખમય ખખર સાંભળી અમે ઘણાજ દિવસગીર થયા છીએ. પોતે ઘણાજ સુશીલને મળતાવડા સ્વભાવના હતા તેમ આપને આ વયે અતિ ઉપયોગી પણ હતા ને એમના જવાથી આપને સખ્ત આઘાત થયો હશે. પણ સમજી છે ને સારી રીતે જાણો છો પ્રભુ જે કાંઈ કરે છે તેમાં આપણે કંઈ ઇલાજ હોતો નથી માટે આપ ધીરજ ને હિમત રાખી સર્વને હિમત આપશો ને એક બહેનોને પણ આશ્વાસન આપશો. કાકી શાન્તિગૌરી સ્વભાવે પણ ઘણાજ શાન્ત હતા ને પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા પાસે મારી એવી નમ્ર યાચના છે જે શાન્તિનો આત્મા હમેશને માટે શાન્તિમાંજ વિરમે.

કાગળ લખવાની ઢીલ થઈ છે તે માટે ક્ષમા યાચું છું. કારણ કે એમાં વ્યવહાર કુશળતાનો દોષ રહે છે વધુમાં મામીની તખ્તીઅત મળમાં હશે જે બને તો આપ ક્રિયા વગેરેમાંથી પતી થોડો વખત આ તરફ નીકળી આવશો કે જેથી દુઃખ વિસ્મરાય.

ચિ. હૃદયર જે આપના દુઃખથી
અતિ દુઃખી થયો છે તેના પ્રણામ.

દેવકરણુનું મોવાડું, તા. ૧૧-૭-૨૧

રા. રા. માણેકલાલજી.

તમારું શરીર માતાજીના પ્રતાપથી સાફ હશે. અત્રેથી લી. બા. પાર્વતીના આશીર્વાદ વાંચશો. અમેને તમારા તરફની ઘણી રીકર

થાય છે કે તમે શું કરતા હશે ને તમારો વખત કેમ જતો હશે ? અમને રાત દિવસ એનું એ રટણ થયા કરે છે. પણ અમારો ઉપાય નથી. રામ સીતાજીનું જોડું વિખુટું પડી જવાથી કંઈ પણ સૂઝ પડતી નથી. હવે ધીરજ ને હિંમત રાખવી એજ એક ઉપાય છે. સાચું મોતી ખોદું થઈ ગયું છે પણ તમે કોઈ વાતે મૂઝાશો નહિ. અમોએ તો તમારા પ્રતાપથી રાજધાની ભોગવી છે તેથી અમને વિસારે પડતું નથી. હિંમતી તથા વિદ્વાસવતીને માનો કાળ પડી ગયો. પણ તમો હિંમત હારશો નહિ શાન્તા બેનનું મરવાનું કોઈએ જાણ્યું ન હતું. જે આવે છે તે હાથ ધસે છે. તમારા ભાગ્યમાં તો આવું દુઃખ જોઈએ નહિ પણ હમારે નસીબે આ પ્રમાણે થયું કે શું ? અમારા તપમાં ખામી પડી હશે, જેથી સાચું રત્ન ખોવાઈ ગયું. હું વધારે શું લખું. મારું હૈયું ભરાઈ આવે છે. બધા મોહોલાવાળા ધણો જીવ ખાળે છે. બેન કમળા પણ ઘણું રડે છે.

અમદાવાદ. તા. ૨૫-૭-૨૧ શનીવાર.

રા. ભાઈ માણેકલાલ.

દિલ્લીગીરી સાથે લખવાનું કે ગઈકાલ રોજ લગવાનલાલનો કાગળ આવેથી જાણ્યું છે. કે એકાએક તમારાં મીસીસ અથવા અમારાં જાહેન શાન્તાગવરી ગુજરી ગયા જાણી ઘણુંજ ખોદું થયું છે. નાની ઉંમરમાં એકાએક આત્મ જવાથી ધણોજ ખેદ થવા જેવું છે પણ ઈશ્વર આગળ આપણો ઇલાજ નથી. પરમાત્મા તેમના આત્માને શાન્તી આપે. આપનું તો ઘણુંજ જગડ્યું પણ ધીરજ રાખી છોકરીઓને સાચવી બેસી રહેવું. તે તો આ સંસારમાં શાખાશી લેખને ચાલ્યા ગયાં. આ તરફનું કામકાજ હોય તો જણાવશો.

લી. બાઈ ગુલાબબા, ૬. પ્રભાવતિ કમનલાલ.

Munsiff court,

Kathor. 21-6-21

My dear Mr. Sutaria,

I am extremely sorry to learn the sad and premature death of your dear wife. This is a great blow to you in your advanced age. No doubt this sad event has made your life miserable. However, there is no alternative but submission to the decree of the Almighty. Please accept my heartfelt condolence in this your sad bereavement. I pray to God to give you strength and patience to bear this calamity.

Yours sincerely

G- L. Patil.

અમદાવાદી પોળ, ૧૩૬૨૧.

૨૧-૬-૨૧

My dear Sutaria,

I am extremely grieved, almost shocked, to hear the untimely and sad demise of-your-dearest. She was really the support of your life & an agreeable companion. All things that befall a man have to be borne with patience & I request you will please take courage. May her soul rest in eternal peace.

Yours sincerely

Maganlal N. Thakkar

વેરમા તા. ૨૧—૬—૨૧

શ્રી સુરત બંદરે રા. રા. માણેકલાલ યુનીલાલ સુતરીઆ.
લી. વેરમેથી સેવક મણીલાલ પ્રાણજીવનદાસના જયશ્રીકૃષ્ણ વાંચવા.
તમારો પત્ર મળ્યો. એન શાન્તાના અકાળ મૃત્યુના સમાચાર એકા-
એક સાંભળી હમો બધા અત્યંત દીલગીર થયા છીએ. ઈશ્વર ઇચ્છા.
હું તમોને દીલાસો આપવા સમર્થ નથી છતાં બે બોલ કહું છું તે
ક્ષમા કરશો. દુનીઆમાં એક બીજાનું દુઃખ જોઈનેજ ધીરજ ધરવી
પડે છે. આપણાથી વધારે દુઃખીઆ જોવા પડે છે અને ઈશ્વરને
ગમ્યું તે ખરું સમજી ધીરજ ધરવી પડે છે. હવે તો મરનારના
જીવને શાન્તી મળે એજ ઉપાય કરવા રહ્યા. ને ઈશ્વરની પ્રાર્થના
કરી તેને શાન્તી આપે એજ માગવું રહ્યું છોકરીઓને આશીશ
કામકાજ લખશો. દા. પોતાના છે.

તા. ૨૧—૬—૨૧

સ્વરતીશ્રી સુરત બંદરે સદા રા. રા. શેઠ માણેકલાલજી
યુનીલાલજી વીગેરે જોગશ્રી વડોદરાથી લી. શા. જગજીવન ત્રીભોવન-
દાસના ઘટીત વાંચશો. અતરે કુસળ આપનો દીલગીરી ભરેલો પત્ર
આજરોજ મળ્યો. વાંચી અતી ખેદ થયો છે. પણ એમાં આપણો
દલાજ નથી. ઈશ્વરને ગમ્યું તે ખરું. આપ મનને ધીરજ આપી
શાંત મનથી સરવેને શાંત રાખવા એજ હવે આપણું કર્તવ્ય છે. જે
ઈશ્વર મરનારના આત્માને શાંતી આપે એમ કાર્ય કરવું એ આપણો
ધર્મ છે. માજી ત્યા બાલ બચ્ચાની સંભાળ રાખવાનું કામ આપણું
છે. આ માઠા સમાચાર ભાઈ ગુલાબદાસે પણ પોતાના કાગળમાં
લખ્યા હતા. એજ વિનંતી કામકાજ ફરમાવશો સંવત ૧૯૭૭ ના
જેઃ વદી ૧ વાર બોમે.

દા. જગજીવન ત્રીભોવનદાસના ચરિત.

થાણા તા. ૨૭—૬—૨૧

૨૧. ૨૧. માણેકલાલ.

થાણેથી લી. લાલાજી મગનલાલ ભાઈદાસના સલામ વાંચશો. જત સુરતથી ચી. લાઈ જગુલાઈનો પત્ર આવ્યો ને તેથી આપના પત્નીના અકાળ દેવલોક થયાના સમાચાર જાણી અમો સધળાને ઘણો ખેદ થયો છે. તેમના લખવા પ્રમાણે બનાવ એકાએક બન્યો છે. આ ખોટું થયું છે પણ પ્રભુનો બનાવ છે. ને તેના પર ભરોસો રાખવાનો છે. આપણું કાંઈ રાખી શકાતું નથી. અમોને સધળાને ઘણોજ ખેદ થયો છે. ઇશ્વર મરનાર આત્માને શાન્તી આપો. એજ

લિ. મગનલાલ ભાઈદાસ લાલાજી.

વૈશ્ય સલા—અમદાવાદ.

તા. ૨૬—૬—૨૧

૨૧. ૨૧ માણેકલાલજી તથા સાથ સર્વે.

તમારો પત્ર મળ્યો, મારી બેન શાન્તિકુંવરના મરણના એક એક સમાચાર મલવાથી આખી માંડવીની પોળમાં ઘણી દિલગીરી ફેલાઈ હતી. મુવાડા માં ગુરુવારે કાગળ પહોંચ્યો હતો, અને તેજ દિવસે બેન કમળાને એક છોકરીનો જન્મ થયો હતો. બેનના મરણથી મને ઘણીજ દિલગીરી થાયછે પણ પરમેશ્વરને ગમ્યું તે ખરું. બાને માલમ થાય કે માણેકલાલજીને હિમત આપશો. અહીં શોક કરશો નહિ.

લી. રમણ.

પેટલાદ. તા. ૧૦-૭-૨૧

સુખ અહારાય—

પેટલાદથી લી. નાથાલાલ જગનલાલ તથા સર્વ જ્ઞાતિ લાખ
જોના ધરિત વાંચશે. સૌ. સાંતા બેનના અવસાનની હકીકત જાણી
ધણીજ દિલગીર થયા છીએ પણ શું કરવું. આ બાબતમાં અમારો
કંઈ ઉપાય નથી. ઇશ્વરને ગમ્યું તે ખરું. આપ સર્વ વાતે સમજીઓ.
એટલે આપને દિલાસા પત્ર લખવો તે સરસ્વતી દેવીને શીખામણ
આપવાજેવું કહેવાય માટે વિશેષ કાંઈ લખતા નથી.

જેઠાલાલ, જીલાલ વગેરે તમોને દિલાસા આપવા તમારા
તરફ આવનાર છે. તેમને આ માહ્ય બનાવથી ધણીજ દિલગીરી
થઈ છે પરંતુ જેમ તેમ સમજાવી શાંત પાડ્યા છે. આપના સ્વભાવના
હમેા પરિચિત છીએ તેથી આપને વધુ લખતા નથી તોપણ થોડું
લખે વાળું કરી વાંચજો. દસ્કત નાથાલાલ જગનલાલના છે.

સુનસર કોટ, પાદરા. તા. ૧૬-૭-૨૧.

સ્વસ્તી શ્રી ગામ કોટાર મધે મુરખી શા. માણેકલાલ ચુનીલાલ
સુતરીઆ. પાદરેથી લી. શા. કેશવલાલ રણજોડાસના પ્રણામ. બાદ
લખવાનું કે મારા પેટલાદ વાસી લાખજો મારફત આપનાં ધરમ
પવિત્ર ધર્મપત્નીના શોક જનક હૃદય દ્રાવક મરણથી હમારું હૃદય
બેદાર્થ ગયું છે. પરંતુ ઇશ્વર આગળ કાંઈનું ચાલતું નથી. આપણે
તો તેવા હાથનાં રમકડાં છીએ. પ્રભુ કરે તે સહન કરવું એજ
આપણી ફરજ છે. સમજીને વધારે લખવું ઇષ્ટ નથી. આપ અત્યંત

(૧૫૪)

જ્ઞાની છો અને વિદ્વાન છો તો તે આપતનો શોય કરવો ઇષ્ટ નથી.
હમારી ખરા જીગરથી પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે કે ઇશ્વર સ્વર્ગવાસી
થયેલા જીવને અખંડ શાન્તી આપે.

લી૦ આજ્ઞાકિત સેવક,
કેશવલાલ રણછોડલાલ.

બી. એ.

માટુંગા, તા. ૨૨-૬-૨૧.

મુરખમી કાકાશ્રી,

ગઇકાલે ઓફિસેથી આવ્યા બાદ તમારો પત્ર જોઈ વાંચી
ધણજ દીલગીર થયા છીએ. ઓચિંતિ માંદગી તે પણ થોડા વખતની.
આમ આવું પરિણામ લાવશે એમ આશા નહોતી. ઇશ્વર ઇચ્છા
બળવાન છે. આપણું કાંઈ ચાલતું નથી. પ્રભુ તમને આ કારી ધા
સહન કરવાની શક્તિ આપે અને શાંતિ કાઢીના આત્માને શાંતિ
બાપો એજ તેની પાસે પ્રાર્થના કર્યા સિવાય અન્ય ઉપાય નથી.
હું ત્યાં વખતસર ન આવી શક્યો તે માટે પસ્તાવા સિવાય બીજું
કાંઈ નથી.

લી૦ આજ્ઞાધીન,

રંમણલાલના પ્રણામ સ્વીકારશો.

શ્રી ડાકોર નાથકી જય

જેઠ વદી ૬ ને ગુર.

પ્રોય લાઈ માણેકલાલ ચુનીલાલ સુતરીઆ.

ત્યા પુણ્ય માતૃશ્રી શ્યામકુંવર વીગેરે

ગઇ કાલે તમારા તરફથી અશુભ ખબર વાંચી ધણજ દીલગીર
થયો છું તમારા ધર્મપત્ની દેવલોક પામ્યા વાંચી તમારી દીલગીરીમાં

શુદ્ધ અંતઃકરણથી ભ.મ. લઉં છું તે નક્કી સમજવું. પ્રભુ ઇચ્છા હશે અને મારૂં શરીર હમણાં કરતાં જરાક પાણુ સાફ હશે તો જરૂર બને તે આવી જઈશ. હવે મારો દેહ તમામ પડીગયો છે. ખોરાક પચતો નથી. અત્રે પ્રભુ કૃપાથી બધાં કુશળ. શાન્તી રાખી તમારી તબીબત સંભાળી કુરસદે પત્ર રૂપી દરશન આપશો. પુન્ય માતૃશ્રીને પણ લાગણુ કહેશો. લાભ છોટાલાલ, ચંદન વગેરેને ઘટારત કહેશો. અત્રે બીલકુલ વરસાદ નથી. ગોમતીમાં કુવામાં જળ બીલકુલ નથી.
લી૦ શુભેચ્છક,

એહેચરભાઈ ભાણાભાઈના પ્રેમ પ્રણામ,

સાવલી, તા. ૨૪—૬—૧૯૨૧

૨૧. પ્રીયભાઈ માણેકલાલભાઈ

લી. ડા. જેસીંગલાલના ઘટીત વાંચશો. વીશેશ અતરે કુશળતા છે. બીજું લખવાનું જે આપના પ્રીય પત્ની શાંતાગવરીના આલ સમાચાર શંભળી અમોને અત્યંત શોક થયો છે, અમો એ વાતને માની પણ શકતા નથી. આપ સમજી અને વીદ્વાન છો એટલે આપને અમારા જેવા વીશેશ દીલાશો શું આપી શકીએ તેમ છે? જતાં લાભ તમારા ઉપર જે લયંકર આક્રમ આવી છે તેને માટે ધીરજ અને શાંતી ધરશો એટલીજ અમો આપને વીનંતી કરીએ છીએ. ધરમાં રમણની માને પણ અત્યંત દીલગીરી થઈ છે અને પોતાની એક વહાલામાં વહાલી ચીજ ગયા જેટલો શોક ધરાવે છે. પરંતુ તેમાં કાંઈ આપણો હલાજ આલતો નથી. પુર્વાના પુન્ય જેટલુંજ આપણને ફળ મળે છે અને તેથી વીશેશ કાંઈપણ પ્રકારે મળી શકતું નથી. માટે લાભ ધીરજ અને શાંતીથી મનમાં દીલાસો લેશો. ઇંદુમતી અને વીલાસને સંભાળશો.
દા. પોતે.

(૧૫૬)

નવસારી. તા. ૧—૭—૧૯૨૧

મુરબી શ્રી માણિકલાલ તથા બેન કીકી વગેરે

મુ. સુરત.

નવસારીથી લી. આ. દ. ભાઈલાલના સા. પ્રણામ વાંચશો.

વિ. લખવાનું કે કઠોરથી એક માણસ અત્રે આવ્યો હતો તેને તમારા શુભ સમાચાર પુછતાં જણાવ્યું કે અમારાં શાન્તા બેન દેવલોક પામ્યાં છે તો તે વાત સત્ય હશે એમ ધારી આ પત્ર આપને લખ્યો છે. આથી હમો ઘણાજ દીવંગીર થયા છીએ બે દીવસથી ત્યારથી ખબર સંભળી ત્યારથી હમોને ઘણુંજ ઓછું આવે છે. પણ કુદરતના નિયમને કેંઈ કળી શકતું નથી અને ત્યાં આગળ આપણા સર્વ ઉપાયો વ્યર્થ છે માટે એ વાતનો શોચ કરવો નહીં, અને બન્ને કીકીઓની સારી રીતે સંભાળ રાખશો. આરા સરખું કામકાજ લખશો. હું તમોને મલવા બે ત્રણ દિવસ પછી બનશે તો આવી જઈશ.

લી. ભાઈલાલના પ્રણામ.

Kathor,

22nd June 1921.

My dear Mr. Sutaria.

We are extremely sorry to learn about the sudden death of Mrs. Sutaria; not only myself & mrs. Jethalal, but all those who were in contact with her. I should not write you more, because you are a man to give Consolation to others so take consolation yourself.

yours, Jethalai K.

સ્વસ્તિ શ્રી ગામ સુરત મહાશુભસ્થાને પુન્યા રાધે રા. રા. મુરબી શા. માણેકલાલ ચુનીલાલ તથા સાથ સર્વે. ગામ દેવકરણના મોવાડેથી લીં મહેતા સોમાલાલ લલ્લુદાસ વગેરેના ધણા માનથી જે ગોપાળ વાંચ્યો. જત તમારો પત્ર આજ રોજ આવ્યો તે પહોંચ્યો છે અમારા શાળાજી શાંતિકુંવર ગુજરી જવાના સમાચાર જાણી હમો ધણાજ દલગીર થયા છીએ. પણ પરમેશ્વર આગળ આપણો માણસનો કંઈ પણ ઈલાજ ચાલતો નથી. પરમેશ્વરે ધણુંજ ખોટું કરી નાંખ્યું છે હમારા ધરનાં ધણાંજ દલગીર થયાં છે. પરમાત્મા કંઈ સાફ નરસું જોતો નથી ને એકા એક દુઃખ નાખે છે તો ધીરજ રાખી વેઠવું, હિમત હારવી નહિ, એજ.

સંવત ૧૯૭૭ ના જેક વદી ૩ ને વાર ગુર

હસ્કત સોમાલાલ લલ્લુદાસના ઘટિત વાંચ્યો.

કઠોર, તા. ૨૨—૬—૨૧

લાઇ શ્રી માણેકલાલ—

લીં કઠોરથી વકીલ મકનજીના ઘટિત. સૌં શાંતા ખેનના અવસાનના સમાચાર જાણી હમો ધણા દિલગીર થયા છીએ. તમે ઉપર જે આદત આવી પડી છે તે અસહ્ય છે. પરંતુ ઈશ્વર આગળ માણસનું ચલણ નથી. સદ્ગતના આત્માની શાન્તી અર્થે આપ સુખ છો એટલે વધુ શું લખું ? પરંતુ શોકથી વિમુક્ત થઈ કાર્યમાં જોડાઓ. પ્રભુ સદ્ગતના આત્માને શાંતિ અને નમાયાં બચ્યાંઓને મેં બોલ્યો. એજ, વધુ શું લખું ?

હા. આપુલાઈના પ્રજ્ઞામ.

દેવકરણનું મોવાડું. તા. ૮—૭—૨૧

૨૧. ૨૧. માણિકલાલજી,

જેન શાંતિકુંવરના ગુજરી જવાથી ભારે દિલગીરી પેદા થઈ છે. હમારા જેન ધણું બગાડી ગયા છે. તેના ગુજરી જવાથી બધા વિખૂટા પડી ગયા છીએ. હમારા જેન તમને એક મીનીટ પણ સૂના મૂકતા ન હતા. પણ ઇશ્વરને ગમ્યું તે ખરું. હમારો જીવ તમારામાં છે. અમો તો છીએ તેના તેજ છીએ. તમો ધણા સમજી છો માટે હિંમત રાખજો. તમોએ ખાવા પિવા વગેરેનો શો બંદોબસ્ત કર્યો તે લખજો. હમને તેડાવશો ત્યારે આવવા તૈયાર છીએ.

નવસારી. ૫ડયા ખડકી,

તા. ૨૫—૬—૨૧

સદા મહેરમાન મુરખી લાહરી, માણિકલાલ ચુનીલાલ સુતરીયા.
સુરત.

વિ. વિ. આપના તરફથી હાલ પત્ર નથી માટે ફિકર થાય છે તે સંભારીને લખશો કે મળ્યા સમાન લાભ થાય. બીજું અમોએ ઉડતી વાત સાંભળી છે કે સો શાન્તા જેનની તખીયત બરાબર નથી. વળી અબુક્તિ વાત સાંભળી છે જેથી ધણી શીકર થાય છે. માટે વળતી ટપાલે જવાબ લખશો. ઘરમાંથી વાત માનવા ના પાડે છે ને ધણીજ લાગણી સાથે પૂછાવ્યું છે કે શું હકીકત છે ? તુરત જણાવવા મહેરબાની કરશો પ્રભુ આપને મદદ કરે. એજ

લી. સેવક,

ચુનીલાલ ગુલાબદાસ

મહેતાના જયશ્રીકૃષ્ણ.

(૧૫૯)

ધરમપોર, તા. ૨૪-૬-૨૧

મુરખી શ્રી માણેલાલ ભાઈની સેવામાં,

મુ. સુરત.

મે. છાટાલાલભાઈના પત્રથી આપના પર આવી પડેલા દુઃખથી
જાણીતો થયો છું. બહુજ દલગીર છું. આપને અવસ્થામાં આ દુઃખ
અસહ્ય છે. પ્રભુ ઇચ્છા બળવાન છે, ચિ. નાની બેનોને સંભાળશે.
સૌ. ગજરા ભાઈને જૂલી ગયેલા તે પાછું યાદ આવ્યું છે. પ્રભુ
આપને ધીરજ આપે. મારા ધરના તમામ તથા માણ્યે આપને દિલાસો
કહાવ્યો છે, ધીરજથી આ દુઃખ સહન કરશે.

લી. સેવક,

બાલકરામ.

મુખર્ષ, તા. ૩૦-૬-૨૧

ભાઈ ચીમનલાલ તથા તમારા માતૃશ્રી વિગેરે

સુરત.

આપનો, બેન શાન્તી કુંવરે ગુજરી ગયાનો કાગળ વાંચી આખું
કુટુંબ ધાણુંજ દીલગીર થયું છે પણ ઇશ્વરની ઇચ્છા આગળ કોઈનો
હિપ્પ આશ્વતો નથી માટે સરવૈને શાન્તી આપવી એજ તમારો ધર્મ છે.

લી. કેશવલાલના

ધટીત વાંચશે.

મોટા બજાર.

નવસારી. તા. ૨-૬-૨૧

પ્રિય ભાઈ શ્રી ચીમન.

તમોને ઘણા પત્રો લખ્યા પણ તમારા તરફથી કંઈ જવાબ આજ સુધી નથી તેથી તમો દરરોજ યાદ આવતા હતા થોડા વખત ઉપર કઠોરથી એક માણસ અત્રે આવેલ તેમને તમારી બેન વીધે કુશળતા પુછતાં દીલગીરી સાથે તેમના અકાળ મૃત્યુનું કારણ જણાવ્યું તે સાંભળી હું અત્યંત દીલગીર થયો. અને તમોને વાત કરવાનું સુસ્થાન જતુ રહ્યું એ અત્યંત ખેદ જનક વાત થઈ પણ કુદરતના નિયમ આગળ આપણું કશું ચાલતું નથી માટે દુઃખને સહન કરવું એજ આપણી ફરજ છે. તમો વલસાડ દશે એમ જાણી આ પત્ર અમે લખ્યો છે. મેં એક પત્ર સુરત પણ લખ્યો છે. મને બંને નાની ઠીકીઓ બહુજ યાદ આવે છે. બનશે તો હું સુરત એક બે દીવસમાં જવાનો છું ત્યારે તમારા બનેવી પાસે જતો આવીશ. તમો અત્રે જરૂર-એક દીવસ આવી જાઓ. મહેતા ઉમીઆશંકરને પણ મેં વાત કરી તેથી તેમનો પણ દીલગીરીનો પત્ર આ સાથે એક આવ્યો છે. આપના બધા મિત્રો આ વાત સાંભળી દિલગીર થયા છે. પણ ઇશ્વરને ગમ્યું તે ખરું. બાકી એમની ઉમ્મર કંઈ ઘણી મોટી નહોતી તેમાં વળી ડીકીની ઉમ્મર નાની તેથી વધારે લાગણી થાતું કારણ. ઇશ્વર ઇચ્છા. એજ. તેનામાંજ શ્રદ્ધા રાખ્યા સિવાય છુટકો નથી પત્રનો જુવાબ તરત આપજો.

લી. ભાઈલાલ.

(૧૬૧)

‘ સ્નેહ કુંજ ’

નીલકંઠ મહાદેવના દેહરા પાસે,
નવસારી.

પ્રિય લાઈ ચીમન,

ઘણે લાંબે વખતે પત્ર લખવાનો પ્રયત્ન આવે છે. અને લાઈલાલે તારી ખેનના અકાળ મૃત્યુના સમાચાર કહ્યા.

પ્રભુ કોઈને હંમેશા સુખી નથીજ રાખતો. તારા સારા દિવસો આવ્યા, તારૂં લાગ્ય ઉઘડ્યું ત્યારે આ દુઃખ જોવાનો સ્વપ્ને પણ નહિ ધારેલો બનાવ બન્યો. પ્રભુ જાણે આવા વખતમાં પરીક્ષા નહિ કરતો હોયની. પણ હું પુછું આ પરીક્ષા ક્યા પ્રકારની ? વ્હાલ્યાંઓને મરતાં જોવાં એના કરતાં મરવું એ સાડું નથી ?

પણ ડાહ્યા લોકોનો ઉપદેશ છે, શ્રી ગીતાનો શાંત ઉપદેશ છે. “કે જે આવી પડે તે સહન કરવું” પ્રભુની ઈચ્છા લાઈ, વધારે શું લખું ! શાંતિથી દુઃખ સહન કરજે. એ ખેનને પ્રભુ શાંતિ આપે. આત્મા તો અમરજ છે ને ? માસ્તર સાહેબને પણ મારો દિલ્લસો આપશે.

હવે તું પાસેજ છે (વલસાડમાં) એટલે અહિં તું આવી જજે, વાતો ઘણા વખતની બાકી રહેલી છે.

હાલ હું ગુલાબદાસ સ્કુલમાં રૂ ૬૦ ના પગારમાં રહ્યો છું. થોડા વખત માટે તબીબોત સારી નથી તેથી જરૂર આવજે. પત્ર લખજે.

લી. તમારો હંમેશનો

ઉમીઆશંકર જે. મહેતા.

(૧૬૨)

અમદાવાદ.

તારીખ ૧—૮—૨૧.

સાક્ષર શ્રી માણેકલાલભાઈ સુતરીઆ,
સુરત.

આપના શિરપર આવી પડેલા દુઃખદ્રાવક દુઃખમાં દિલાસો આપવાની ખરી શક્તિ તો કેવળ પ્રભુમાંજ છે. તથાપિ એક જ્ઞાતિ-બંધુ તરીકે સ્વર્ગસ્થના સ્મરણથી જે શબ્દ લખવાની અંતરમાં ઉર્મી થાય છે.

હરિગીત છંદ,

“ આનંદની પ્રતિમા જતાં તમ જીવન શુદ્ધ બની ગયું,
જ્ઞાતિ તણું એ રતન ઉત્તમ સ્વર્ગ સુખ રાગી થયું;
છે ધન્ય એ ચારિત્ર્યને પતિ પ્રેમ પ્રાપ્ત કીધો અતિ,
શાન્તિ અવીરણ અર્પવા વિનતી કંઠે ઈશ્વર પ્રતિ. ૧

લી. ગુણાનુરાગી,

મણિલાલ જીવરામ ગાંધી. (જાદરકર)

માંડવીની પોળમાં પડી પોળ નં. ૨૮૫૬

અમદાવાદ, તા ૧૦-૮-૨૧ બુધવાર

માનવતા મુરજી શ્રી,

આપનો તા. ૫ મી નો પત્ર મળ્યો. આપ જેવા સમર્થ વિદ્વાનની આગળ સુખ દુઃખની વ્યાખ્યા કરવી વ્યર્થ છે. છતાં આપ જેને કષ્ટ કહો છો તેના નિવારણના અર્થે એક વસંત તિલકા વૃત્તના ખેતરણુ તરફ આપનું ધ્યાન ખેંચું તો તે અગ્રેય નહિ ગણાય.

“ છે માનવી જીવનની ઘટમાળ એવી,

દુઃખ પ્રધાન સુખ અલ્પ થકી ભરેલી ? ”

સુખ દુઃખમાં સમાનતા એજ વિદ્વાન જ્ઞાનિઓનું મૂલ્ય. સૃષ્ટિમાં કઈ વસ્તુ સ્થાઈ છે ? વહેલું અગર મોડું સૌને અહીંથી વિદાયજ થવાનું છે. સંસ્કાર પ્રમાણેજ સંધનું બને છે. નિર્માણ પરિસ્થિતિનો શોક આપ જેવા જ્ઞાની પુરૂષને થાય એ તો મોડું આશ્ચર્ય ! આપના જેવીજ પરિસ્થિતિ મહેં પણ અનુભવી છે. આજ તે લકીકતને લગભગ ત્રણ વર્ષ થવા આઝ્યાં વિના અતિશયોક્તિએ અને વગર સંકાએ હું કહી શકું કે મહારા એ સુખની છાંય કદાચ દેવતાઓને પણ થઈ હશે. તે પછીના અમંગળ બનાવનું મને સ્મરણ થતાં આજ પણ મહારૂં અંતર ધ્રુજ ઉઠે છે. જતાં હવે મહારો નિશ્ચયતા એજ છે કે ઈશ્વરદયાને આધિન રહેવું. આ સંબંધમાં મને ત્યારે ઉદ્વેગ થઈ આવે છે ત્યારે સ. બાલશંકરની નીચેની ગજલ યાદ કરું છું.

“ ગુનરે જે શિરે ત્યારે, જન્મતો નાથ તે સહેજે :

“ ગણ્યું જે પ્યારૂં પ્યારાએ, અતિ પ્યારૂં ગણી લેજે.

જ્ઞાનીને આથી વધુ ઇશારો ઘટે ?

લી સેવક,

ત્રીકમલાલ ગોવિંદલાલ રસાઈ.

Surat. 1-8-21

My Dear Sutaria,

I heard the sad news of the untimely demise of your dearest; but as "Premature consolation is the remembrancer of sorrow," I did not write to you earlier. Looking to your divine love and celestial happiness, so far as I could gather from our long friendship, your loss is really and exceptionally irreparable. Her high ideals and capacity to work for public good, over and above her high moral character, together with simplicity sometimes conspicuously wanting in such cultured ladies, and especially her affection, interest and amiableness for her lady friends, along with her excellent qualities of head and heart—were indeed admirable and praiseworthy. Her premature death is rather a cruel blow to you in your advanced age, but I hope your practical philosophy will probably help you to bear it all the same.

Yours sincerely
Gopal M. Sule.
High Court Pleader
 Surat.

(૧૧૪)

ની. ૨૪.

ક્રોયલડી.

(રાગ—મેવલીઆનો)

- સુખ સરોવરની પ્રીતિની પાળ, ક્રોયલડી;
મીઠી મોહ આંખલીયાની ડાળ, ક્રોયલડી. ૧
- ઉડી જઈને તેં કાધા નીરાશ, ક્રોયલડી;
હવે પાછા મળ્યાની શી આશ, ક્રોયલડી. ૨
- ત્હારા ક્યાં સુશુશું ટહુકાર, ક્રોયલડી;
ક્યોં કેમ તેં અસહકાર, ક્રોયલડી. ૩
- ત્હારા તરસ્યાને આવી જીવાડ, ક્રોયલડી;
અલ્લ ગાયન ગાને શવાડ, ક્રોયલડી. ૪
- ત્હારા સગાજાલા ત્હારી તરસે મરે, રે ક્રોયલડી;
દર્ધ દર્શન તરસ મટાડ ક્રોયલડી. ૫
- ત્હારું રનેહી મંડળ શોકે સળગી ઉઠે, રે ક્રોયલડી;
તેને મીઠો મલ્હાર શુશાવ ક્રોયલડી. ૬
- ત્હારી વાડીનો માળી વાટ જીવે, રે ક્રોયલડી;
સૂતી થઈ ત્હારી આંખાની ડાળ, ક્રોયલડી. ૭
- ત્હારી દીકરીઆ બેઠી રવડી મરે, રે ક્રોયલડી;
તેડે ઇંદુવિલાસ તું આવ, ક્રોયલડી. ૮
- ત્હારા બાઈ જહેન બહુ ખુરી મરે, રે ક્રોયલડી;
તેને દીલાસો દેવાને આવ, ક્રોયલડી. ૯

(૧૬૬)

ત્હારી વ્હાલીબા, પાલીબા રડી મરે, રે કાચલડી:
તેનાં દુઃખડાં તો પુછવાને આવ, કાચલડી. ૧૦

ત્હારો વ્હાલો પતિ વલોપાત કરે, રે કાચલડી:
તેના આંસુડાં લૂછવાને આવ, કાચલડી. ૧૧

ની. ૨૫.

જમદૂત.

શાંતિબા, શાંતિબા, ચાલોની,
જમના દૂત ખોટી થાય. ૧

ફૂલના ગજરા કરમાઈ જાય,
શાંતિબાના વર મૂછાં ખાય. ૨

ચંપાની કળાઓ ચુંથાઈ જાય,
ચંપક અંગો અગદાઈ જાય. ૩

શાંતિબા આલ્યા જમપુરી જાય,
હાય હાય હૈયું હળકી જાય. ૪

ફૂલના ગજરા કરમાઈ જાય;
શાંતિબાના વર ગાંડા થાય. ૫

ભાગ ૩ ને.

શાંતિકુંવર રચિત.

ગરબાવળી.

રેતી છોડી વિશે.

(મહારી વહાલી બેન કે બહુ રેતી ને—એ રાગ)

છે છોડી નામે “ વહાલી ” ને, રૂપે રંગે કાળી ને.	૧
એ રેવામાં છે રાજી ને, રેતી ગાજી ગાજી ને.	૨
કાંઈ બોલાવે કે રેતી ને, મોટું નાતું નહિ બેતી ને.	૩
“ વહાલી ” નહિ વહાલી લાગે ને, બાઉ હમેશા માગે ને.	૪
બહુ ખાઈ માંદી પડતી ને, ખાતાં ખાતાં રડતી ને.	૫
સહુ ગાંડી ગાંડી કહેતું ને, નામ નહીં કાંઈ લેતું ને.	૬
એ માથું નહીં ઓળાવે ને, વાળ નહીં ઓળાવે ને.	૭
એ ગંદી છોડી રડતી ને, બેડી તો નથી જડતી ને.	૮
એ માર અતીશે ખાતી ને, રેતી નિશાળે જાતી ને.	૯
એ દીસે ડાકણ સરખી ને, શાંતિ કુંવરે નરખી ને.	૧૦

(૧૬૮)

નદી જોવા વિશે. (૩૬૫ વર્તન વિશે.)

ગરબી.

(૬૩વી ટુમડી વેલે લાગી-૬૩વીરે ટુમડી. એ રાગ)

- આ મંસારે બહુ બહુ બેનો, સંભાળીને ચાલીએ,
ઝાઝું તે હું શું કહું બેનો—સંભાળીને. ૧.
જેમ નદીએ જઈએ બેનો—સંભાળીને.
નદાઈ નિર્મળ થઈએ બેનો—સંભાળીને. ૨.
તેમ જગતમાં તરીએ બેનો—સંભાળીને.
મરતી કરતાં મરીએ બેનો—સંભાળીને. ૩.
સદ્ગુણોને સજીએ બેનો—સંભાળીને.
હરિહર ધશ્વર ભજીએ બેનો—સંભાળીને. ૪.
નદીના નિર્મળ નીર બેનો—સંભાળીને.
થઈએ બહુ ગંભીર બેનો—સંભાળીને. ૫.
નદીનો નિર્મળ નેમ બેનો—સંભાળીને.
તેવો રાખો પ્રેમ બેનો—સંભાળીને. ૬.
શાંતિ ધરીએ એમ બેનો—સંભાળીને.
શાંતિ કુંવર છે ક્ષેમ બેનો—સંભાળીને. ૭.

આગગાડી વિશે.

ગરબી.

મહુ ચાલો જોવા જઈએ, જહેન, કેવી ચાલે આગગાડી.
એ જોઈ જોઈ આનંદ લઈએ બેન—કેવી. ૧

એ એંજન કયાંથી આવ્યા બેન—કેવી.	
એ ડબ્બા ફાણે બનાવ્યા બેન—કેવી.	૨
એ પાટા ઉપર ચાલે બેન—કેવી.	
વળી પૈંડા ઝટઝટ હાલે બેન—કેવી.	૩
નથી જોડ્યા ઘોડા એને બેન—કેવી.	
ત્યારે ચાલે છે એ શેણે બેન—કેવી.	૪
એ તો પવન વેગે દોડે બેન—કેવી.	
વળી કહાડે ધુમાડો મ્હોડે બેન—કેવી.	૫
પણ હોય ધુમાડો જ્યાં જ્યાં બેન—કેવી.	
તો જોઈએ અગ્નિ ત્યાં ત્યાં બેન—કેવી.	૬
એ અગ્નિ બળથી ચાલે બેન—કેવી.	
જુઓ લોકો એમાં મહાલે બેન—કેવી.	૭
પેલી વરાળ પાડે ચીશો, બેન—કેવી.	
એ ચીશોથી નહીં બીશો બેન—કેવી.	૮

રમતી વખત રમવું અને ભણતી વખત ભણવું તે વિશે.
ચરણી.

(ચાલો જળ જમનારે ન્હાવા-એ રાગ.)

સહીયર આવોરે રમવા,	
બેનો જાવ છો શાને ભમવા. સહીયર.	૧
આજે નિશાળમાં છે છૂટી,	
રમતાં આનંદ લઈએ છૂટી. સહીયર.	૨
કાલે વહેલા ઉઠ્યું જ્યારે,	
કર્યું પાઠ નિરાતે ત્યારે. સહીયર.	૩

લણીએ પરાઢીઆમાં પ્રેમે,	
તે તો પાઠ જુલાય ન કેમે. સહીઅર.	૪
પણ હમણા તો રમવા ચાલો,	
બેનો જેમ મ્હલાય તેમ મ્હાલો. સહીઅર.	૫
ત્યારે રમીએ ત્યારે રમીએ,	
આનદે રહી સૌને ગમીએ. સહીઅર.	૬
તો પણ લણતર લણીએ ત્યારે,	
રમત નહીં મંભારો ત્યારે. સહીઅર.	૭
જેમાં બહુ બહુ લક્ષ અપાયે,	
તે તો કામો રડાં થાયે. સહીઅર.	૮
માટે છોડી દે સૌ બ્રાંત,	
શાંત કુંવરને છે શાંતિ. સહીઅર.	૯

લવસાગરના નાટક વિશે.

(ચાલો તો શ્રીજી જઈએરે, શ્રી મુખ સુદર જોવાને)

ચાલો તો નાટક જોઈએરે, આ લવસાગરની માંહી,	
જોઈ જોઈ આસક્તિ ખોઈએરે, આ.	૧
ઘડીમાં બાળક થઈ રડીએરે, આ.	
ટગમગ પગથી દડખડીએરે, આ.	૨
ઘડીમાં યુવાથી ચળીએરે, આ.	
ધન મદમાં બહુ ગિહળીએરે, આ.	૩
લણમાં ધન હીણા બનીએરે, આ.	
ઘડપણમાં પડી આથડીએરે, આ.	૪

નહિ તન ધનના ઠેમણારે, આ.	
સહુ સહેવાં મહેણાં દુણારે, આ.	૫
એ નાટકથી ન ધરાવારે, આ.	
પડે પડે જમપુરી જતાંરે, આ.	૬
એ નાટક લાગે મીઠારે, આ.	
શાંતિએ સ્વપ્ને દીઠારે, આ.	૭

ગુરૂનો ઉપકાર માનવા વિશે.

ગરબી.

(દાષાં તે સુખ દહાડી દહાડીરે—મારા મનમાં છે માડી—એ રાગ)

નીતિ શીખી ગુરૂ પાસેરે—એ કેમ ભુલાશે ?

કેળવણીના પ્રકારેરે એ કેમ ભુલાશે.

ગુરૂનો ઉપકાર હમેશાં, રહેશે રૂદ્ધિઆ વાશેરે—એ. ૧

નાની ખાળા ઉદ્ધત ઝાઝી, ડહાપણ આપ્યું ઉલાશેરે—એ. ૨

મર્યાદા છે સ્ત્રીનું ભૂખણ, દૂરણ એથી તજાશેરે—એ. ૩

નીતિ શિખેથી ધર્મ વિશે જાનથી ધ્યાન ખેંચાશેરે—એ. ૪

પાઠ બિલાડી ને જિદરના, અકલ તેથી શિખાશેરે—એ. ૫

શીવવું ને ભરવું શીખવાથી, પાછળથી સુખ થાશેરે—એ. ૬

સ્ત્રીએ જ્ઞાન લીધું જો હશે તો પુત્ર પુત્રી કેળવશેરે—એ. ૭

ગુરૂની શીખથી આગસ છેડ્યું, જોડ્યું ચિત પ્રભુ પાશેરે—એ. ૮

શાંતિ કુંવર કહે શાંત ગુરૂના, દર્શનથીજ તરાશેરે—એ. ૯

(૧૭૨)

વાડી જોવા વિશે.

ગરબી.

(આવો આવોરે, નટવર નાધડીઆ—એ રાગ.)

ચાલો જઈએરે, વાડી જોવાને,	
આનંદ લઈએરે, આપણે એ જલાને.	૧
મોગરો માલતીરે, કેવા ખીલ્યા છે,	
કુલના રંગોરે, લીલા પીળા છે.	૨
ચંપો ચંબેલીરે, ગુલાબ ગોટા છે,	
ગુલછડી સારીરે, ચંપો ખોટા છે.	૩
જાંઘ જીંઘરે, કેવી શોભે છે,	
ભમરો ગુંજેરે મનકું લોભે છે.	૪
વેલી વીંટીરે વૃક્ષે વહાલ કરી,	
અવસર આ'વારે, નાવે ફરી ફરી.	૫
ચાર દિવસનારે, ચાંદરણાં ભાસે,	
કાયા વાડીરે કરમાઈ જશે.	૬
વૃક્ષે પક્ષીરે, આવ્યા ક્યાં ક્યાંથી,	
હાડી જશેરે, કાંઈ નથી સાથી.	૭
જેનો આપણરે, પંખીના મેળા.	
સંખી રહેવુંરે, જંપે સહુ ભેળા.	૮
જીવો વહેછેરે, વેગે આ વહેલો,	
આ જન્મારોરે, વહેછે સહુ પહેલો.	૯
જીંદગી જશેરે, દુર્ગુણ જોશે મા.	
શાંતિ કહેછેરે, શાંતિ ખોશે મા.	૧૦

(૧૭૩)

વાજાંત્ર પસંદ કરવા વિશે ગરબી.

(ઓ લાછાકુંવર ઓ લાછાકુંવર તમે પરજ્યા દે-એ રાગ.)

ઓ બેનપણી ઓ સહીપણી, તમે સાંભળવાને આવો બેન,
વાજાંત્રો આ વાગે છે.

તમે સખીઓને ખોલાવો બેન, વાજાંત્રો. ૧

૧—તમને કયું વાજાંત્ર ગમશે બેન, વાજાંત્રો.

૨—અમને હારમોનીઅમ* બહુ ગમશે બેન, વાજાંત્રો. ૨

૧—તમે હારમોનીઅમ કદી દીધા બેન, વાજાંત્રો.

૨—એના સુર ધણા છે મીઠા બેન, વાજાંત્રો. ૩

૧—સુર ઉંચા નીચા ન્યારા બેન, વાજાંત્રો.

૨—ફૂંસંપે થાય અકારા બેન, વાજાંત્રો. ૪

૧—પણ સંપે મીઠાશ ઝાઝી બેન, વાજાંત્રો.

૨—સૌ સંપી રહીએ રાજી બેન, વાજાંત્રો. ૫

આ સંસાર વાજાંત્ર વાગે બેન, વાજાંત્રો.

કહે શાંતિ મીઠું લાગે બેન. વાજાંત્રો. ૬

પાંચી કુંકાની રમત વિશે. ગરબી.

વહાલા મહારા ગોકુળના ગિરધારીરે—એ રાગ.

ચાલો બેની પાંચી કુંકાએ રમીએરે,

નજર ઠરે લક્ષ થકી નવીં ભમીએરે. ૧

---

*“હારમોનીઅમ”ને બદલે દીલરૂપ દીડલ, સીતાર, સારંગી વગેરે મુકી ફરી ફરી ખોલાવવું.

(૧૭૪)

ચતુરાશ્વ રમત રમતાં આવેરે,	
વળી રમત ગમત મનમાં લાવેરે.	૨
કદિ કદિ રમીએ સોગટાંની બાજરે,	
દુનીઆની બાજ રમી થઇએ રાજરે.	૩
રમતોથી મન પ્રકુલિત રહેછેરે,	
આલાકીને ચપલતા એ વધેછેરે.	૪
નાનપણું રમતના છે દહાડારે,	
મોટપણે જ્ઞાનના ખેડો અખાડારે.	૫
નાનપણે જ્ઞાન થોડું થોડું લેવુંરે,	
મોટપણે રમતે મન જુજ દેવુંરે.	૬
નીતિ ધર્મે વર્તી સદા સુખ લેવુંરે,	
શાંતિ કહે શાંતિ શાંતિ એમ કહેવુંરે.	૭

નિશાળે ભણવા જવા વિશે.

ગરબી.

(હિત્તમ વ્રત એકાદશી—એ રાગ.)

ભણવું ગણવું શ્રેષ્ઠ છે, સાહેલીરે, આલો નિશાળે ખેન, ભણવાને
જઈએ આપણે—સાહેલીરે.

પોથી પાટી પ્રેમથી, સાહેલીરે, લઈ કરીને સાથ—ભણવાને જઈએ. ૧
ગરબા ત્યાં જઈ ગાઈએ, સાહેલીરે, સર્વે મળી સગાય—ભણવાને. ૨
ફરી કુંડાળે આપણે, સાહેલીરે, ગાઈએ દઈ દઈ તાલ—ભણવાને. ૩
રાગ રૂડા રૂડા શીખીએ, સાહેલીરે, નીતિના વળી પાઠ—ભણવાને. ૪
આનંદ બહુ બહુ પામીએ, સાહેલીરે, જ્ઞાન વધે છે એમ—ભણવાને. ૫

(૧૭૫)

વર્તન રૂંડું શીખીએ, સાહેલીરે, સગા સહોદર પ્રેમ—ભણવાને. ૬
 ઐહિક સુખડાં પામીએ, સાહેલીરે, પરલૌકિક નહિ કેમ—ભણવાને. ૭
 લક્ષ્મી ગણીને લલા થઇ, સાહેલીરે, શાંતિકુંવર રહો ક્ષેમ—ભણવાને. ૮

ઈનામ મળ્યાનો આનંદ.

ગરબી.

માડી હું તો ઈનામ લઇ આવી, લલે માડી તેં મને ભણાવી—માડી.
 ભણેથી લોભ ઘટી જાયે, વળી સહુ દુર્ગુણ દુર થાયે,
 સારી વાતે મનકું લલચાયે—માડી. ૧
 સાંઝે ભણે માન ગળે મોડું, નહીં કંઈ કામ કરે ખોડું,
 સાંઝે કરી આનંદમાં લોડું—માડી. ૨
 ખરેખરે સુખ સમજી લેવું, સહુ સદ્ગુણ સજી રહેવું,
 સદા સત્ય હોય તે તો કહેવું—માડી. ૩
 જીવે આ ઈનામ છે કેવું, એમાંથી જ્ઞાન બહુ લેવું,
 શાંતિ કહે, શાંત સદા રહેવું—માડી. ૪

ગરબે મહાલવા વિશે.

ગરબી.

(મા મને નીશાળે મુકને, પાય લાગું મા—એ રાગ.)

એ સહીપણીઓ હોસથી, સહુ ચાલોની,
 નહીં રાખો ખોટી બહોંસ, ગરબે મહાલોની. ૧
 તમે કરો કુંડાળું શોભતું, સહુ ચાલોની,
 નહીં રાખો ખોટા લોભ, ગરબે મહાલોની. ૨
 શુભ સંપ કરીને આપણે, સહુ ચાલોની,
 નહીં કરવું કંઈપણ માપ, ગરબે મહાલોની. ૩

લાઇ લાંડુમાં ઉલ્લાસથી, સહુ ચાલોની,	
કદિ કરવો નહિ કંકાસ, ગરબે માહાલોની.	૪
ડરી ચાલો સર્વે ઇશથી, સહુ ચાલોની,	
કદિ ધરીએ નહિ કંઈ રીશ, ગરબે મહાલોની.	૫
સંસાર કુંડાળે બહાલથી, સહુ ચાલોની,	
આનંદે દઇ દઇ તાલ, ગરબે મહાલોની.	૬
માખાપ સંગાથે પ્રેમથી, સહુ ચાલોની,	
કહે શાંતિકુંવર, રહી ભેમ, ગરબે માહાલોની.	૭

“ આનંદી ” છોડી વિષે.

ગરબી.

(મારી વાડીમાં એલાયચી, કાંટા લહેરીઓ-એ રાગ.)

- કેવી રૂપાળી આનંદી, છોડી, ગહી, આપે અતિ આનંદરે—છોડી. ૧
 નામજ એનું “આનંદી”, છોડીં નથી તોફાની ફંદરે—છોડી. ૨
 મોટું સદાપે મલકતું, છોડી, હરખ મન ઉભરાયરે—છોડી. ૩
 સહનશીલ બહુ શોભી રહી, છોડીં સૌને જોઈ હરખાયરે—છોડી. ૪
 રમત ગમતમાં ખુશી રહે, છોડીં લેશ નહીં જોને કલેશરે—છોડી. ૫
 પાડ પડોશી સગાં રનેહી, છોડીં નહીં કદી કંઈ દ્વેશરે—છોડી. ૬
 મન તન નિર્મળ રાખી રહે, છોડીં રાખે નિર્મળ પ્રેમરે—છોડી. ૭
 સર્વે એને ચાહે ધણું, છોડીં રાખે નિરંતર રહેમરે—છોડી. ૮
 બણે નિશાળે હોસ ધરી, છોડીં આપે ને લે બહુ મુખરે—છોડી. ૯
 શાંતિકુંવર કહે ધન્ય તને, છોડીં પ્રભાતમાં જોઈ મુખરે—છોડી. ૧૦

(૧૪૭)

ભલાઈ કરના વિષે.

ગરબી.

(જન જનાવરની મળી મેઘાડંબર માને—એ રાગ.)

ડોશી બિચારી બહુ લાલી, આને ફળીયામાં આવી,
વાળું વગાડયું લાચનું, મીઠી ધુન મચાવી. ૧

છોકરાં આવ્યાં દોડતાં, બહુ લાઈને બેનો,
થોડી વારે વાળું બંધ કરી, વહેંચી દીકડી ને પેનો. ૨

પછી મીઠી રવરે બોલી તે, મારાં છોકરાં વહાલાં,
એમ કહી મલકાઈને, વધી વેણુ રસાળાં. ૩

પછી કહે સુણો બાળકો, કહું વાત હું તમને,
લક્ષ દેને સાંભળો, થશે આનંદ સહુને. ૪

લક્ષથી સાંભળે તેમને, રેવડી વહેંચી આપું.
ચાદ રાખી બોલી જશે, તેને આપું હું ચાંપું. ૫

એમ કહી, કહી વારતા. જેમાં નીતિ સમાઈ,
“ ભાઈ બેનો ભવસાગરે, ભડી કરજો ભલાઈ. ” ૬

બોધ આપી વહેંચી રેવડી, પછી વગાડયું વાળું,
છોકરાં સૌ રાજ થયા, આખું ફળીયું એમ ગાજયું. ૭

કામ કરે પરાપકારનાં, બુવો કેવી ભલાઈ,
સાંતિ કુંવર કહે ધન્ય છે, ડોશીની ચતુરસાઈ. ૮

(૧૦૬)

સારી સીને ધન્યવાદ.

અરબી.

(સખી હું કહું તે કોઈને કહીશ મારે લોલ.—એ રાગ)

- ધન્ય ધન્ય છે તમારી રીત જ્ઞાતનેરે લોલ,
નમ્રતા ભરેલી મીઠી વાતનેરે લોલ. ૧
- ગુણ લેશ નહીં ગર્વના સંઘાતનેરે લોલ,
વળી ચહેા છે નીતિ વાતનેરે લોલ. ૨
- રીત નીતિથી દીપાબે માત તાતનેરે લોલ,
તમે શોભાવી ન્યાત જાતનેરે લોલ. ૩
- ચાય બોધ સુખદાર્ઢ સી જાતનેરે લોલ,
ગમેા તમે ગુજરાતનેરે લોલ. ૪
- જરૂર જાંદગી તમારી જશવંત છેરે લોલ,
રાખો સુખદિ શુભ પંચ છેરે લોલ. ૫
- સીમેા કેળવાઈ સુધરીજ જાયછેરે લોલ,
કેટલાક તેથી પરતાય છેરે લોલ. ૬
- તેતે સુધારે તમામ ફકત નામનોરે લોલ,
ગર્ભિત જગાડેા નહીં કામનોરે લોલ, ૭
- પરંતુ તમારૂં જાસ સુદ્રષ્ટાંત છેરે લોલ,
કેળવણીના ફળતો નિર્જાત છેરે લોલ. ૮
- લોકો તમારા ગુણ માયછેરે લોલ,
રાંતિ કુંવર જુથ થાયછેરે લોલ. ૯

(૧૭૬)

સ્રી સભાનો આનંદ.

ગરબી.

(પુનમ ચાંદની—ને મળતો રાગ.)

સહીઅર આનંદનો રતનાકર આને બિછળેરે. ટેક.

ચાલો સંભાળીને કરીએ તેમાં સ્નાન,

જેમાં બાપણુ રૂપી રત્નોનો ભંડાર છે રે,

જે રત્નોમાં ઝળકે રૂકું નીતિ સોન.

સર્વે સ્રી મંડળનો જશમય જયજય ચલાવ્યેરે, સહીઅર.

ધન્ય ધન્ય આ મંડળી, ધન્ય ધન્ય શુભ કામ,

ધન્ય પ્રમુખને મંત્રીઓ, ધન્ય સભાસદ નામ.

એનો નીતિની સાડી ઓઢીને શોભીએરે,

પારસમણી ધણીની ધન્ય ધન્ય શુભ નારં સર્વે. સહીઅર. ૧

સોનું ને મુગધ એ, મળ્યા એકઠા આંહી,

કુંદનમય રમણીમણી, આનંદ રહ્યો છવાઈ.

ભગિની ભાવ ધરીને મરખી આ સ્વીકારજેરે.

એ તો શાંતિકુંવરની અપ્તિ નમ્ર છે ભેટ. સર્વે. સહીઅર. ૨

પતિવ્રતા સ્રીનું ગૌરવ.

રાગ મહાડ.

શુભકારી, સદ્ગુણવારિ, પતિને પ્યારી પતીવ્રતા નારી, પતિ શંષુગાર.

રમવામાં, જમવામાં, ગુરૂ જન મન ગમવામાં, રાખે છે રૂઢી રીત,

દુર્ગુણને દમવામાં, ઈશ્વરને નમવામાં પૂર્ણ છે જેની પ્રીત. શુભકારી. ૧

સીતાથી. તારાથી, ઉમીઆથી, કુંતાથી, પૂર્ણ છે જેનો પ્રભાવ.

ગંગાથી, જમનાથી, કાવેરી, કૃષ્ણાથી, શુદ્ધ છે જેનો સ્વભાવ. શુભકારી. ૨

જશવંતી, રસવંતી, કુલવંતી, ગુણવંતી, જેને મળી એવી નાર,
ઝળકંતી, ચળકંતી, દીપંતી, સતવંતી. ધન્ય તેનો અવતાર. શુભકારી. ૩

હિતોપદેશ.

પ્રભાતીકં.

(જાગો જાગોરે મારા ઉજમલા બેનકે—એ રાગ.)

હિગ્યો હિગ્યોરે રવિરાજ વિખ્યાલ કે બહાણેલાં બલે વાયાંરે.

ન્યાળો ન્યાળોરે સૂર્ય દેવ સાક્ષાતકે બહાણેલાં.

૧

જાગી જાગીરે, તું પથારીને છોડકે બહાણેલાં

લોટી લોટીરે, નહીં દીલ મરોડકે બહાણેલાં

૨

નહાઇ ઘોઘરે, પછી થાવું પવિત્રકે બહાણેલાં

શુદ્ધ દેહથીરે, થાયે નિર્મળું ચિત્તકે બહાણેલાં.

૩

મેલું ઘેલુંરે, નહીં દેહકે મનકે બહાણેલાં

પછી પછીરે, કર પાઠ મનનકે બહાણેલાં.

૪

વાંચી વાંચીરે, તેમાં થા એકચિતકે, બહાણેલાં

વચ્ચે વચ્ચેરે, વાતની નહીં રીતકે, બહાણેલાં

૫

સ્તુતી સ્તુતીરે, પરમેશ્વર કેરીકે બહાણેલાં

સજા સજારે, કેમ થાઉં નમેરીકે બહાણેલાં

૬

સજી સજીરે, તમે પાળોછો રોજકે, બહાણેલાં

સૌમાં સૌમાંરે, મારો રાખોછો બોજકે બહાણેલાં

૭

બુદ્ધિ બુદ્ધિરે, મને આપી છે એષ્ટકે, બહાણેલાં

પ્રાણીઓમાંરે મને કીધી છે જ્યેષ્ઠકે બહાણેલાં

૮

માત તાતમાંરે, ભાંડુ સગાંની રેહમકે બહાણેલાં

સાસુ સસરાંરે, પ્યારા પતિનો પ્રેમકે બહાણેલાં

૯

ચાલો ચાલોરે, ધરી ધર્મનું ધ્યાનકે બહાણેલાં
શાંતિ કુંવરરે, કહે પામશો માનકે બહાણેલાં. ૧૦

દેશીઓએ સ્ત્રી કેળવણી માટે તત્પર થવું જોઈએ.

(મારી આર્યભૂમિ,—એ રાગ)

સદ્ગુણ સન્ન, સદ્ગુણી થઈને ઝટપટ દેશ સુધારવો.

તૈયાર થઈને, ધીરજનો બા સમય હવે નહીં ધારવો.

સદ્ગુણ સન્ન. ટેક.

સહુ સંપત્તિ બચાવે, શુભ કીર્તિ તણા ઉઠે વગડાવે.
કરી ઐક્ય કરે દુર અગરાઓ. સદ્ગુણ. ૧

અજાન રિપુને નસાડવો, સહુ વહેમ અભણનો ધટાડવો,
એ મનનો બ્યાધિ મટાડવો. સદ્ગુણ. ૨

જે સતી હતી પૂર્વે ડાહી, તે કેળવણી લેતી ચલાઈ,
એ વાંચો ઇતિહાસો માંડી. સદ્ગુણ. ૩

પછી કાળ કર્યો વિકાળ થઈ, સ્ત્રી ભણાવવાની વાત ગઈ,
તે હાલ સજીવન લાડી રહી. સદ્ગુણ. ૪

બસ દેશી હવે સમજી જઈને, શુભ લાલ ગણી ડાહ્યા થઈને,
હો કેળવણી ટોચે રહીને. સદ્ગુણ. ૫

મુનિ કન્યાઓ પુસ્તક રચતી, છે લીલાવતીની “ લીલાવતી, ”
તે અન્ય પુસ્તક જોઈ હદ વળતી. સદ્ગુણ. ૬

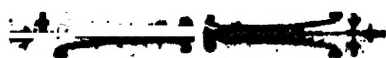
તે માટે બાળા ભણાવોની, ઝટ ખીલશે બુદ્ધિ તેઓની,
વિદ્યા દાતા શુભ ટેવોની. સદ્ગુણ. ૭

કહે શાંતિ કુંવર સુખ ચાહો, તે કેળવણીને ફેલાવો,
ફળ લેવા ફળદ્રુપ બી વાંચો. સદ્ગુણ. ૮

(૧૮૨)

આરતી.

- મુણ્દાતા મુણ્દામા, મુણ્દ ત્વારા ગાનએ, પ્રભુ મુણ્દ. ૧
જગ સિંધુ ઓળંગી (૨) તરવાને ચલાદએ, જયદેવ જયદેવ.
રામચંદ્ર શંગાર, સીતાજી શોભે, પ્રભુ સીતાજી.
તીર્થરૂપ મુણ્દ નૌકા (૨) લેવા મન લોભે, જયદેવ. ૨
હિંમતના દેનાર, ધૈર્ય હૃદય સ્થાપો, પ્રભુ, ધૈર્ય.
દુર્ગુણ વાયુ વિદારી (૨) અવિચલ પદ આપો, જયદેવ. ૩
મી પુરોનાનું દૈત, માયા છે ત્વારી, પ્રભુ, માયા.
મંગળ કાર્ય કરાવો (૨) છો મંગળ કારી, જયદેવ. ૪
રામજો સંસાર, દુઃખ દરિયો જાસે, પ્રભુ દુઃખ.
લક્ષીત લીલા ગાતાં (૨) સુખરૂપ એ થાશે જયદેવ. ૫
બહુનાંમી બહુ રૂપી, સગુણ છો સ્વામી, પ્રભુ, સગુણ.
હુશીયારી દેનારા (૨) છો અંતર્યામી જયદેવ. ૬
જીવન જડના ભેદ, બ્રાંતિથી જાસે, પ્રભુ, બ્રાંતિથી.
ઓળખતાં નરનારી (૨) નારાયણ થાશે જયદેવ. ૭
શાંતિ બ્રાંતિરહિતનો, મોક્ષ પદે વાસો, પ્રભુ મોક્ષ.
તિમિર વિનાશ નિર્ગુણ (૨) સ્વયં પ્રકાશો જયદેવ. ૮

હરિગીત.

સંસારમાં ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ પ્રેમ એક ગણાય છે,
ગાંધર્વ ને દેવો સહ ગુણમાન જેનાં ગાય છે,
છે પ્રેમને વશ શ્રી પ્રભુ સજનારની બહારે મડે,
પ્રમદા પતિવા પ્રેમ માટે અમિ જવાળામાં પડે.

(મ. છ. ગાંધી)

